

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САВЕЛЬЄВА КАТЕРИНА СЕРГІЇВНА

УДК [904.2:738.6](282.247.314-197.2)''652''

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕРАКОТИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ
НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я В АНТИЧНИЙ ЧАС**

07.00.04 — археологія
історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (К. С. Савельєва)

Науковий керівник:

Бруяко Ігор Вікторович,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Одеса — 2019

АНОТАЦІЯ

Савельєва К. С. Теракоти в контексті історії та духовної культури населення Нижнього Подністров'я в античний час.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». — Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню теракот з античних полісів та сільських поселень Нижнього Подністров'я. Актуальність теми зумовлена тим, що на сьогодні відсутні узагальнювальні роботи з вивчення теракот цього регіону. В наш час, в результаті систематичних розкопок Ніконія та Тіри, накопичений значний матеріал, який потребує введення до наукового обігу. Актуальною є постановка загальних проблем вивчення теракот як складової частини матеріальної культури (зокрема типології та хронології цих виробів). Дослідження коропластики регіону дає можливість з'ясувати низку питань історії та культури Нижнього Подністров'я. Джерельна база дослідження нараховує понад чотири сотні виробів та охоплює період від останньої третини VI ст. до н. е. до середини III ст. н. е.

Наукова новизна роботи полягає в наступному: вперше проведено узагальнювальне дослідження античної теракотової пластики Ніконія та Тіри, яке спрямоване на висвітлення низки питань історії та релігійного життя населення двох полісів. Запропоновано типологію теракот за їхніми сюжетами, простежене походження та часові межі існування окремих типів. Вводяться до наукового обігу нові матеріали, зокрема такі, що раніше не були відомі в регіоні. Ґрунтуючись на вивченні громадських культових місць, а також житлових та господарських комплексів з античних пам'яток Нижнього Подністров'я висвітлено роль теракот у релігійному житті еллінів, зокрема в домашньому культі; виявлено найбільш популярні на різних етапах культу з пантеону богів. Виявлено основні шляхи імпорту теракот до регіону,

охарактеризоване місцеве виробництво теракот в Тірі. Вперше простежено динаміку використання статуєток в Ніконії та Тірі на різних історичних етапах, здійснено порівняння кількісних та якісних показників короластики двох міст.

Огляд історії дослідження теракот античних пам'яток Нижнього Подністров'я показав необхідність створення повного зводу відомих на сьогодні виробів із залученням сучасних методологічних підходів, зокрема до хронології, систематизації та інтерпретації їхнього змісту. Одним із методологічних питань, що постали в процесі роботи є можливість використання виробів короластики в якості хронологічного індикатора. Встановлено, що теракоти не можуть слугувати надійними матеріалами для вузького датування комплексів. По-перше, відзначаються випадки тривалого зберігання цих речей. По-друге, через особливості техніки виготовлення статуєток (створення форм-матриць шляхом копіювання готових виробів) можливим є відтворення зразків, що мають більш ранню дату. Таким чином, датування самих теракот в кожному конкретному випадку вимагає аналізу археологічного контексту.

Вивчення стратиграфії знахідок дало можливість створити типологію теракот, яка заснована як на хронологічному принципі, так і на визначенні їхнього сюжету. Найбільш виправданим визнано принцип розподілу виробів спочатку за хронологією, і лише потім за сюжетом та формою.

Інтерпретація сюжетів теракот або визначення їхнього символічного змісту часто також є проблематичною. В теперішній час існує низка стереотипів щодо ідентифікації деяких образів теракот. Одні й ті ж самі зображення могли мати різний зміст (зокрема в залежності від історичної ситуації та наявних торговельних та культурних контактів з іншими регіонами античного світу). Лише аналіз археологічного контексту дозволяє наблизитись до розуміння того змісту, який вкладався в ті чи інші статуєтки їхніми користувачами.

Матеріали, що були досліджені поділяються на чотири хронологічні групи (1 — пізньоархаїчний, 2 — класичний, 3 — елліністичний, 4 — провінційно-римський періоди). Такий підхід дав можливість прослідкувати кількісні та якісні зміни, що відбувалися в коропластиці регіону протягом його історії.

Численні знахідки теракот в житлових будинках Ніконія та Тіри вказують на те, що вони відігравали значну роль в домашньому культі. Однак, слід зауважити, що святилища (за винятком окремих культових об'єктів) в регіоні не відкриті, тоді як житлові та господарчі приміщення в теперішній час досліджені найбільш повно.

Динаміка яка спостерігається в сюжетах теракот на різних етапах, головним чином пов'язана зі змінами в релігійній сфері. Функції теракот залишались незмінними протягом всього античного періоду. Аналіз сюжетів дозволив визначити найбільш популярні культу в релігії еллінів в різні періоди. Такими є культу Афродіти, Деметри, Кібели, Діоніса. Водночас, порівнюючи ці дані з відомостями, отриманими з інших джерел (епіграфіка, нумізматики), встановлено, що не всі божества, культу яких зафіксовано в Тірі та Ніконії відобразились в теракотах. Такі популярні божества як Зевс, Афіна, Аполлон зображувались не часто.

В роботі порушені питання надійності використання виробів коропластики в якості джерела для вивчення окремих історичних питань. Одним з таких є питання культурних та торговельних контактів полісів Нижнього Подністров'я з навколишнім світом. Встановлення місця виготовлення статуєток є проблематичним через низку обставин (зокрема широко розповсюдженим було копіювання імпортованих зразків місцевими майстрами). В багатьох випадках можна встановити лише місце походження того чи іншого типу теракот, а не самих статуєток. Для виявлення та уточнення основних шляхів потрапляння теракот до Ніконія та Тіри було запропоноване порівняння з результатами вивчення керамічного комплексу (оскільки провідні античні центри, які виробляли та постачали посуд,

виступали водночас експортерами теракот). У Ніконії, як і в інших містах Північного Причорномор'я, що були засновані в VI ст. до н. е., найбільш ранніми є статуетки імпортовані зі Східної Греції. В V—IV ст. до н. е. основним постачальником теракот до регіону була Аттика. В IV — першій половині III ст. до н. е. активно розвиваються взаємовідносини Ніконія та Тіри з іншими центрами Північного та Західного Причорномор'я, ці зв'язки Тіра зберігає і в другій половині III—II ст. до н. е. Зокрема, простежуються контакти з Ольвією, Каллатісом та Херсонесом (спільні сюжети у коропластиці — зображення крилатого юнака та Кібели, мініатюрні вівтарі). В III—II ст. до н. е. постачання теракот до Тіри здійснювали центри Малої Азії. В коропластиці II ст. до н. е. відобразився вплив Понтійського царства (маски Діоніса та його свити виготовляв та постачав Аміс). В перших століттях нової ери головним чинником змін у постачанні теракот та у їхніх сюжетах були економічні та політичні зв'язки Тіри зі східними провінціями Римської імперії та присутність в місті римського гарнізону. Частина теракот цього періоду може бути безпосередньо пов'язана з культовою практикою армії (не виключено і їхнє переміщення разом із військовими).

Ще одним важливим питанням є організація процесу виробництва теракот в Тірі. Керамічні майстерні на сьогодні не виявлені, проте, ґрунтуючись на вивченні матриць встановлено, що виробництво теракот розпочалося не пізніше кінця IV — початку III ст. до н. е. Значна частина теракот Тіри належить до продукції місцевого виробництва. Ця продукція виготовлена на професійному рівні в майстернях. У свою чергу, це спостереження може характеризувати загальний розвиток керамічного виробництва в Тірі в цей час, адже відомо, що виготовлення теракот та інших категорій виробів з глини зазвичай здійснювалось в одних майстернях. Порівняння з даними про виробництво теракот в інших регіонах дозволяють припустити, що майстерні в Тірі могли бути розташованими як в центрі міста (можливо поблизу святилища — для збуту продукції), так і за його межами.

Аналіз теракот Ніконія та Тіри, які мають археологічно обґрунтоване датування, дозволив встановити основні тенденції виникнення, поширення та динаміки використання виробів коропластики цих міст на різних історичних етапах. Вивчення колекції теракот античного Ніконія показує, що протягом життя міста, коропластика займала стабільно важливе місце в культовій практиці його мешканців. Частка теракот на всіх етапах є приблизно рівною. Що стосується Тіри, її матеріальна культура раннього періоду (кінець VI—V ст. до н. е.) не досліджена. До періоду IV — середини III ст. до н. е. належить близько двох десятків теракот (13 % від загальної кількості виробів з Тіри). Встановлено, що пік активності їхнього використання припадає на другу половину III—II ст. до н. е. (55 %), що відображає тенденції розвитку коропластики в античному світі, та співпадає зі стабільним періодом в історії міста. Проте ця ситуація зберігалася порівняно недовго. З кінця II ст. до н. е. виробництво теракот значно скоротилось або припинилось, що пов'язано з політичною та економічною кризою, яка охопила в цей час античні міста Північного Причорномор'я. Відродження виробництва в Тірі відбулося в римський час, проте в менших масштабах. Частка теракот римського часу (32 %), хоча і є меншою в порівнянні з попереднім періодом, але досить вагомою.

Здійснено порівняння між колекціями теракот Тіри та Ніконія для хронологічного відрізка, який охоплює IV — першу половину III ст. до н. е. Кількість відомих на сьогодні теракот Тіри та Ніконія цього часу є приблизно однаковою. Між ними є паралелі, які свідчать про існування тих самих шляхів імпорту та спільний характер релігійного життя. В цілому, духовна культура двох міст на вказаному етапі, очевидно, мала спільні риси.

Ключові слова: Нижнє Подністров'я, Північно-Західне Причорномор'я, Тіра, Ніконій, теракотові статуетки, коропластика.

SUMMARY

Savelieva K. S. Terracotta Figurines in the Context of the History and Spiritual Culture of the Population of the Lower Dniester Region in Ancient Times. — Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in specialization 07.00.04 «Archaeology». — I. I. Mechnykov Odesa National University, Odesa, 2019.

This dissertation is devoted to the study of terracotta figurines from the ancient poleis and rural settlements of the Lower Dniester region. The relevance of the topic is due to the fact that today there are no generalizations on the study of terracottas in this region. Nowadays, as a result of the systematic excavations of Nikonion and Tyras, considerable material has been accumulated that needs to be introduced to scientific circulation. Topical is the formulation of the general problems of studying terracotta figurines as an integral part of material culture (in particular, the typology and chronology of these products). A study of the coroplastic material of the region makes it possible to find out a number of questions about the history and culture of the Lower Dniester region. The source base of the study totals more than four hundred units and covers the period from the last third of the 6th century BCE to the middle of the 3rd century CE.

The scientific novelty of the work is as follows: for the first time a general study of the ancient terracotta figurines of Nikonion and Tyras was conducted, which aims to cover a number of issues of the history and religious life of the population of the two polises. A typology of figures was created according to their subjects. Traced the origin and time limits of the types. New materials are being introduced to scientific circulation, including those that were not previously known in the region. The role of terracotta figurines in Hellenic religious life was revealed based on the study of public places of worship, as well as residential and outbuildings complexes from the ancient monuments of the Lower Dniester region.

Revealed the most popular cults from the pantheon of the gods at different stages. The basic ways of import of terracottas to the region are revealed, local production in Tyras is characterized. The dynamics of the use of figurines in Nikonion and Tyras at different historical stages is analysed, a comparison of quantitative and qualitative indicators of the terracottas of two cities is made.

A review of the history of the study of the terracotta figurines of ancient sites of the Lower Dniester region showed the need to create a complete set of known items to date, involving modern methodological approaches, in particular to the chronology, systematization and interpretation of their images. One of the methodological issues raised during the study is the ability to use terracottas as a chronological indicator. It is established that these items cannot serve as reliable materials for narrow dating of complexes. First, there are cases of long-term storage. Secondly, due to the peculiarities of the figurines manufacturing technique (creation of moulds, by copying finished products) samples that have an earlier date can be reproduced. Thus, the dating of the terracotta figurines itself in each case requires an analysis of the archaeological context.

Studying the stratigraphy of the findings made it possible to create a typology of figurines, which is based both on a chronological principle and on the definitions of its iconography. The most justified principle is the distribution of items first in chronology, and only then in iconography and form.

Interpreting of terracotta figurines iconography and the defining their symbolic content is often problematic. There are now a number of stereotypes regarding the identification of some figurines images. The same images could have different meanings (in particular, depending on the historical situation and existing commercial and cultural contacts with other regions of the ancient world). Only the analysis of the archaeological context allows us to get closer to understanding the content that was given to a particular statuette by their users.

The studied materials are divided into four chronological groups (1 — Late Archaic, 2 — Classical, 3 — Hellenistic, 4 — Provincial-Roman periods). This approach made it possible to trace the quantitative and qualitative changes that have

taken place in the terracotta figurines of the Lower Dniester region throughout its history.

Numerous finds of terracotta figurines in the premises of Nikonion and Tyras indicate that they played a significant role in domestic worship. However, we note that sanctuaries (with the exception of some cult sites) are not open in the region, while residential premises are currently being explored to the greatest extent.

The dynamics observed in the terracotta figurines iconography at various stages are mainly related to changes in the religious sphere. The functions of figurines remained unchanged throughout the ancient period. The analysis of the iconography made it possible to identify the most popular cults in the Hellenic religion in different periods. Such as the cults of Aphrodite, Demeter, Cybele and Dionysus. However, comparing this data with information obtained from other sources (epigraphy, numismatics), it was found that not all the deities whose cults were recorded in Tyras and Nikonion appeared in terracotta figurines. Such popular deities as Zeus, Athena and Apollo were rarely portrayed.

The paper raises questions about the reliability of the use of terracotta figurines as a source for the study of particular historical issues. One of these is the cultural and commercial contact of the Lower Dniester region with the outside world. Setting the place of production of the statuettes is problematic due to a number of circumstances (including the widespread copying of imported samples by local artisans). In many cases, only the origin of a particular type of figurine can be established, not the origin of the statuette itself. In order to identify and clarify the main ways of importing figurines to Nikonion and Tyras, a comparison was made with the results of the study of the ceramic complex (since the leading Ancient centres producing and supplying utensils were simultaneously exporters of figurines). In Nikonion, such as in other cities of the Northern Black Sea region, which were founded in 6th century BCE, the earliest are statuettes imported from Eastern Greece. The main supplier of terracotta figurines to the region was Attica in the 5th—4th centuries BCE. The relations of Nikonion and Tyras with other centres of the Northern and Western Black Sea region are actively developing in the 4th —

first half of the 3rd century BCE, and these connections Tyras retains in the second half of the 3rd—2nd centuries BCE. In particular, contacts with Olbia, Callatis and Tauric Chersonesos are traced (common types are images of a winged young man and Cybele, miniature altars). The centres of Asia Minor supplied terracotta figurines to Tyras in the 3rd—2nd centuries BCE. The influence of the Pontic kingdom is evident in the coroplastic art of the second century (the mask of Dionysus and his companions was made and supplied by Amis). The economic and political ties of Tyras with the eastern provinces of the Roman Empire and the presence in the city of the Roman garrison were a major factor in the change in the supply of terracotta figurines and their subjects in the 1st—3rd centuries CE. Part of the terracottas of this period can be directly related to the cult practice of the army (their displacement together with the military is not excluded).

Another important issue is the organization of the production process of terracotta figurines in Tyras. Pottery workshops have not been found to date, however, based on the study of moulds, it was found that the production of figurines began no later than the end of the 4th — beginning of 3rd century BCE. Much of Tyras figurines are locally produced. These products are made on a professional level in the workshops. In turn, this observation may characterize the overall development of ceramic production in Tyras at this time, as it is known that the production of terracottas and other clay products was usually carried out in joint workshops. Comparisons with terracottas production in other regions suggest that Tyras workshops could be located both in the city centre (possibly near the sanctuary for product sales) and beyond.

The analysis of Nikonion and Tyras terracotta figurines, which have archeologically based dating, allowed us to establish the main tendencies of appearance, distribution and dynamics of the use of products of the coroplastic art of these cities at different historical stages. A study of the collection of terracotta figurines from Ancient Nikonion shows that during the life of the city, figurines has occupied a stable place in the cult practice of its inhabitants. The proportion of terracottas in all stages is approximately equal. With regard to Tyras, its material

culture by the period of the end of the 6th to 5th centuries BCE has not been explored. About two dozen terracotta figurines appertain by the period of the 4th — mid 3rd centuries BCE (13% of the total Tyras products). It is established that the peak of activity of their usage falls in the second half of the 3rd—2nd centuries BCE (55%), which reflects trends in the development of coroplastic art in the ancient world, and coincides with a stable period in the history of the city. However, this situation did not last long. The production of terracottas was significantly reduced or discontinued due to the political and economic crisis affecting the ancient cities of the Northern Black Sea region in the end of the 2nd century BCE. The revival of production in Tyras occurred in Roman times, but on a smaller scale. The proportion of Roman time terracottas (32%), although smaller than the previous time, was quite significant.

A comparison is made between the collections of Tyras and Nikonion terracotta figurines for a chronological segment, which covers the 4th — first half of the 3rd century BCE. The number of Tyras and Nikonion terracottas known today is about the same. There are parallels between them, which testify to the existence of the same ways of import and the common nature of religious life. In general, the spiritual culture of the two cities at this stage obviously had similarities.

Key words: Lower Dniester region, Northwest Black Sea region, Tyras, Nikonion, terracotta figurines, coroplastic art

Список публікацій здобувача:

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1) Мельникова Е. С. К вопросу о домашних святилищах на античных памятниках Северо-Западного Причерноморья (по материалам находок терракот) / Е. С. Мельникова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. — Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foscari, 2008. — С. 89—93.

2) Мельнікова К. С. Формування та історія дослідження корпусу теракот Нижнього Подністров'я / К. С. Мельнікова // Записки історичного факультету. — Вип. 20. — Одеса: Астропринт, 2009. — С. 69—76.

3) Савельєва К. С., Савельєв О. К. Статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я / К. С. Савельєва, О. К. Савельєв // Археологія. — №1. — 2012. — С. 42—47.

4) Савельєв О. К., Савельєва Е. С. Статуэтки и фигурные сосуды римского времени из Тира / О. К. Савельєв, Е. С. Савельєва // Stratum plus. — №4. — 2012. — С. 97—106.

5) Савельєва К. С. Ліпні антропоморфні статуетки з античних пам'яток Нижнього Подністров'я / К. С. Савельєва // Археологія. — № 3. — 2017. — С. 81—89.

6) Савельєва К. С. Теракоти в культовій практиці еллінів Нижнього Подністров'я (VI—I ст. до н. е.) / К. С. Савельєва // ЕМІНАК. — № 3 (23). — 2018. — С. 16—22.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали і тези конференцій

7) Савельєва Е. С. Статуэтки крылатого юноши в Северном Причерноморье / Е. С. Савельєва // МАСП. — 12. — 2011. — С. 193—199.

8) Савельєва Е. С. Методы изучения хронологии коропластики / Е. С. Савельєва // Человек в истории и культуре. — 2. — Одеса: СМІЛ, 2012. — С. 292—297.

9) Савельев О. К., Савельева Е. С. Несколько терракот римского времени из Тире / О. К. Савельев, Е. С. Савельева // Человек в истории и культуре. — 3. — Одесса: Ирбис, 2017. — С. 335—337.

10) Савельева Е. С. Культ Афродиты в Никонии / Е. С. Савельева // Античный Никоний и мир племён Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н. М. Секерской и 60-летию начала раскопок Никония (Одесса, 18 мая 2017 г.) / Бруяко И. В., Главенчук А. В. (ред.). — Измаил: Ирбис, 2018. — С. 40—47.

11) Савельева К. С. Жанрові зображення в коропластиці Ніконія та Тіри / К. С. Савельева // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Одеса: ОНУ, 2018. С. 203—212.

12) Савельева К. С. Коропластика у культовому житті населення Нижнього Подністров'я у VI—I ст. до н. е. / К. С. Савельева // Forum Olbicum II: Памяті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4—6 травня 2018 р. — Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2018. — С. 83—85.

13) Савельева Е. О производстве терракот в Тире / Е. Савельева // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. — Chişinău, 2018. — P. 93—94.

14) Савельева Е. С. Культы божеств в Тире I—III вв. н. е. (по материалам коропластики) / Е. С. Савельева // Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare. — Chişinău, 2019. — P. 64—65.

15) Савельева К. С. До питання про виробництво теракот в Тірі (IV ст. до н. е. — III ст. н. е.) / К. С. Савельева // Археологічна керамологія. — 2. — 2019. — С. 28—36.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	22
1.1. Історія формування та вивчення корпусу теракот Нижнього Подністров'я.....	22
1.2. Методика дослідження теракот.....	29
1.2.1. Систематизація матеріалів.....	29
1.2.2. Датування теракот.....	32
1.2.3. Підходи до інтерпретації сюжетів теракот.....	35
РОЗДІЛ 2. ХРОНОЛОГІЧНА ТА ТИПОЛОГІЧНА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КОЛЕКЦІЇ.....	45
2.1. Теракоти пізньоархаїчного періоду (остання третина VI — перша третина V ст. до н. е.).....	45
2.2. Теракоти класичного періоду (друга третина V — друга третина IV ст. до н. е.).....	54
2.3. Теракоти елліністичного періоду (остання третина IV — перша половина I ст. до н. е.).....	63
2.4. Теракоти провінційно-римського періоду (I—III ст. н. е.).....	95
РОЗДІЛ 3. ТЕРАКОТИ В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я.....	113
3.1 Теракоти в контексті культових, житлових та господарських комплексів.....	113
3.1.1. Пізньоархаїчний та класичний час.....	113
3.1.2. Елліністичний час.....	124
3.1.3. Римський час.....	130
3.2. Культ божеств в Ніконії та Тірі за даними коропластики.....	131
3.2.1. Ніконій.....	131
3.2.2. Тіра.....	136

3.3. Культурний взаємовплив між варварами та еллінами Нижнього Подністров'я (за матеріалами коропластики).....	146
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ІМПОРТУ ТЕРАКОТ ТА ПИТАННЯ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА В АНТИЧНИХ ПОЛІСАХ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я.....	155
4.1. Культурні та торговельні зв'язки Ніконія та Тіри з античним світом за матеріалами коропластики.....	155
4.2. Місцеве виробництво теракот.....	164
4.3. Статистичні дані з хронології теракот.....	170
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	185
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	236
ДОДАТКИ.....	237
А. Каталог теракот.....	237
Б. Ілюстрації.....	280

ВСТУП

Актуальність теми. Теракота (з італійської *terra* — земля, глина, *cotta* — обпалена) — сучасний термін, що застосовується для позначення глиняних статуєток, відтиснутих у формах, рідше виготовлених від руки та обпалених. Теракотові статуєтки є важливою складовою давньогрецької культури, свідченням чого є їхня широка розповсюдженість на античних пам'ятках. Недорогий матеріал, з якого виготовляли теракоти, та особливість технології виробництва (тиражування за допомогою форм) робило їх доступними для значної кількості людей, незалежно від соціального статусу.

Античні теракоти є не лише пам'ятками художнього ремесла і мистецтва, які мали задовольняти естетичні потреби людей, вони протягом всього періоду свого існування, виконували певну релігійну функцію. Як елемент культу, їх приносили до храмів та святилищ, розміщували на домашніх вівтарях, покладали у могили. Таким чином, теракоти є однією з важливих інформативних категорій знахідок, пов'язаних з релігійним життям населення двох полісів Нижнього Подністров'я — Ніконія та Тіри. Дослідження цих виробів в комплексі з іншими матеріалами надають можливість аналізу основних рис, що були притаманні духовній культурі населення полісів. Використання пам'яток матеріальної культури як додаткове джерело для відтворення картини історії, економіки, культово-релігійної практики давнього населення найбільшою мірою відповідає сучасній парадигмі дослідження історії стародавнього світу.

На сьогодні існує низка окремих напрацювань, які частково охоплюють наявний матеріал, проте відсутні узагальнювальні дослідження коропластики Нижнього Подністров'я. В наш час, в результаті систематичних розкопок Ніконія та Тіри, накопичений значний матеріал, який потребує узагальнення та введення до наукового обігу. Сучасний стан у галузі вивчення коропластики характеризується розбіжностями між дослідниками в питаннях інтерпретації деяких сюжетів. Актуальною є постановка загальних проблем

вивчення теракот як складової частини матеріальної культури (зокрема типології та хронології цих виробів). З розвитком методики дослідження, стає можливим перегляд окремих датувань вже опублікованих теракот. Загалом, дослідження коропластики регіону дає можливість з'ясувати низку питань історії та культури античних пам'яток Нижнього Подністров'я.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в межах науково-дослідницької теми Кафедри археології та етнології України ОНУ ім. І. І. Мечникова «Реконструкція палеоландшафтів і розселення людини в Північному Причорномор'ї за останні 20 тис. років» (2007—2011 рр., номер державної реєстрації 0107U08001).

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є проведення узагальнювального комплексного дослідження теракот античних міст Ніконія та Тіри та поселень їхньої хори як джерела для історичних реконструкцій. Для досягнення цієї мети необхідно було вирішити наступні завдання:

1) Здійснити критичний огляд історії дослідження коропластики античних міст та поселень Нижнього Подністров'я, виявити рівень розробки питань датування, систематизації та інтерпретації теракот у науковій літературі.

2) Виявити основні типи (сюжети) теракот, що знайдені містах та поселеннях зазначеного регіону; визначити їхні дати та походження;

3) З'ясувати можливості використання виробів коропластики як джерела для вивчення релігійного життя населення регіону;

4) Дослідити способи використання теракот за аналізом їхніх знахідок в культових, житлових та господарських комплексах;

5) Виділити поширені міфологічні сюжети в коропластиці Ніконія та Тіри; на цьому підґрунті виявити найбільш популярні культи божеств з пантеону їхніх мешканців;

6) Виявити особливості взаємного культурного впливу греків та варварів на прикладі знахідок ліпної пластики на античних пам'ятках та античних теракот на варварських поселеннях;

7) З'ясувати основні напрями культурно-торговельних зв'язків Ніконія та Тіри з іншими регіонами античного світу на підставі вивчення теракот;

8) Охарактеризувати місцеве виробництво теракот в Тірі ґрунтуючись на вивченні форм для їхнього виготовлення та співставлення з даними про організацію виробництва в інших античних центрах Північного та Північно-Західного Причорномор'я;

9) Співставити динаміку імпорту та місцевого виробництва коропластики з історико-культурними процесами, що відбувалися в Тірі та Ніконії.

Об'єктом дослідження є теракоти античних міст та поселень Нижнього Подністров'я античного часу, а також археологічні об'єкти, в яких їх було виявлено.

Предметом дослідження є динаміка використання, імпорту та місцевого виробництва теракот під впливом різних культурно-історичних чинників.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з останньої третини VI ст. до н. е. по III ст. н. е. Нижня межа (остання третина VI ст. до н. е.) визначається часом заснування Ніконія та поселень його хори. Виділення III ст. н. е. як верхньої межі обумовлене змінами, що відбулися в соціально-політичному, культурному та релігійному житті Тіри та припиненням використання теракот.

Географічні межі роботи визначаються територією узбережжя Дністровського лиману та нижньої течії Дністра, на якій розташовані античні міста Тіра, Ніконій та поселення їхньої хори.

Методика дослідження ґрунтується на комплексному підході до аналізу джерел. Залучені загально-наукові методи (аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення). Використовується системний підхід, який передбачає вивчення теракот в контексті культурно-історичної ситуації епохи, що аналізується. Для інтерпретації цих пам'яток, а також для реконструкції окремих культів застосовується порівняльно-історичний метод. Для

систематизації матеріалів був застосований типологічний метод. Для хронологічного впорядкування теракот використовується метод датування за стратиграфією, а також за наявними аналогіями з інших пам'яток. Формально-стилістичний метод, орієнтований на опис і аналітику художньої форми використовується для характеристики зображень.

Наукова новизна роботи полягає в наступному:

1) Вперше проведене узагальнювальне дослідження античної теракотової пластики Ніконія та Тіри з останньої третини VI ст. до н. е. по III ст. н. е. яке спрямоване на висвітлення низки питань історії та релігійного життя населення цих полісів.

2) Запропоновано типологію теракот за їхніми сюжетами, простежене походження та часові межі існування окремих типів. Вводяться до наукового обігу нові матеріали, зокрема такі, що раніше не були відомі в регіоні.

3) На підставі вивчення громадських культових місць, а також житлових та господарських комплексів з античних пам'яток Нижнього Подністров'я висвітлено роль теракот в релігійному житті еллінів, зокрема в домашньому культі; виявлені найбільш популярні на різних етапах культу з пантеону богів.

4) Виявлені основні шляхи імпорту теракот до регіону на різних етапах, охарактеризоване місцеве виробництво теракот в Тірі.

5) Вперше простежено динаміку використання теракот в Ніконії та Тірі на різних історичних етапах, зроблено порівняння кількісних та якісних показників коропластики двох міст.

Джерельну базу складають теракоти, що були отримані під час польових досліджень на пам'ятках Ніконій, Тіра, Надлиманське III, Біляївка I, Надлиманське городище, Овідіополь II, Бугаз VI, Градениці III, Молога II. Зібрано та опрацьовано 407 одиниць (325 – з Тіри, 61 – з Ніконія, 21 – з інших пам'яток). Зазначені матеріали зберігаються у фондах Одеського археологічного музею НАН України (ОАМ), Наукових фондах Інституту

археології НАН України (ІА НАНУ) та Білгород-Дністровського краєзнавчого музею (БДКМ). Були вивчені архівні матеріали археологічних експедицій, що проводили роботи на вказаних пам'ятках.

Для порівняння залучені матеріали з інших регіонів античного світу, які відомі за науковою літературою. Історіографічна база роботи містить необхідний обсяг вітчизняної і зарубіжної літератури за темою дослідження.

Особистий внесок дослідника. В статтях, написаних в співавторстві з О. К. Савельєвим (2012, 2017), автору належать аналіз знахідок теракот римського часу з Тіри, типологія, аналогії та історичні висновки.

Практична значимість роботи полягає у можливості використання результатів дослідження для написання наукових праць, узагальнювальних робіт з археології, релігієзнавства, історії та культури давньогрецьких полісів Північно-Західного Причорномор'я, а також для підготовки відповідних спецкурсів, формування музейних експозицій та в науково-просвітницькій роботі.

Апробація результатів роботи. Основні положення дисертації були представлені у щорічних доповідях на засіданнях Вченої Ради ОАМ НАНУ (2008—2017 рр.), а також у доповідях на дев'ятьох міжнародних наукових конференціях: «Чтения памяти профессора П. О. Карышковского» (м. Одеса, 2008 р. та 2018 р.); „Людина в історії та культурі (пам'яті В. Н. Станко)”(м. Миколаїв, 2008 р., м. Одеса 2017 р.); «Культурное наследие: исследование, освоение, продвижение» (м. Кишинів, 2018 р., 2019 р.), «Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи» (м. Одеса, 2018 р.); I Всеукраїнський археологічний з'їзд (м. Ніжин, 2018 р.); «Pontica et Caucasica II. Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea» (м. Варшава, 2019 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження представлені в 15 наукових статтях та публікаціях (3 у співавторстві), з них, 5 у фахових виданнях, що затверджені ДАК України, одна у закордонному виданні та 9 — в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура роботи та обсяг дисертації. Рукопис дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (169 сторінок), списку використаної літератури (453 позиції) і архівних джерел (26 позицій), а також додатків: каталогу досліджених теракот (407 позицій) та ілюстрацій (39 рисунків). Загальний обсяг дисертації складає 318 сторінок.

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ДжЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

1.1. Історія формування та вивчення корпусу теракот Нижнього Подністров'я

Колекція теракот Нижнього Подністров'я складалася переважно протягом 1919—2015 рр. завдяки археологічним дослідженням Одеського археологічного музею, Одеського державного університету, Інституту археології АН СРСР, Інституту археології НАН України.

Тіра. Колекція теракот з Тіри нараховує сьогодні понад три сотні примірників. Перші знахідки теракот були зроблені румунською експедицією під керівництвом П. Нікореску (роботи проводились в 1919, 1928 та 1929 роках). Кілька теракот з розкопок цих років були опубліковані, серед них і відтиск з форми для виготовлення голови Силена [Nicorescu 1924, р. 397; Nicorescu 1933, р. 570] (рис. 11,1; 28,2; 30,5; 34,1). Ці публікації мають особливу цінність передусім через те, що місце зберігання матеріалів розкопок на сьогодні не відоме.

Публікації теракот в період 1945—1963 рр. (роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Д. Дмитрова, потім А. І. Фурманської) здійснювались лише частково та без детального опису. Зокрема, ілюстрації чотирьох теракот, серед яких Серапіс, голова чоловіка та фрагменти двох протом подані без опису [Дмитров 1955, рис. 6—8] (кат. № 286; 242; 92; 99; рис. 27,9; 23,1; 6,13; 7,3). Згадка в тексті публікації голови Афіни, яку було знайдено 1953 р. на подвір'ї житлового будинку II—III ст. навпаки не супроводжується ілюстрацією [Фурманская, Максимов 1955, с. 65] (кат. № 303; рис. 28,17). В заповненні підвального приміщення елліністичного часу знайдено дві теракоти — голову дівчини та морду лева (кат. № 241; 151; рис. 22,9; 12,8). В публікації представлена ілюстрація лише першої теракоти [Фурманська 1962, с. 124, рис. 7,1]. Фрагменти теракот із жанровими зображеннями представлені без ілюстрацій [Фурманская 1979, с. 12] (кат.

№ 201; 241; рис. 18,9; 22,8). Більшість матеріалів розкопок цих часів не була введена до наукового обігу.

В подальшому, частину теракот з Тіри (25 одиниць) опубліковав І. Б. Клейман в зводі «Терракоты Северного Причерноморья» [Клейман 1970с, с. 25—27]. В тексті статі надана періодизація та загальна характеристика коропластики регіону та опис теракот з необхідними каталожними даними. Проте, не всі відомі на той час теракоти з Тіри були враховані. Неопублікованими лишились теракоти з розкопок А. І. Фурманської та значна частина матеріалів з фондів БДКМ, знайдених до 1945 р.

В період 1963—1989 рр. було відкрито залишки будівель елліністичного часу та перших століть нової ери. В ці роки кількість знахідок теракот суттєво зросла. В 1970—1977 рр. було знайдено 32 теракоти та одну матрицю, які були опубліковані І. Б. Клейманом [Клейман 1980, с. 96—103]. В цій роботі введено до наукового обігу типи теракот, які раніше не були відомі. В загальному огляді автором розкрито різноманітність типів теракот з Тіри, які не поступаються набору статуєток з інших античних центрів Північного Причорномор'я.

Необхідно відзначити низку публікацій теракот з розкопок Білгород—Дністровської експедиції ОАМ. В шарах елліністичного часу були знайдені фрагменти статуєтки Аттіса [Клейман 2005, с. 50—52] (кат. № 175; рис. 14,10). В публікації вказано, що теракота викликає значний інтерес — аналогічні зображення відомі в Ольвії та Пантікапеї, проте це перше свідчення шанування Аттіса в Тірі. Була опублікована статуєтка Баубо, яка стала четвертою знахідкою з подібним зображенням на поселеннях Дністровського лиману [Клейман 1982, с. 132—135] (рис. 5,10). Кілька теракот пізньоелліністичного часу опубліковані в статті І. Б. Клеймана [Клейман 2001—2002, с. 409, 412] (кат. № 205; 267; рис. 19,1; 25,2), римського часу — в статті І. Б. Клеймана та Н. О. Сон [Клейман, Сон 1983, с. 54—55] (кат. № 298; рис. 28,12).

Окремо слід назвати кілька монографій з історії Тіри, що вийшли друком в період 1985—1993 рр. В монографії «Древний город Тира» розглянуто культуру та релігійні уявлення з посиланням на зображення божеств в коропластиці [Карышковский, Клейман 1985, с. 62, 78, 119—120].

Т. Л. Самойлова в монографії „Тира в VI—I вв. до н. э.” Також розглянула коропластику Тіри в контексті релігійного життя міста [Самойлова 1988, с. 76—79]. Аналіз теракот дозволив авторці зробити висновки про широке розповсюдження культу землеробських божеств в Тірі. В якості ілюстративного матеріалу подається кілька теракот, щоправда без описання та аналізу археологічного контексту.

Н. О. Сон переглянула датування окремих теракот [Сон 1980, с. 125—140; Сон 1993, с. 128—130]. Загалом, аналізуючи коропластику римського часу авторка виділяє два напрями розвитку. Теракоти першого напрямку виконані в традиціях грецьких та римських майстрів. Теракоти другого є далекими від канонів античного мистецтва і відрізняються схематизмом, але являють собою яскраві та виразні образи. Окрема група теракот із зображенням богині за манерою виконання, на думку дослідниці, можуть свідчити про існування в Тірі місцевого синкретичного образу Афродіти (кат. № 288; рис. 28, 1—2).

Колекція теракот Тіри суттєво збільшилася протягом 1996—2015 рр. та доповнилася новими типами. Проте до наукового обігу введена лише незначна їхня частина [Самойлова 2005, с. 220—229; Остапенко 2008, с. 144—146; Самойлова 2009, с. 391—396; Самойлова 2013, с. 479]. У вказаних публікаціях поданий короткий опис виробів та ілюстрації. Водночас, мало уваги приділено контексту знахідок, незважаючи на те, що частина з них походить з археологічних комплексів.

Останнім часом була здійснена публікація групи теракот римського часу з розкопок [Савельев, Савельева 2012, с. 97—106; Савельева, Савельев 2012, с. 42—47; Савельев, Савельева 2017, с. 335—337]. В цих роботах зібрані всі відомості про знахідки, що публікуються.

В контексті вивчення релігійного світосприйняття мешканців Тіри розглянуто теракоти в роботах Г. В. Батизата [Батизат 2001—2002, с. 202—207; Батизат 2003—2004, с. 340—351; Батизат, Росохацкий 2005, с. 4—22]. На основі дослідження знахідок теракот 1990-х — початку 2000-х рр. дослідник робить висновок про розповсюдження в Тірі містичних культів Деметри, Діоніса, Кібели, Серапіса та Ісиди.

В колекції теракот міста також представлені ліпні антропоморфні статуетки, які пов'язані з кльцями місцевого фракійського населення [Самойлова 1985, с. 51—59; Остапенко 2005, с. 230—235]. В теперішній час більша частина знахідок опублікована, запропоновано інтерпретацію [Савельєва 2017, с. 81—89].

Ніконій. Розкопки міста надали для вивчення понад шести десятків теракот, які зберігаються в фондах ОАМ НАНУ. За період розкопок з 1957 до 1966 р. на городищі було знайдено 22 теракоти, здебільшого фрагменти, проте вони дають можливість визначити сюжет, стиль та датування. Вони були опубліковані [Клейман 1966, с. 90—100; Клейман 1970b, с. 27—29].

Теракоти з розкопок наступних років також опубліковав І. Б. Клейман [Клейман 1976, с. 118—123; Клейман 1997, с. 47—50]. Аналізуючи колекцію Ніконія, дослідник зробив висновок про переважання античної традиції в культурі населення міста. Більша частина колекції представлена архаїчними та класичними типами (VI—IV ст. до н. е.). До архаїчних типів належать фрагменти статуеток богині на троні, верхня частина статуетки богині з голубом, фігурки півня та Силена навприсядки. До класичних теракот належить голова мініатюрної жінки з дарами та статуетка Баубо, до раньоелліністичних — зображення дітей. Доповнюють колекцію теракоти перших століть нової ери, зокрема статуетка воїна (кат. № 46; рис. 29,8).

Значна робота була проведена Н. М. Секерською, яка дослідила теракоти в контексті релігійного життя міста [Секерская 1987, с. 27—38; Секерская 1989, с. 96—109]. Зокрема були розглянуті теракоти, що знайдені в культових спорудах. В 1969 р. на центральному розкопі А. Г. Загинайло

відкрив культову споруду, визначену ним як „толосоподібну” [Секерская 2015, с. 96]. Поблизу цієї споруди знайдено дві статуетки жіночих божеств. Поряд з цим комплексом пізніше було відкрито приміщення напівземлянкового типу, яке, за визначенням Н. М. Секерської являло собою фавіссу. Аналіз матеріалів з комплексу, дозволив авторці зробити висновок, що вони мають пряме відношення до культу Діоніса, Афродіти та Деметри. Зокрема в засипці приміщення було знайдено три фрагменти теракот: голова в високому головному уборі, передня частина торсу богині на троні та верхня частина фігури Афродіти з голубом в правій руці [Секерская 1983, с. 123—135] (кат. №№ 2—3; рис. 2, 3—4).

Історії Ніконія II—III ст. н. е. присвячено колективну монографію, в якій представлено кілька теракот в контексті вивчення культів та етнічного складу населення [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 74—76, 181—182].

В колекції теракот Ніконія також виокремлюється невелика група ліпних антропоморфних статуєток, пов'язаних з культурами фракійського населення [Кузьменко 1976, с. 222; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 77; Савельєва 2017, с. 81—89].

Підсумки дослідження Ніконія викладені Н. М. Секерською. Підкреслено, що низка питань історії та культури міста залишаються нез'ясованими [Секерская 2013, с. 521].

Сільські поселення узбережжя Дністровського лиману. Відомості про більшість з античних поселень отримані в результаті археологічних розвідок, тому, кількість знайдених теракот є незначною [Охотников 2013, с. 554—555]. Серед поселень на яких проводились розкопки — Біляївка I, Надлиманське III, Овідіополь II, та Надлиманське городище.

Поселення Надлиманське III на сьогодні досліджене найкраще серед інших пам'яток кінця VI — першої третини V ст. до н. е. Під час розкопок виявлено сім теракот. Статуетка богині на троні знайдена під час розкопок А. І. Мелюкової 1962 р. [Клейман 1970а, с. 29, табл. 7,1; Мелюкова 1980, с. 7—9, рис. 7,1] (рис. 2,1). Інші теракоти — верхня частина статуетки богині, що

стоїть, зображення Силена, фігурки голубів (кат. № 62—67; рис. 2,13; 3,1; 3,4—6), виявлені під час робіт 1980—1984 рр. та опубліковані в роботах С. Б. Охотнікова. Ці останні походять з культових ям [Охотников 1986, с. 66—67; Охотников 1990: 40—41].

До того самого періоду належить поселення Біляївка I. З напівземлянки № 4 походить нижня частина протоми богині з «архаїчною» посмішкою (кат. № 68; рис. 2,9). Теракоту опубліковано в роботах С. Б. Охотнікова [Охотников 1976: 204, рис. 2,7; Охотников 1986: 66—67, рис. 5].

До пам'яток іншої хронологічної групи (IV— перша половина III ст. до н. е.) належать городище Надлиманське, поселення Овідіополь II, Бугаз VI, Градениці III.

З городища Надлиманське походить шість теракот. Три статуетки з розкопок 1959 р. опубліковані І. Б. Клейманом [Клейман 1964, с. 137—139] (кат. № 72—73; 76; рис. 5, 8—9; 37,1). Дві з них розглядаються як зображення Баубо, ці знахідки свідчать про розповсюдження серед населення городища культів землеробських божеств.

Результати дослідження городища були опубліковані в колективній монографії, що вийшла друком 2012 р. Окремий підрозділ в ній присвячено теракотам, серед яких, окрім згаданих, представлені протома богині та нижня частина статуетки крилатого юнака [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 132—134] (кат. № 74—75, 77; рис. 6,2; 12,4; 38,1).

В результаті робіт 1978 р. на поселенні Бугаз VI виявлено протому богині [Okhotnicov 2001: 112, fig. 74; Охотников 2013: 563, табл. 137,2] (кат. № 70; рис. 6,3). Фрагмент ще однієї протоми був знайдений на поселенні Градениці III під час розвідок 1989 р. [Охотников 2013, с. 563, табл. 137,3] (кат. № 71; рис. 4,7).

На поселенні Овідіополь II в 1982 р. було досліджено напівземлянку господарського призначення, всередині якої виявлено *in situ* невелику огорожу з плит із статуеткою богині, що сидить на троні [Загинайло 1985, с. 45—50] (кат. № 69; рис. 4,1). З нашої точки зору, цей комплекс слід розглядати як

домашнє святилище, а теракоту — як вотивний дар богині Деметрі [Мельникова 2008, с. 90, рис. 1].

Знахідки теракот в Подністров'ї були зафіксовані також на варварських пам'ятках. Зокрема на багатошаровому поселенні Чобручі, що розташоване на лівому березі Дністра знайдено одинадцять теракот. В результаті досліджень Чобручської археологічної експедиції Придністровського університету було виділено три хронологічних горизонти. Ранній горизонт поселення датується VI—V ст. до н. е., другий горизонт — III—II вв. до н. е., третій — III—IV ст. н. е. Всі знайдені на пам'ятці античні теракоти належать до другого горизонту, який пов'язаний з пізньоскіфською культурою [Фидельский 2012, с. 16—20].

Дві статуетки Кібели походять з комплексу, визначеному Т. О. Щербаковою як святилище на підставі знахідки теракот та глиняного вівтарика [Щербакова 1996, с. 82—83; Щербакова 1997b, с. 167—170]. Слід вказати на неправильні датування теракот, запропоновані Т. О. Щербаковою, яка віднесла їх до пізньоархаїчного горизонту. Ще одну статуетку Кібели знайдено в ямі III ст. до н. е. [Фидельский, Синика 2005, с. 282; Фидельский 2012: 19; Фидельский 2016, с. 219—220, рис. 1] (рис. 15). Були опубліковані теракоти, що знайдені на поверхні [Щербакова, Тащи 2009, с. 217—220].

На гетському поселенні поблизу села Калфа, в напівземлянковому приміщенні III ст. до н. е., виявлено теракоту із зображенням жінки в гіматії [Чеботаренко 1969, с. 58—59, рис. 1] (рис. 21,4).

Отже, з огляду на згадані праці, можна констатувати, що на сьогодні до наукового обігу введені далеко не всі теракоти з регіону. Відсутня узагальнювальна робота з коропластики як окремих міст Тіри та Ніконія, так і античних пам'яток Нижнього Подністров'я в цілому. В кількох публікаціях інформація про знахідки подана не в повному обсязі, без урахування археологічного контексту. На сучасному етапі є необхідною верифікація датувань, запропонованих авторами публікацій.

1.2. Методика дослідження теракот

1.2.1. Систематизація матеріалів. Для вирішення поставлених в роботі завдань доцільним є створення зводу всіх відомих теракот нижньодністровського регіону, що дає можливість розглянути їх в сукупності. З цією метою, необхідним є впорядкування матеріалів за певними критеріями. В історіографії дослідження короластики існує кілька варіантів типології.

Зауважимо, що в науковій літературі до короластики окрім статуєток нерідко відносять такі вироби як архітектурна теракота, глиняні прикраси саркофагів, фігурні наліпи на посуд та фігурний посуд. Головні критерії, за якими об'єднують ці вироби — технологія виробництва (відтискання в формі) та матеріал (обпалена глина), а також їхня морфологічна схожість. Водночас означені предмети виконували принципово іншу роль в житті еллінів [Сорокина 1997, с. 11—18]. В запропонованій роботі вивчається категорія матеріалу, до якого за функціональною ознакою належать вироби, що призначені для встановлення і для підвішування (протоми, маски, статуєтки з рухомими кінцівками та інші). Вони відрізняються за своїм зовнішнім виглядом, проте мали одне призначення — використовувались в якості дарунку божествам [Шевченко 2009, с. 515—518].

Одним з перших кроків у створенні типології теракот стало видання каталогу Ф. Винтера «Die Typen der figürlichen Terracotten» [Winter 1903]. Автором виділено типологічні варіації всередині груп зображень жінок, дітей, крилатих фігур, тварин тощо. Всередині типу автор виділив підтипи. Робота охоплює широку кількість матеріалів з різних регіонів і таким чином, зберігає наукове значення в теперішній час.

Визначення та обґрунтування використання таких термінів як тип, група, клас, серія представлене в роботі Р. Ніколса [Nicholls 1952, р. 217—226]. Джерельною базою дослідження стали жіночі статуєтки архаїчного та класичного часу Беотії. Дослідник запропонував аналітичну процедуру для вивчення серій теракот. Йому належить розробка методу виокремлення теракот які були виготовлені в одній формі (механічний метод). Цей метод

полягає в спостереженні за змінами форми та розмірів статуеток внаслідок тривалого виробництва. Автор розробив концепцію похідної продукції, тобто такої, що походить від одного прототипу. Таким чином, вивчення історії виготовлення певного типу починаючи від прототипу, є ключовим для його розуміння.

Зазвичай, систематизація теракот в історіографії відбувалась за двома критеріями: місце виробництва/знахідки або сюжет. За регіонально-хронологічним принципом складено зокрема звід археологічних джерел «Терракоты Северного Причерноморья». Теракоти розподілені в першу чергу за місцем знахідки, потім, в середині розділів — за хронологією. Цей звід вперше дає можливість порівняльного аналізу теракот різних центрів Північного Причорномор'я.

В зарубіжній літературі великі за чисельністю колекції систематизувались також переважно за регіонально-хронологічним принципом. Зокрема, слід назвати каталоги музейних зібрань Британського музею [Higgins 1969; Burn, Higgins 2001] та Лувру [Mollard-Besque 1954]. Такий підхід є виправданим для впорядкування великих колекцій теракот, що походять з широкої території. Адже, в межах окремо взятого регіону, сам набір різних видів виробів коропластики є важливою характеристикою.

Прихильники іншого підходу до систематизації розглядають в якості головного критерія сюжет та стилістичні особливості теракоти. Зокрема, сюжетно-морфологічний принцип систематизації покладений в основу роботи А. С. Русяєвої [Русяева 1982]. Головна увага зосереджена саме на сюжеті статуетки та її морфологічних особливостях, а їхній розвиток показаний всередині типу. Вироби розділені на три великі групи: міфологічні персонажі, жанрові статуетки, зображення тварин та різних предметів. Розглядаються окремі стилістичні ознаки (положення тіла, рук, атрибутів, деталі одягу, зачіска). Таким чином, робота передає загальну картину динаміки окремих груп та типів теракот в Північно-Західному Причорномор'ї.

Були зроблені також спроби виділення типів за морфологічними ознаками [Graepler 1997, S. 55—105; Hornung-Bertemes 2007, S. 46—47]. Головним критерієм поділу на типи є форма з урахуванням статі, положенням тіла, одягу та атрибутів. Інші сторони, зокрема функція або виробник становлять другорядний інтерес. Така типологія будується незалежно від історії виробництва об'єкта.

Враховуючи результати цих розробок, варто відзначити, що під час поділу теракот на типи за морфологією виникають певні труднощі. Вони зумовлені тим, що теракоти одного типу часто мають індивідуальні риси. Особливо це стосується теракот елліністичного та римського часів. Теракота водночас є витвором мистецтва (прототип для виготовлення теракот створюється митцем, рівень його майстерності в цьому контексті не має значення), так і продукцією масового серійного виробництва, адже в одній матриці вироблялось кілька одиниць [Muller 1999, p. 283—284; Huyscom-Naxhi 2016, p. 141]. Однак зліпки часто доопрацьовувались майстром, доповнювались різними деталями. Таким чином, готові вироби, виготовлені в одній формі, або за одним зразком можуть відрізнятися один від одного. Відомі випадки, коли за допомогою певних деталей, один персонаж перетворювався в іншого [Huyscom-Naxhi, Muller 2007, p. 233; Ильина, Муратова 2009, с. 218].

Для типологічної систематизації колекції ми застосовуємо сюжетно-хронологічний принцип. Матеріали поділяються на кілька великих груп (зображення божеств, жанрові зображення, тварини, культові вироби). За сюжетом теракоти виділяється тип. Всередині одного типу, на підставі окремих деталей виділяються варіанти. Водночас, слід врахувати, що для кожної епохи характерними є свій власний набір сюжетів, це пов'язано зі змінами, які відбувались в релігійному житті. Тому, найбільш виправданим є принцип розподілу виробів спочатку за хронологією, і лише потім за сюжетом та формою. Таким чином, теракоти розділені за чотирма хронологічними діапазонами, що відповідають загальноприйнятим в античній історіографії

періодам: пізньоархаїчний (остання третина VI — перша третина III ст. до н. е.), класичний (початок другої третини V — кінець другої третини IV ст. до н. е.), елліністичний (кінець IV—I ст. до н. е.), провінційно-римський (I—III ст. н. е.). Такий підхід дає можливість виділяти найбільш популярні в той чи інший період сюжети та визначати тенденції динаміки типів в різні часи.

1.2.2. Датування теракот. В методиці вивчення хронології коропластики існують два основних напрями: мистецтвознавчий та археологічний.

Перший напрямок характеризується використанням іконографічного та стилістичного методів, які досліджують зміни художньої форми, напрямів та сюжетів на певному хронологічному відрізку. При цьому теракоти розглядаються, в першу чергу, як джерело для вивчення образотворчого мистецтва та релігії. Характерною особливістю цього напрямку є вилучення теракотової пластики з комплексу археологічного матеріалу та її окреме вивчення, оскільки для дослідження іконографії археологічний контекст лід за стилістичними ознаками є проблематичним. Це пов'язано зі специфікою технології виробництва теракот, яка включає в себе виготовлення форм (матриць) шляхом зняття відтисків зі статуєток (патриць). Таким чином статуєтки, виготовленні методом механічного копіювання, можуть бути віддалені від свого прототипу значним відрізком часу. Окрім того, практика показує, що виробництво певних типів теракот в місцевій коропластиці тривало протягом більш довгого періоду ніж в тих місцях де вперше виникли ці типи [Денисова 1981, с. 14; Егорова, Ильина, Кутинова 2007, с. 239].

Для створення нових образів теракот прототипами нерідко ставали витвори монументальної скульптури [Скржинская 2009b, с. 323]. Тому існує тенденція датувати вироби коропластики за аналогією зі скульптурою. Але, як зауважила С. Ротрофф, для елліністичного періоду, датування самих монументальних пам'яток буває ускладненим через те, що скульптори часто використовували архаїчні елементи стилю. В роботі обґрунтовується

необхідність використання іншого метода визначення хронології теракот — на основі вивчення археологічного контексту [Rotroff 1990, p. 22].

В деяких випадках археологічний контекст має першочергове значення для датування теракот. Йдеться про типи теракот, що існували протягом кількох століть без суттєвих змін. Зокрема, композиційна схема зображення Кібели на троні в баштовій короні з левом на колінах та тимпаном в руці, яка була створена афінським скульптором Агоракрітом в кінці V ст. до н. е., використовувалась в коропластиці до перших століть нової ери. Так само, виробництво статуєток жінок «танагрського стилю», що розпочалося в Атиці в ранньоелліністичний час, продовжилось в різних регіонах в III—I ст. до н. е. В сучасній історіографії вони позначаються терміном «псевдо-» або «посттанагри» [Thompson 1966, p. 51—63; Kassab Tezgör 1997, p. 365; Ильина 2006, с. 153; Tsacalou-Tzanavari 2007, p. 127—128].

Для вузького датування теракот за археологічним контекстом необхідно дослідження надійно датованих закритих комплексів короткого накопичення, в першу чергу поховань. Цей метод використав та теоретично обґрунтував Д. Гройплер для дослідження теракот з некрополю Тарента [Graepler 1997, S. 55—105]. Автор проаналізувавши серію контекстів поховань, виявив помітну різницю між датами знахідок в комплексі та датами, що спираються на інші показники. Як зазначив дослідник, однією з проблем датування є те, що особливість інвентарю поховань є не лише чинник часу, але й статі, віку та соціального статусу померлого. Д. Гройплер пропонує вести обробку даних за допомогою спеціальної комп'ютерної програми. Автор підкреслює — щоб уникнути небезпеки замкнутого кола датувань, теракоти не повинні бути основою для хронологічного впорядкування. Лише після того як закінчене датування контексту, можна шукати ознаки, що датують теракоти [Graepler 1997, S. 55—105].

На початку 2000-х років, для датування теракот були використані також природничо-наукові методи. Зокрема термолюмінесцентний метод був застосований французькими вченими для датування теракот «танагрського

стилю». Цей метод виявився ефективним для виявлення підробок серед теракот, отриманні ж дати оригінальних виробів виявилися досить широкими [Zink, Porto 2005, p. 21—26].

Комплексний підхід до датування виробів коропластики запропонувала Т. О. Ільїна [Ильина 2008, с. 5—6]. Він включає використання механічного методу та археомагнітного аналізу. Джерельну базу її роботи складають теракоти з фавісси Майської гори в Фанагорії. В цьому комплексі знайдено велику кількість фрагментів протом місцевого виготовлення (близько 1200 екземплярів). Це дало можливість прослідкувати розвиток протом в місцевім виробництві за допомогою механічного методу. Цей метод, розроблений в середині ХХ ст. Р. Ніколсом, ґрунтується на спостереженні за закономірністю зміни форми та розмірів статуєток протягом певного періоду виробництва [Nicholls 1952, p. 217—226]. Внаслідок тривалого виготовлення статуєток, їхні розміри зменшуються від покоління до покоління. Процент зменшення вирахований за формулою, дає можливість встановити лінію розвитку для окремих типів та дає відносні дати статуєток. Для отримання абсолютних дат, Т. О. Ільїною був використаний археомагнітний метод, який ґрунтується на дослідженні намагніченості глини та співставленні даних з давнім магнітним полем Землі [Ильина 2008, с. 13—15; Егорова, Ильина, Кутинова 2007, с. 241—242]. Цей метод також дає досить широкі дати, і використання його є доцільним лише з урахуванням даних, отриманих іншими методами.

Таким чином, для визначення хронології теракот першочергове значення має датування комплексів, з яких вони походять, та співставлення з аналогіями з інших комплексів. Необхідно зауважити, що використовуючи цей метод, ми отримуємо хронологію побутування теракот, яка обмежується часом виходу з використання, а не дату виготовлення. В цьому контексті, принциповим є питання, як довго перебували у використанні теракоти. На думку С. Ротрофф дата виготовлення теракоти не може суттєво відрізнитися від дати комплексу [Rotroff 1990, p. 23]. Проте очевидно, що в віддалених від

центрів виробництва поселеннях термін використання був тривалішим. Прикладом є теракота богині з поселення Овідіополь II [Загинайло 1985, с. 47—49; Мельникова 2008, с. 89—93].¹ Для перевірки достовірності отриманих датувальних потрібне використання опорних комплексів (таких, яких містять аналогічний матеріал) [Каменецкий, Маршак, Шер 1975, с. 92]. Тому необхідно залучити якомога більше датованих комплексів зі знахідками аналогічних теракот. Цим шляхом можна отримати хронологічні межі існування певного типу теракот.

Таким чином, нашим завданням є складання зводу теракот із урахуванням контексту знахідок. Наступним кроком є залучення аналогічних статуєток, які знайдені в датованих комплексах інших регіонів, як відомі за публікаціями. При цьому слід зауважити, що дати побутувань теракот можуть охоплювати певний термін (в деяких випадках приблизно до 50 років).

Зважаючи на це, вироби коропластики не можуть бути використані в якості хронологічних індикаторів, оскільки встановити вузьку дату побутування самих теракот зазвичай проблематично. Слід зауважити також, що в таких містах як Тіра, де життя існувало без перерви протягом восьми століть, зберігається дуже мало комплексів не пошкоджених або не зруйнованих в більш пізні часи, інші ж мають широке датування. Таким чином, отримані нами дати теракот залишаються досить широкими.

1.2.3. Підходи до інтерпретації сюжетів теракот. З питання призначення та символічного змісту теракот існують різні погляди. В сучасній історіографії домінує точка зору про їхнє культове призначення. Основні положення, що дискутуються, — можливість визначення сюжету статуєток із зображеннями персонажів, представлених без атрибутів, а також функції теракот в різних контекстах (сакральному, поховальному, побутовому) [Miller

¹ Комплекс, в якому *in situ* знайдено теракоту, датується за матеріалами амфорної тари першою половиною IV ст. до н. е. Статуєтка може бути датована за аналогіями другою половиною V ст. до н. е. Саме в цей період припиняється виробництво статуєток цього типу [Русяева 1982, с. 37]. Таким чином, теоретично статуєтка могла перебувати у використанні близько 50 років.

Ammerman 1990, p. 38; Muller 2005, p. 61—77; Huyscom-Naxhi, Muller 2007, p. 231—246; Huyscom-Naxhi, Muller 2015, p. 421—489]. Останнім часом, погляд на семантичне значення статуеток розширився, зокрема на підставі вивчення різних сакральних комплексів була сформульована ідея, що зображення теракот могли мати багатовалентне значення [Muller 2009, p. 81—95; Huyscom-Naxhi 2016, p. 137—155].

В роботі Дж. Уленброк аналізуються економічні механізми розповсюдження теракот в античному світі [Uhlenbrock 2016a, p. 2—17]. Зокрема, проведений аналіз добірок теракот з різних античних пам'яток Середземномор'я архаїчного часу, дозволив встановити залежність між напрямками торгівлі та поширенням тих чи інших типів [Uhlenbrock 2016a, p. 3—4].

Очевидно, основним способом використання теракот було принесення жертви божеству в формі вотивного дару. Для здійснення цього обряду, статуетки розміщувалися в спеціально відведеному для культових цілей місці (на вівтарі або вогнищі, в спеціальній загорожі). Коли з часом кількість цих речей ставала надмірною, вони переміщувалися в ботроси (ями для здійснення принесень підземним богам та захоронення ритуального інвентарю та вотивів, що вийшли з ужитку) та фавісси (підземні сховища для культового інвентарю: резервуари або підвали поблизу святилищ, що втратили своє первинне призначення, природні ущелини) або зольники. Перед цим речі навмисно пошкоджувались.

Таким чином, вироби коропластики можуть бути використані для вивчення окремих аспектів сакрального світу, зокрема культової практики. Підкреслимо, що використання теракот в якості джерела для вивчення релігійних уявлень вимагає значної обережності. Це пов'язано з кількома чинниками. По-перше, деякі сюжети отримують в літературі різні інтерпретації. На основі цих визначень здійснюється реконструкція релігійних уявлень мешканців того чи іншого міста або поселення. По-друге, як

показують матеріали досліджень святилищ Північного Причорномор'я, одні і ті ж самі типи теракот нерідко використовувалися в культах різних божеств.

Наведемо низку прикладів випадків, коли інтерпретації теракот викликають дискусію. Серед таких, статуетки із жіночими зображеннями, які представлені без атрибутів. Зокрема, жінки що сидять або стоять, а також протоми та напівфігури. Один з найпоширеніших типів теракот пізньоархаїчного часу зображає *богиню, що сидить* на троні. Їх часто пов'язують з культом Деметри, на підставі того, що значну кількість статуєток виявлено в святилищах богині та в похованнях [Кобылина 1961, с. 29, Русяева 1982, с. 34]. Детальний аналіз історії виникнення цієї парадигми представлений в роботі Дж. Уленброк [Uhlenbrock 2016b, р. 4—5]. Зазначимо, що знахідки подібних статуєток в комплексах, пов'язаних з культурами інших божеств також трапляються часто. Зокрема, статуетки того самого типу знайдені *in situ* в храмах Афродіти в Мілеті і на Березані [Senff, Heinz, Figur 1992, S. 106—107, taf. 14; Panteleon, Senff 2008, р. 43; Назаров 2001, с. 160—161]. Зображення богині, що сидить на троні, є численними в святилищі Афродіти в Аргосі [Croissant 2009, р. 181—202]. Значну кількість таких статуєток виявлено в заповненні ботросу на південному теменосі Ольвії, там само знайдено близько двадцяти графіті з присвятами Афродіті [Буйских 2015, с. 9—11]. Кілька сотень зображень богині знайдені в святилищі Артеміді на Фасосі [Muller 1996, р. 898—899]. Той факт, що один і той самий тип теракот використовувався в різних культах, вказує на те, що надання символічного значення відбувалось в момент присвяти цих теракот певному божеству.

Ознакою божественної суті представлених на цих теракотах персонажів вважається, окрім трону, високий головний убір [Merker 2000, р. 328; Mallios 2004, р. 249; Uhlenbrock 2016b, р. 6—7]. Водночас, останнім часом поширилась точка зору, що ці статуетки являють собою зображення жриць або дедикантів [Huyscom-Naxhi, Muller 2007, р. 240; Huyscom-Naxhi, Muller 2015, р. 428—436; Huyscom-Naxhi 2016, р. 148—150]. В такому випадку,

наявність цього вбрання може бути пов'язана з виконанням жінками певних ритуалів, зокрема весільних.

Те саме припущення може бути віднесено до статуєток *дівчат, що стоять* в традиційній позі (права рука з атрибутом або без нього притиснута до грудей, ліва опущена вздовж тіла). Ці теракоти так само як і попередні традиційно зазвичай визначають як зображення Кори-Персефони [Русяєва 1982, с. 37]. Нерідко зображення доповнювались певними маркерами — атрибутами, в залежності від яких змінювалося трактування. Зокрема, богиня з голубом в руках традиційно вважається зображенням Афродіти, з оленем — Артеміді. Різним богиням присвячувались теракоти дівчат, що тримають мак [Pautasso 2015, р. 28]. Теракоти які не мають подібних маркерів, очевидно слід інтерпретувати в залежності від археологічного контексту.

Протоми та *напівфігури*, так само як і статуєтки богинь, що сидять та стоять, традиційно пов'язують з культом Деметри і Кори-Персефони, передусім, через знахідки в святилищах богинь та в похованнях [Русяєва 1982, с. 47—48]. Проте встановлено, що в якості вотивних приношень вони широко використовувались в святилищах інших богинь — Афродіти, Гери, Артеміді, Кібели, Німфи, і, таким чином, можуть зображати будь яке жіноче божество [Croissant 1983, р. 5—6; Uhlenbrock 1988, р. 139; Huyscom 1997, р. 158—160; Mallios 2004, р. 247—250; Chryssanthaki-Nagle 2006, р. 27; Muller 2009, р. 83; Huyscom-Naxhi, Muller 2015, р. 424]. Зокрема, протоми і графіті з присвятою Афродіти знайдені в ботросі на південному теменосі Ольвії [Буйських 2015, с. 15]. Протоми складають більшу частину приношень до храму Артеміді в Епідамні (Іллірія) [Muller, Tartari 2004, р. 1154] та в святилищі Артеміді на Фасосі [Muller 1996, р. 898—899].

Протоми нерідко знаходять в житлових будівлях. Під час дослідження ранньоелліністичного будинку в Трагілосі (Македонія) знайдено кілька протом разом із цвяхами, за допомогою яких вони закріплювались на східній стіні одного з приміщень [Chryssanthaki-Nagle 2006, р. 5.]. На культове призначення таких протом вказують знахідки в тих самих комплексах інших

культових речей. Зокрема на Лузановському поселенні, протому виявлено в північно-східному куті землянки, яка була зруйнована пожежею, поблизу від неї були знайдені дві ліпні курильниці. Імовірно, теракота висіла на стіні коли сталася пожежа [Диамант 1980, с. 117—121].

На інтерпретацію зображення верхньої частини тіла існує два основних погляди. Традиційно вважається, що в цих виробках відбивається тема повернення до життя («*ἀνοδος*»). В Елевсіні один із днів свят називався "анодос" і був присвячений поверненню Кори-Персефони на землю. З точки зору більшості дослідників, саме процес переходу і відображають ці теракоти, а їхнє виникнення пов'язують з ритуалом [Русяєва 1982, с. 48; Исаєва 1990, с. 169]. Як відомо, світ грекам уявлявся розділеним на три зони: небо, землю і підземний (хтонічний) світ — Аїд. Деякі божества, перш за все Кора і Афродіта могли здійснювати перехід (анодос) з одного світу в інший. Відзначимо, що, незважаючи на поширену ідентифікацію протом і напівфігур як зображення Деметри і Кори, вони можуть бути пов'язані з культурами інших богинь, зокрема Афродіти² [Bérard 1974, p. 153—160]. В деяких випадках, протоми мають деталі, які дозволяють визначити яке саме божество зображувалось [Шевченко 2010b, с. 96]. Зокрема, на зразку з Тіри, поруч із головою богині розташована маленька фігурка, очевидно Ерота, що дозволяє трактувати її як зображення Афродіти (кат. № 85; рис. 6,6). Відоме погруддя-фіміатерій, з двома Еротами, які сидять на плечах богині, що також дозволяє визначити її як Афродіту [Schmidt 1996, p. 238]. Не виключено, що деякі атрибути богинь, зокрема плоди та квіти, могли бути позначені фарбами, які не збереглися. Очевидно, слід погодитися з думкою, що семантика цих виробів визначалася дедикантами — тими хто приносив вотивний дар до певного божества [Mallios 2004, p. 248—249].

² Наприклад, на Родосі виявлено пеліку V ст. до н. е. із зображенням Афродіти хтонічної. Над напівфігурою богині написано її ім'я, що не залишає сумнівів в ідентифікації [Ходза 2001a, с. 40].

Існує також інше трактування протом — як зображення самих дедикантів в «скороченому» вигляді, які могли приносити до святилищ богинь з метою отримати захист та підтримку [Muller 2009, p. 84—85]. Як зазначає А. Мюллер, випадки часткового зображення тіла людей та тварин досить часто трапляються в античному мистецтві [Muller 2009, p. 85—86]. Проте, очевидно, в цьому випадку різноманітність зображень представлених протомами була б ширшою.

Дискусії викликає трактування так званих «ляльок» — зображень жіночих фігур з рухомими кінцівками. Не викликає сумніву культове призначення статуєток цього типу. Їхня крихкість та численні знахідки в культових комплексах (зокрема в святилищі Деметри в Коринфі) робить маловірогідним їхнє використання в якості дитячих іграшок [Русяева 1982, с. 113; Merker 2000, p. 48—50]. Вважається, що ці теракоти зображають жінок в ритуальному танці і можуть бути пов'язані з культами Артеміди, Гери, Афродіти [Силантьєва 1972, с. 43—44]. За припущенням А. С. Русяєвої, статуєтки відображали культові дії, пов'язані з елевсінськими містеріями (збирання квітів в Нісейській долині Артемідою, Афродітою і Афіною перед викраденням Кори Плутоном) [Русяева 1982, с. 113]. Знахідки таких теракот відомі в контексті житлових приміщень в Ольвії та на її хорі, а також в Херсонесі, що вказує на використання їх в домашніх святилищах [Шевченко 2010b, с. 102; Шевченко 2017, с. 79—80]. Фрагмент «ляльки» був знайдений в контексті житлового приміщення кінця VI—V ст. до н. е. в Ніконії [Клейман 1976, с. 119, рис. 2] (кат. № 25; рис. 5,1).

Ще один приклад — зображення *хлопчика, що сидить*. До питання семантики і призначення таких статуєток, неодноразово звертались дослідники. У літературі їх зазвичай називають «храмовими хлопчиками» або «неокорами». Зокрема, ці теракоти пов'язують з хтонічним культом кабірів — демонічних істот малоазійського походження, які мали численні функції. Аргументом до цього твердження служить знахідки таких статуєток в святилищах кабірів [Кобылина 1961, с. 38]. А. О. Передольська інтерпретувала

статуетку хлопчика з Березані як зображення молодшого кабіра Паїса, на підставі пілосу (конусоподібного головного убору) [Передольская 1960, с. 27]. А. С. Русяєва висловила припущення, що хлопчик який сидить на землі або на свині — це син Деметри Плутос, а в пілосі зображали синкретичне божество Кабіра-Плутоса³ [Русяєва 1982, с. 106]. Проте, як справедливо зауважила О. Н. Ходза, пілос не може розглядатися виключно як атрибут кабірів, адже притаманний різним божествам [Ходза 2000, с. 128].

Також існує обґрунтована точка зору, що статуетки зображали звичайних дітей і присвячувалися батьками в храми різних богів — їхніх покровителів [Merker 2000, р. 70]. Те саме значення мало розміщення теракот в могилах дітей [Hadzisteliou-Price 1969, р. 107—110; Ходза 2000, с. 129].

Одним з найбільш невизначених і спірних в історіографії є зображення *крилатого юнака*. Група теракот з зображеннями міфологічного персонажа (в літературі називають крилатим генієм смерті, Еротом-Танатосом, Еротом-Іакхом, Еротом) представлять юнака з розправленими крилами, які зливаються з гіматієм і полосом на голові. К. Е. Гриневич та Г. Д. Белов інтерпретували статуетки як зображення крилатого генія смерті, на підставі знахідок в похованнях [Гриневич 1927, с. 13; Белов 1930, с. 228]. М. М. Кобиліна визначила його як Ерота, який мав хтонічне значення (Ерота-Танатоса) [Кобылина 1970, с. 13]. Болгарські дослідники Г. Тончева та М. Мірчев називають його Еротом [Тончева 1961, с. 26; Мирчев 1956, с. 8]. А. С. Русяєва не погодилася з таким визначенням, аргументуючи це тим, що Ерот в елліністичної коропластиці зазвичай зображувався дитиною. Вона запропонувала вважати його синкретичним божеством Еротом-Іакхом, який тісно пов'язаний з культурами Деметри і Кори-Персефони. Така інтерпретація, на думку авторки підтверджується спільними знахідкам протом і статуеток крилатого юнака [Русяєва 1979b, с. 66—70]. Деякі дослідники висловили

³ Пізніше, на підставі нових даних з розкопок святилища Афродіти в Мілеті, де були знайдені такі статуетки, А.С. Русяєва пов'язала їх з культом цієї богині [Русяєва 2005а, с. 297].

думку про те, що віднести статуетки до культу певного божества неможливо [Шауб 2007, с. 217—218, 284; Ільїна 2007, с. 341]. Низка спостережень дозволяє пов'язати ці статуетки з культом Афродіти. Так в Тірі в комплексі домашнього святилища були знайдені разом статуетки богині і частина статуетки крилатого юнака. На поселенні Маслини (Таврика) статуетку юнака знайдено в одному комплексі з двома статуетками голубів [Котенко 2017а, с. 124—125].

Нарешті, один з найпоширеніших типів теракот в елліністичний час представляв зображення жінок, дітей та чоловіків. Умовно ці теракоти відносяться до групи *жанрових зображень*. Відсутність атрибутів божеств та звичайний одяг вказує на те, що персонажі цих теракот є звичайними смертними, а не богами. Таким статуеткам приписували раніше переважно естетичну функцію — передбачалося, що вони слугували прикрасою інтер'єру [Кобылина 1961, с. 20]. Однак численні знахідки цих статуеток у святилищах і похованнях дозволяє стверджувати, що вони використовувалися в культовій практиці в якості вотивів [Русяева 1982, с. 24; Зубарь 2004, с. 166—167; Mallios 2004, р. 253—257; Tsacalou-Tzanavari 2007, р. 130; Тульпе 2009, с. 109; Stamatopoulou 2014, р. 209, fig. 5—6]. Існує думка, що знахідки фігурок, які зображають дівчат або молодих жінок свідчать про їхню участь в певних обрядах переходу до біологічної та соціальної зрілості [Mallios 2004, р. 257; Muller, Tartari, Тоці 2010, р. 399—400]. Переважання жіночих зображень в цій групі теракот очевидно є свідченням того, що саме жінки найчастіше були виконавцями цих обрядів.

Наведені приклади ілюструють ті труднощі, які виникають під час реконструкції релігійного життя на підставі вивчення теракот. З нашої точки зору, для визначення належності статуетки до певного культу, є принциповим вивчення археологічного контексту, адже для характеристики культів важливіше визначити, до якого божества принесені в дар статуетки, а не кого вони зображають. Аналіз всіх матеріалів з того чи іншого культового комплексу дозволяє визначити його належність певному божеству. З огляду на

це, нами був проведений аналіз знахідок теракот в комплексах, матеріали з яких свідчать про їхнє культове призначення. В цьому випадку доцільним є використання терміну «археологічний контекст», який включає в себе характеристику як місця знахідки теракоти, так і матеріалів, що знайдені разом із нею. Для більш об'єктивної характеристики культів важливим є комплексне використання усіх доступних джерел (в першу чергу даних епіграфіки та нумізматики, оскільки вони є найбільш інформативними).

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумки аналізу джерельної бази, можна відзначити наступне.

1) Незважаючи на значну кількість публікацій теракот Нижнього Подністров'я, вони ніколи не були предметом комплексного дослідження. Відсутня узагальнювальна робота з коропластики регіону. Більша частина матеріалів сьогодні залишається не введеною до наукового обігу.

2) Наукові методи, які були запропоновані на різних етапах історії дослідження коропластики, можуть бути використані для вивчення теракот з пам'яток Нижнього Подністров'я. Для типологічної систематизації колекції застосовується сюжетно-хронологічний принцип, що дає можливість виділяти найбільш популярні в той чи інший період сюжети та визначати тенденції динаміки типів теракот в різні часи.

3) Для датування теракот першочерговим є вивчення археологічного контексту знахідок. Наступним кроком є залучення аналогій з інших пам'яток, які походять з датованих комплексів. Цей метод дозволяє отримати часові межі використання статуеток.

4) Одним з найбільш складних та суперечливих питань, в багатьох випадках є визначення символічного змісту, який вкладали дедиканти — відвідувачі сакральних місць в ту чи іншу статуетку. З огляду на те, що основною функцією, яку виконували вироби коропластики була вотивна, вони

є цінним джерелом для вивчення культів божеств, яким були присвячені. Водночас, спроби інтерпретації теракот як джерела для дослідження релігійних уявлень окремо від археологічного контексту та інших інформативних джерел, з нашою точки зору, є методологічно некоректними, оскільки одні й ті ж самі зображення могли бути присвячені різним божествам і набувати різного символічного значення в залежності від того, кому присвячені. Тому некоректною також уявляється ідентифікація святилищ виключно на підставі знахідок теракот.

РОЗДІЛ 2

ХРОНОЛОГІЧНА ТА ТИПОЛОГІЧНА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КОЛЕКЦІЇ

Одним із завдань дослідження є систематизація колекції за хронологією і типами. Матеріали, що розглянуті, охоплюють широкі хронологічні межі — з другої половини VI ст. до н. е. до III ст. н. е. Вони поділяються на чотири хронологічні групи, які відповідають загальноприйнятій періодизації античної історії (пізньоархаїчний, класичний, елліністичний, провінційно-римський періоди). Розподілення матеріалів за хронологічними періодами дає можливість прослідкувати кількісні та якісні зміни, які відбувались в коропластиці Ніконія та Тіри протягом їхньої історії.

2.1. Теракоти пізньоархаїчного періоду (остання третина VI — перша третина V ст. до н. е.)

Ніконій був заснований на початку останньої третини VI ст. до н. е. [Секерська, Буйських 2018, с. 41]. В той самий період (можливо дещо пізніше) на східному березі Дністровського лиману з'явилась низка поселень, що імовірно входили до складу хори міста⁴ [Охотников 1990, с. 43—44; Охотников 2013: 564]. Таким чином, Ніконій наприкінці VI — у V ст. до н. е. являв собою поліс із власною сільськогосподарською округою [Секерская 1989, с. 114; Секерская 2013, с. 501; Бруяко, Секерская 2016, с. 19].

Питання про метрополію Ніконія тривалий час дискутувалось. М. С. Синицин на підставі знахідок значної кількості істрійських монет та аналізу керамічного комплексу, висловив припущення про заснування міста Істрією [Синицын 1966, с. 55—56]. Цю гіпотезу підтримали А. Г. Загинайло [Загинайло 1966, с. 100], П. Александреску [Alexandrescu 1979, р. 149—156].

⁴ Питання про статус цих поселень, які розташовані як поблизу міста, так і на відстані 30—35 км від нього, розглядалося в історіографії [Охотников 1990, с. 68; Буйських 2013, с. 33; Бруяко, Секерская 2016, с. 20].

Н. М. Секерська, з урахуванням аналізу матеріалів з ранніх шарів, припустила, що місто було засновано мілетянами, так само як і інші міста Північно-Західного Причорномор'я [Секерская 1976, с. 84—85; Секерская 1989, с. 16—17]. Цю думку підтримала А. С. Русяєва [Русяева 1979а, с. 9]. Вона також висловила припущення, що Істрія разом з Ольвією надавали економічну та політичну підтримку містам Нижнього Подністров'я.

За кількістю знахідок литих монет Істрії в Ніконії (нараховується кілька сотень одиниць, 80—90 % від їхньої загальної кількості) можна констатувати існування тісних економічних та політичних стосунків між двома містами [Булатович 2013, с. 100, 103—104; Mielczarek 2019, s. 34—35]. Крім того, зв'язок між ними підтверджується наявністю в керамічному комплексі Ніконія значної кількості фракійського ліпного та сіроглиняного гончарного посуду, представленого тими самими формами, що і в Істрії [Бруяко 2015, с. 217]. Важливим історичним документом, який підтверджує гіпотезу про заснування Ніконія Істрією є лапідарний напис III ст. до н. е., фрагмент якого був знайдений в Тірі. З цього тексту відомо, що мешканці Ніконія були змушені залишити місто на початку III ст. до н. е., але за підтримкою Істрії, повернулись до нього. З точки зору Ю. Г. Виноградова, ця обставина вказує на спорідненість двох міст як материнського та дочірнього [Виноградов 1999, с. 70].

На початковому етапі свого життя, Ніконій являв собою невеликий урбаністичний центр. Характерним є спорудження напівземлянок, наземна частина яких складалася з сирцевої цегли, при цьому прослідковується регулярне планування в їхньому розташуванні [Секерская 1989, с. 29—30]. В керамічному комплексі переважає східногрецький імпорт [Секерская 1989, с. 35; Секерская, Буйских 2018, с. 38].

На поселеннях, так само, найбільш поширеним типом житлових споруд є напівземлянки, регламентація у їхньому розташуванні не прослідковується [Охотников 1990, с. 10—12]. Імпорт представлений тими самими групами

товарів, та очевидно здійснювався за посередництвом Ніконія [Охотников 1990, с. 50—51, 53].

Що стосується Тіри (початкова назва — Оффіуса), вважається, що вона заснована Мілетом в останньому десятиріччі VI ст. до н. е., на підставі знахідок фрагментів родосько-іонійської кераміки цього часу. З огляду на дату руйнування іонійських міст персами у 494 р. до н. е., навряд чи місто (або поселення) могло виникнути пізніше цієї дати [Фурманская 1963, с. 41; Карышковский, Клейман 1985, с. 41—42; Самойлова 1988, с. 86—88; Самойлова 2004, с. 109].

Питання метрополії вирішується за допомогою свідчень периплу II ст. до н. е. [Карышковский, Клейман 1985, с. 8] та непрямих відомостей, зокрема, використання мешканцями міста мілетського календаря [Юргевич 1883, с. 13; Виноградов 1999, с. 70]. Шарів кінця VI—V ст. до н. е. на сьогодні не виявлено, проте відомі знахідки матеріалів цього часу [Карышковский, Клейман 1985, с. 43; Самойлова 1988, с. 87, 90].

Політичний статус ранньої Тіри не визначений. П. О. Каришковський та І. Б. Клейман припускають, що місто являло собою поліс з олігархічною формою правління [Карышковский, Клейман 1985, с. 44]. Власної хори в цей час місто не мало, імовірно через нестачу людських ресурсів [Бруяко, Секерская 2016, с. 21].

Пізньюархаїчний період в історії коропластики Нижнього Подністров'я представлений в матеріалах Ніконія і двох поселень його хори (Надлиманське III та Біляївка I). Загалом нараховується понад два десятки теракот. В Тірі вони поки не виявлені. Існують згадки про знахідки архаїчних теракот в місті, проте вони сьогодні не можуть бути підтвердженні [Nicorescu 1924, p. 283].

Група I. Зображення божеств

Тип 1. Богиня, що сидить на троні⁵

Тип статуеток із зображенням богині, що сидить на троні є одним з найбільш поширених в архаїчній коропластиці. Статуетки мають численні аналогії в Північному Причорномор'ї. Зокрема вони знайдені в Ольвії [Русяєва 1982, с. 30—33], на Березані [Копейкіна 1977, с. 92—93], на Боспорі [Кобыліна 1961, с. 27; Денисова 1981, с. 22]. Більшість цих теракот зображають богиню, що одягнена в іонійський хітон і гіматій. Кілька теракот зображають богиню, що одягнена в пеплос. Головним вбранням зазвичай є полос (калаф) або стефана. Полос — термін, що використовується для позначення корони циліндричної форми, або такої, що трохи розширюється догори [Pirenne-Delforge 1994, р. 137; Шевченко 2017, с. 77—78]. В російськомовній науковій літературі загальноприйнятим є визначення цього вбрання як калафу⁶. Рідше трапляється стефана — головне вбрання, яке мало форму півмісяця та надягалось на середину голови.

У Ніконії та на його хорі знайдено дванадцять теракот богині, що сидить. Незважаючи на загальний сюжет, ці статуетки відрізняються деталями, що дозволяє вирізнити серед них варіанти.

Варіант 1 (іонійський). Виготовлення цих теракот розпочалося в Мілеті в середині VI ст. до н. е. [Senff, Heinz, Pigur 1992, S. 105—108, Taf. 15,3—4]. Вони зображають богиню, що одягнена в іонійський хітон та гіматій.

Статуетка богині походить з поселення Надлиманське III (рис. 2,1). На голові стефана та гіматій, який спадає на плечі. Вона одягнена в довгий хітон, руки лежать на колінах. Під ногами розташована невисока підставка. Фрагменти цієї статуетки були знайдені в двох ямах, які являють собою залишки жител і складають єдиний комплекс. Його хронологічні межі —

⁵ Використано усталену в літературі назву типу. Як зазначалось, інтерпретація цього сюжету є предметом дискусії [Huyscom-Naxhi, Muller 2007, р. 231—245; Huyscom-Naxhi 2016, р. 145—150].

⁶ Калаф в Давній Греції являв собою корзину, яка широко використовувалась в господарстві, а також в культурі, де мала символічне значення (родючість, достаток), тому вважається, що саме від такої корзини походить атрибут божеств [Мирошина 1983, с. 15; пор.: Uhlenbrock 2016b, р. 6].

кінець VI — перша третина V ст. до н. е. [Клейман 1970а, с. 29; Мелюкова 1980, с. 7—9].

У Ніконії в комплексі V — першої половини IV ст. до н. е. знайдено голову богині в високому полісі (кат. № 2; рис. 2,3). Обличчя має «архаїчні» риси (масивне підборіддя, губи складені в посмішку). Зважаючи на стиль, теракоту слід датувати кінцем VI — початком V ст. до н. е. [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,2]. Аналогічний виріб походить з Березані [Копейкина 1977, с. 96, рис. 2, г]. Серія теракот богині в високому полісі другої половини VI ст. до н. е. походить з Фасоса [Huyscom 1997, p. 158—160].

Ще два невеликих фрагменти статуєток богині походять з Ніконія. Від однієї з теракот збереглася висока підставка і ступні ніг (кат. № 1; рис. 2,2) [Клейман 1966, с. 90, рис. 1,4].

Варіант 2 (аттичний). Іншим крупним центром виробництва статуєток богині, що сидить, була Аттика. З цього центру походять зображення богині, що сидить на троні з широкими виступами [Morgan 1935, p. 202—205]. Приблизні хронологічні межі їхнього виробництва — 510—450 рр. до н. е. [Higgins 1967, p. 175; Vierneisel-Schlörb 1997, S. 26—29]. Аналогічні статуєтки були знайдені в похованні 510—500 рр. до н. е. некрополя Ольвії [Скуднава 1980, с. 105]. За аттичними зразками, ці теракоти виготовлялися в інших регіонах. У Північному Причорномор'ї, їхнє місцеве виробництво зафіксовано в Німфеї [Скуднава 1970, с. 85, табл. 28,2].

У Ніконії знайдено три подібні теракоти. Найбільш повне уявлення про них дає статуєтка, яка була відновлена з фрагментів (її знайдено в змішаному шарі) (кат. № 4; рис. 2,5) [Клейман 1976, с. 118—119, рис. 1]. Одяг богині складається з іонійського хітону і гіматія. На голові полос. Деталі одягу майже не виділені. Руки під гіматієм притиснуті до боків, кисті рук лежать на колінах. Трон широкий з виступами, його краї виступають з-за спини богині. Ноги стоять на підставці. Висота статуєтки становить 19 см.

Аналогічна статуєтка меншого розміру походить з шару. Її висота (без плечей і голови) становить 8,5 см. [Клейман 1997, с. 48, рис. 1,3] (кат. № 5;

рис. 2,6). Торс ще однієї статуетки знайдений в фавіссі (кат. № 3; рис. 2,4) [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,3].

Тип 2. Протоми

Протоми — односторонні зображення верхньої частини тіла жінки (значно рідше — чоловіка). Ці вироби мають різну форму, але загальною характеристикою є конструкція, що передбачає підвішування. До раннього періоду коропластики Нижнього Подністров'я належать дев'ять одиниць. Серед них виділяється кілька варіантів.

Варіант 1 («протоми-маски»⁷). Перший варіант протом передає зображення верхньої частини тіла богині з «архаїчними рисами обличчя», характерними для іонійського мистецтва (губи складені в «архаїчну» посмішку, великий ніс, масивне підборіддя). Знизу зображення зрізано на рівні грудей. Деталі одягу не виділені — вони доповнювалися фарбами. На голові стефана, в вухах дископодібні сережки. Зразки відрізняються розмірами. Деякі сягають висоти 30—40 см [Higgins 1969, с. 68—70]. Цей варіант протом був широко розповсюдженим в Середземномор'ї в архаїчний час [Croissant 1983, р. 161, pl. 56—57; Uhlenbrock 1988, р. 19—20; Uhlenrock 1989, р. 9; Финогенова 2000, с. 215—216]. Зокрема вони виявлені в похованнях кінця VI — початку V ст. до н. е. некрополя Ассосу [Orper 2006, S. 135]. В Ольвії протому—маску невеликого розміру знайдено в похованні третьої чверті VI ст. до н. е. [Скуднова 1988, с. 72—73]. В теменосі аналогічну протому виявлено в культовій ямі кінця VI — початку V ст. до н. е. [Леви 1970, с. 42, табл. 15,2]. В Істрії подібні вироби того самого часу знайдені під час дослідження храмів Афродіти та Зевса [Alexandrescu Vianu 2000—2001, р. 205, fig. 12; Alexandrescu Vianu 2005, р. 499—500, pl. 77,2]. З території Боспору походить кілька подібних виробів [Худяк 1962, с. 261—262, рис. 22; Денисова

⁷ Термін «маска» в цьому випадку використовується для позначення зображення обличчя та верхньої частини торсу богині до грудей, на противагу від зображення тіла до поясу [Croissant 1983, р. 1—2; Merker 2000, р. 73].

1981, с. 20, табл. 2, а—в], серед них наявні більш пізні копії, зокрема, протома з поховання середини V ст. до н. е. [Силантьєва 1974, с. 15—16, табл. 2, 1—3;].

В Ніконії та на його хорі знайдено два фрагменти таких протом. Один з них походить з поселення Біляївка I [Охотников 1986, с. 66—67, рис. 5] (кат. № 68; рис. 2,9). Збереглася нижня частина обличчя. Ніс і підборіддя були пошкоджені в процесі виробництва.

Фрагмент аналогічного виробу був знайдений в Ніконії [Клейман 1997, с. 47, рис. 1,1] (кат. № 7; рис. 2,8). Збереглася лише частина обличчя — ніс і губи.

Тип 4. Богиня, що стоїть

Походження цього типу статуєток у середині VI ст. до н. е. пов'язують з Самосом, звідти вони широко розповсюдились [Walter-Karydi 1997, р. 14—15]. Теракоти із зображенням богині, що стоїть в другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. виготовляли центри Східної Греції і Аттика. Ці витвори зображають жінку, що одягнена в хітон і гіматій. Її права рука з певним атрибутом, або без нього, притиснута до грудей, ліва опущена вздовж тіла.

Верхня частина статуєтки богині походить з поселення Надлиманське III [Охотников 1986, с. 67, рис. 1] (кат. № 62; рис. 2,12). Теракоту було знайдено в культовій ямі № 80 кінця VI—першої третини V ст. до н. е. На цьому самому поселенні в побутовій ямі знайдено нижню частину статуєтки (ноги на підставці) [Мелюкова 1980, с. 9, рис. 7,4] (кат. № 62; рис. 2,13). Фрагмент (голова богині) був знайдений під час зачищення підлоги підвалу V ст. до н. е. в Ніконії [Клейман 1966, с. 95—96, рис. 2,11] (кат. № 10; рис. 2,14). Аналогічні теракоти виявлені в похованнях Родосу початку V ст. до н. е. [Higgins 1969, р. 61—63].

З Ніконія походить верхня частина статуєтки богині, що притискає птаха до грудей [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,7]. Теракоту знайдено в фавіссі разом з матеріалами V — першої половини IV ст. до н. е. (кат. № 8; рис. 2,10)

Той самий сюжет передає мініатюрна теракотова статуетка (кат. № 9; рис. 2,11). Її висота (без голови) складає 3,5 см. Теракота є більш пізньою імітацією попереднього типу. Правою рукою богиня притискає до грудей голуба, ліва рука опущена. Вона одягнена в хітон. Спереду і ззаду виділені складки. Відома ще одна така сама статуетка, яка відрізняється трохи більшим розміром [Савельєва 2018а, с. 45, рис. 5].

До цієї групи зарахуємо також верхню частину зображення богині, що стоїть, з Тіри (контекст її знахідки не відомий) (кат. № 78; рис. 2,15). І. Б. Клейман датував її IV—III ст. до н. е., не обґрунтовуючи цю дату [Клейман 1970с, с. 26]. За стилем вона нагадує вироби V ст. до н. е., хоча могла бути виготовленою в більш пізній період.

Тип 5. Силен

Три теракоти із зображенням оголеного чоловіка, що сидить навпочіпки, знайдені в Ніконії і на поселенні Надлиманське III. У силенна з поселення Надлиманське III руки складені на животі (кат. № 64; рис. 3,1). Теракоту знайдено в ямі № 80 (датується кінцем IV — першою третиною V ст. до н. е.) [Охотников 1986, с. 67, рис. 1,4]. У силенна з Ніконія руки лежать на колінах (кат. № 11; рис. 3,2). Статуетка походить з ями № 1а, заповнення якої датується V ст. до н. е. [Клейман 1966, с. 93]. Ще одна теракота з Ніконія зображає силенна, що тримає праву руку на животі, ліву біля щиколотки (збереглася фрагментарно) [Клейман 1976, с. 119, № 2] (кат. № 12; рис. 3,3).

Вказані теракоти датуються V ст. до н. е. Походження цього типу пов'язують з Родосом [Higgins 1969, p. 96, pl. 31]. Вони були також поширені в інших античних центрах. В Аттиці досліджені поховання останньої чверті V ст. до н. е. з знахідками таких статуеток [Vierneisel-Schlörs 1997, S. 79]. Різні варіанти зображення цього типу відомі в Північному та Західному Причорномор'ї: в Добруджі [Мирчев 1956, с. 19], в Ольвії та її окрузі [Леви 1970, с. 52, табл. 30,7; Крижицький, Буйських, Бураков, Отрешко 1989, с. 88;

Івченко 2008, с. 31—32], на Березані [Скуднава 1970, с. 31], в Пантікапеї та Фанагорії [Финогенова 1992, с. 238].

Тип 6. Хлопчик, що сидить («храмовий хлопчик», «неокор»)

Статуетку оголеного хлопчика, що сидить, було знайдено на поселенні Надлиманське III в ямі № 103 [Охотников 1990, с. 40—41, фото 12,4] (кат. № 65; рис. 3,4). Ноги дитини зігнуті в колінах, праве коліно підняте вище, ніж ліве. Тіло масивне, зі складками на животі. Датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.

Теракоти цього типу були широко розповсюдженими в Східній Греції в пізньоархаїчний час. Прототипом для їхнього створення стали єгипетські металеві та кістяні статуетки початку другого тисячоліття до н. е. [Higgins 1969, p. 93; Hadzisteliou-Price 1969, p. 104]. Теракотові зразки з'явилися у другій половині VI ст. до н. е. на Кіпрі та на Родосі [Hadzisteliou-Price 1969, p. 95—96; Ходза 2000, с. 126]. В якому саме регіоні виникли перші статуетки в теперішній час не з'ясовано. У класичний і елліністичний період у багатьох центрах було налагоджено виготовлення різних варіантів статуеток з тим самим сюжетом [Vierneisel-Schlörb 1997, S. 61—62; Merker 2000, p. 68—73; Burn, Higgins 2001, p. 244; Opper 2006, S. 158]. У Північному та Західному Причорномор'ї такі теракоти представлені в Аполлонії [Panayotova, Hermary 2010, p. 249], Ольвії [Леви 1970, с. 43, табл. 15,5], Борисфені [Скуднава 1970, с. 32, табл. 9,5] та на о. Левка [Клейман 1970d, 24, табл. 1,1]. Одна від одної вони в різних випадках відрізняються розміром, положенням рук, ніг, голови, а також наявністю або відсутністю пілосу на голові.

Група II. Тварини

До вказаної групи належать статуетки голубів, півнів, а також фрагмент статуетки, імовірно, лева (кат. № 14; рис. 3,9). Теракоти із зображеннями тварин виготовлялися в Східній Греції починаючи з кінця VI ст. до н. е.

[Higgins 1964, p. 79; Русяева 1982, с. 141]. Одночасно зі статуетками виготовлялися фігурні посудини з тими самими зображеннями.

Тип 1. Голуби. Дві статуетки знайдені на поселенні Надлиманське III в ямах № 80 і № 86 кінця VI — першої третини V ст. до н. е. [Охотников 1986, с. 67, рис. 2—3] (кат. №№ 66—67; рис. 3, 5—6). На одній з них збереглися сліди червоної фарби. Аналогічні теракоти походять зокрема з поховань останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. некрополів Родосу [Higgins 1969, p. 78], та Ольвії [Скуднова 1988, с. 75].

Група III. Культові вироби

Матеріали, що зараховані до цієї групи, включають імітації предметів, які застосовувались у культовій практиці.

Тип 1. Конуси. До категорії культових виробів належать два керамічних конуси, які були знайдені в Ніконії. Обидва виготовлені в формі. Один з них походить з приміщення № 53 пізньоархаїчного часу. (кат. № 17; рис. 3,12). Інший конус знайдений в змішаному шарі (кат. № 18; рис. 3,11). Його поверхня вкрита білою обмазкою. Збереглися сліди червоної фарби. Ці вироби вважаються вотивами в культі Афродіти [Секерская 1987, с. 31, рис. 6].

Тип 2. Хлібці. П'ять ліпних глиняних хлібців походять з Ніконія. Чотири з них орнаментовані продавленими в сирій глині хрестами, один — вдавленнями. Неорнаментовані ліпні хлібці виявлені в культових ямах на поселенні Надлиманське III.

2.2. Теракоти класичного періоду (друга третина V — друга третина IV ст. до н. е.)

Період другої — третьої чверті V ст. до н. е. в історії античних міст Північного Причорномор'я є складним, через активізацію кочовиків та збільшення їхньої кількості [Виноградов, Марченко 1991, с. 149—150]. Наприкінці першої третини цього століття припинили існування поселення

хори Ніконія, хоча слідів військових дій (руйнувань, пожеж) на них не було виявлено [Охотников 1990, с. 70]. Населення хори, очевидно, переселилося до міста.

В цілому, вказаний період є стабільним для Ніконія. В першій чверті V ст. до н. е. Ніконій, так само як і Ольвія, потрапив під політичний контроль скіфів [Бруяко 2015, с. 220]. В 70-х рр. цього століття в місті розпочався випуск монети з написом ΣΚΥ та ΣΚ (Скіл) [Загинайло, Карышковский 1990, с. 10; Mielczarek 2019, s. 33—34]. Не пізніше середини століття були зведені оборонні споруди [Загинайло 1984, с. 78—79]. В той самий час в місті з'явилися кам'яні будівлі [Секерская 1989, с. 49].

Кам'яне будівництво активно розвивалося на етапі, який є часом найвищого розквіту Ніконія — з першої по третю чверть IV ст. до н. е. [Секерская 1989, с. 55]. Активними в цей час були економічні зв'язки з Афінами, що впливало на культурний розвиток поліса [Секерская 1989, с. 89].

Тіра в V ст. до н. е., очевидно, являла собою невеликий урбаністичний центр. Хору складали земельні наділи, розташовані поблизу міста [Самойлова 1988, с. 36—37]. Будівельних залишків цього періоду не виявлено, проте речові знахідки є. Фрагменти імпортової кераміки (амфори Хіосу, чорнолаковий посуд аттичного виробництва) та монети Істрії, свідчать про зростання економічної активності міста в другій половині століття [Карышковский, Клейман 1985, с. 43].

Наприкінці V — у першій половині IV ст. до н. е. на східному березі Дністровського лиману з'явилося кілька десятків нових сільських поселень, які імовірно, складали хору Ніконія. Припускають також, що їхня поява пов'язана зі стрімким зростанням економіки Тіри [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 152—153; Матеевич, Самойлова 2017, с. 10]. На західному березі Дністровського та Будацького лиманів зафіксовано понад два десятки поселень, які визначають як хору Тіри [Карышковский, Клейман 1985, с. 55; Самойлова 1988, с. 94].

Більша частина матеріалів цього періоду походить з розкопок Ніконія. Найбільш ранні теракоти Тіри, що на сьогодні відомі, належать до кінця V—IV ст. до н. е. Вони не численні. До того самого часу належать кілька статуєток з розкопок городища Надлиманське, поселень Овідіополь II, Бугаз IV, Градениці III які існували в IV — першій половині III ст. до н. е.⁸

Група I. Зображення божеств

Тип 1. Богиня, що сидить.

Варіант 1. В V ст. до н. е. було продовжено виготовлення за східногрецьким зразком статуєток богинь, що сидять на троні. Теракота, що походить з поселення Овідіополь II має досить низьку якість виконання, майже не виділені деталі обличчя та одягу (кат. № 69; рис. 4,1). Як відомо, внаслідок тривалого копіювання статуєток, найбільш віддалені від прототипу зразки втрачають деталі [Muller 2014, р. 67—68]. Теракоту знайдено в напівземлянці, матеріали з якої датуються першою половиною IV ст. до н. е. [Загинайло 1985, с. 47—49; Мельникова 2008, с. 89—93]. Імовірно датування теракоти за аналогіями — друга половина V ст. до н. е. Таку саму статуєтку знайдено в некрополі Аполлонії в похованні третьої чверті V ст. до н. е. [Дремсизова 1963, с. 277]. Невідповідність між датуванням теракоти і комплексу може бути пояснена досить тривалим терміном її побутування.

Варіант 2. (Богиня в пеплосі). Три фрагменти з Ніконія зображають богиню, яка одягнена не в хітон, а в пеплос з напуском. В Афінах цей одяг поширюється з кінця VI ст. до н. е. Статуєтки богині в пеплосі виготовлялися в Аттиці і в інших регіонах за аттичними зразками починаючи з другої чверті V ст. до н. е. [Uhlenbrock 2010, р. 91—92].

⁸ Зауважимо, що розподілення матеріалів IV ст. до н. е. між двома періодами — пізньокласичним та ранньоелліністичним — є умовним, адже в більшості випадків, дослідження археологічного контексту не дає можливості встановити вузькі дати теракот.

Аналогічні статуетки походять з поховань другої — третьої чверті V ст. до н. е. афінського Кераміку [Vierneisel-Schlörb 1997, S. 35], некрополя Аполлонії [Дремсизова 1963, с. 277]. Таку саму теракоту виявлено в Істрії [Alexandrescu Vianu 2005, p. 493, fig. 70]. Теракоту, що виготовлена з місцевої глини, знайдено на території некрополя Фанагорії [Блаватский 1951, с. 214]. Загальне датування цього варіанту статуеток — друга чверть — кінець V ст. до н. е.

Нижню частину такої статуетки було знайдено в ямі № 7 V ст. до н. е. (кат. № 19; рис. 4,3) [Клейман 1966, с. 90, рис. 1,1]. Верхню частину такої самої статуетки виявлено в ямі № 24, матеріал з якої датується першою половиною IV ст. до н. е. (що також може бути свідченням тривалого використання статуетки). Кисті рук богині напівзігнуті й повернуті долонями одна до одної. На колінах лежать півколом складки одягу. Деталі слабо модельовані (кат. № 18; рис. 4,2). Ще один фрагмент з шару є ідентичним попередньому, статуетка відрізняється лише за розміром (кат. № 20; рис. 4,4).

Тип 2. Протоми.

Варіант 1. Протоми передають зображення верхньої частини тіла до поясу. Руки богині притиснуті до грудей. Іноді наявні атрибути — плід, квітка або тварина, які богиня тримає біля грудей. Ці вироби з'явилися в першій половині V ст. до н. е. Зокрема зразки з Родосу виявлені в похованнях середини V ст. до н. е. [Higgins 1969, p. 89—90]. Виготовлення таких протом було продовжено в елліністичну добу. У Північному Причорномор'ї (в першу чергу на Боспорі) воно отримало власний розвиток [Денисова 1981, с. 50; Молева 2009, с. 214—215].

Фрагмент протоми був знайдений в Ніконії [Клейман 1997, с. 48, рис. 1,2] (кат. № 23; рис. 4,8). Збереглася частина лівої сторони тіла — складки гіматія і частина руки, що притиснута до грудей. Вона походить з ями № 126 другої половини V—IV ст. до н. е. Інший фрагмент походить зі змішаного

шару Тіри [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,3] (кат. № 80; рис. 4,9). Обидві протоми мали значний розмір (не менш 30 см).

Окремі фрагменти можна імовірно віднести до цього варіанту. Від однієї протоми збереглася верхня частина голови в низькій стефані (кат. № 21; рис. 4,5). Деталі виконані не чітко. Частково збереглася задня пласка стінка з отвором для підвішування. Фрагмент знайдений в Ніконії в ямі № 404 IV ст. до н. е. Інший фрагмент — частина торсу з рукою, що притиснута до грудей, походить з шару (кат. № 22; рис. 4,6)

Ймовірно до того самого варіанту протом належить голова богині в полосі з поселення Градениці III (кат. № 71; рис. 4,7) [Охотников 2013, с. р. 563, рис. 137,3].

Тип 3. Голова богині (фіміатерій)

До категорії протом I. Б. Клейманом та, пізніше, А. С. Русяєвою була віднесена об'ємна статуетка з Ніконія, яка зображає голову та шию богині в полосі [Клейман 1976, с. 118—119, рис. 3; Русяєва 1982, с. 49, рис. 15] (кат. № 24; рис. 4,10). Цей виріб слід розглядати як теракоту окремого типу. Круглий отвір в тім'яній частині голови, а також невеликий бортик навколо отвору може вказувати на використання цього виробу в якості фіміатерія. На голові була розташована чаша, призначена, імовірно, для спалювання пахощів. Погрудні та напівфігурні зображення богині з чашею на голові відомі в Ольвії та на Боспорі [Денисова 1981, с. 35; Мельникова 2010, с. 308, рис. 2,2; Шевченко 2018, с. 129—130]. Прототипом для створення цієї статуетки могли бути аттичні фігурні вази IV ст. до н. е. [Jeammet 2015, р. 57—58]. Близькі аналогії серед теракот Північного Причорномор'я не відомі. Дещо відрізняється за стилем голова богині IV ст. до н. е. з Херсонеса [Шевченко А. 2016, с. 35].

Не виключено, до того самого типу належить фрагмент голови жінки в стефані, що походить зі змішаних шарів Тіри (кат. № 81; рис. 4,11).

Група II. Служителі культу

До цієї групи зарахований тип теракот, які не можна безпосередньо пов'язати з зображеннями певних божеств. Інтерпретація більшості з цих образів є дискусійною (див. розділ I).

Тип 1. «Ляльки»

Умовна назва «ляльки» використовується для позначення серії жіночих або чоловічих зображень, конструктивною особливістю яких є рухливі кінцівки. Теракоти цього типу виготовлялися в V — на початку IV ст. до н. е. в Коринфі, там виявлено велику кількість виробів з місцевої глини та матриці [Stillwell 1952, с. 145—149; Merker 2000, р. 49]. Більшість відомих зразків має характерну структуру та колір формувальної маси (однорідна, щільна, світло-коричнева) свідчить про виробництво цього центру.

Тип «ляльок» представлений кількома знахідками з Ніконія та Тіри. Серед них виділяються два варіанти.

Варіант 1. Більш поширеними на пам'ятках Північного Причорномор'я є зображення дівчат, що одягнені в короткі хітони, з високими полосами на голові. Теракоти виготовлені у формі з цільного шматка глини. Тильна сторона пласка. В верхній частині тулуба зроблено два виступи для кріплення рук, в нижній частині виступи з отворами для кріплення ніг. Статуетки відрізняються між собою певними стилістичними деталями. Вони відомі на Березані, в Ольвії та на її хорі [Русяева 1982, с. 112; Шевченко 2010, с. 100—102; Шевченко 2017, с. 74—77], на Боспорі [Силантьєва 1972, с. 36—37; Силантьєва 1974, с. 8], в Херсонесі [Шевченко 1998, с. 63].

Три фрагменти походять з Ніконія. Перший фрагмент — торс, на якому позначені груди і складки короткого хітона. Виділені плечові виступи. На поверхні збереглися рештки червоно-коричневої фарби. Фрагмент знайдений між підлогами приміщення № 3 кінця VI—V ст. до н. е. [Клейман 1976, с. 119, рис. 2] (кат. № 25; рис. 5,1). Інший фрагмент — нижня частина хітона із виділеними складками, знайдений в ямі № 404 IV ст. до н. е. (кат. № 26; рис.

5,2) [Савельєва 2018d, с. 19, рис. 1,10]. В нижній частині тулуба зроблено два виступи з отворами для кріплення ніг. Обидві фрагменти за стилістичними ознаками є схожими, та датуються в межах другої половини V ст. до н. е.

Ще один фрагмент (нога статуетки) походить зі змішаного шару [Клейман 1966, с. 95, рис. 1,8] (кат. № 27; рис. 5,3).

Варіант 2. Статуетка (чоловіча або жіноча), ноги якої були рухомими нижче колін. Зображає оголену фігуру, об'ємну у порівнянні з попереднім варіантом, оброблену з обох боків. Фрагмент такої ляльки походить з Тіри (кат. № 82; рис. 5,4). Теракоти цього варіанту виготовлялись в так само в Коринфі, там знайдено велику кількість виробів та матриці кінця V — середини IV ст. до н. е. [Stillwell 1952, p. 145; Merker 2000, p. 50—52]. Аналогії відомі в Аттиці [Vierneisel-Schlörs 1997, S. 53], на Боспорі [Денисова 1981, с. 32, табл. XI,в; Кобылина 1960, с. 52, табл. VII,3].

Тип 2. Дівчата з приношеннями

Ще один тип теракот класичного часу передає мініатюрні зображення дівчат, що сидять. У руках, що витягнуті вперед, вони тримають різні предмети (голуб, плід або круглий хліб, посудину, стрічку або блюдо з хлібцями). Статуетки відрізняються невеликим розміром, їхня висота становить 7—7,5 см. Для виготовлення цих теракот використовувалася одностороння форма, яка повністю заповнювалася глиною. Задня сторона загладжувалася. Руки і предмети в руках виготовлялися окремо.

Відомі три одиниці, які походять з Ніконія та Тіри. В Ніконії знайдено голівку дівчини з пишною зачіскою і дрібними ретельно опрацьованими рисами обличчя (кат. № 28; рис. 5,5) [Клейман 1970b, с. 28, табл. 5,3]. Голівку дівчини знайдено також в Тірі. Вона майже не відрізняється від ніконійської (рис. 5,6) [Клейман 1970c, с. 26, табл. 3,5].

Цей тип статуеток походить з Коринфа, там знайдені форми для їхнього виготовлення [Merker 2000, p. 44—45]. Характер формувальної маси (щільна світло-коричнева, жовта на поверхні) свідчить про виробництво цього центру.

Загальне датування цього типу теракот — кінець V—IV ст. до н. е. Статуетку дівчини, що тримає кулю (хліб?) знайдено на некрополі Аполлонії. Вона датується кінцем V ст. до н. е. [Дремсизова 1963, с. 31]. У Північному та Західному Причорномор'ї вони відомі також на Боспорі [Силантьєва 1972, с. 47]. Чотири статуетки з різними предметами в руках походять з поховання кургану Велика Близниця (датується останніми десятиріччями IV ст. до н. е.) [Грач 1974, с. 38, табл. 44; Пругло 1974, с. 66—77]. Місцевий варіант таких теракот виготовлявся в Ольвії, фрагмент матриці знайдений в західному теменосі [Русяєва 1982, с. 111].

Тип 3. Баубо

Чотири статуетки повної оголеної жінки інтерпретуються дослідниками як зображення Баубо. Вони передають один і той самий образ, але відрізняються окремими деталями. Статуетки походять з Ніконія, городища Надлиманське та Тіри.

Варіант 1. Теракоти з Ніконія і городища Надлиманське зображають жінку, що стоїть. Двома руками вона піднімає одяг спереду, оголюючи нижню частину живота. Статуетку знайдено в Ніконії в ямі № 4 V — початку IV ст. до н. е. [Клейман 1966, с. 95; Секерская 1987, с. 30] (кат. № 29; рис. 5,7). Верхню частину аналогічної статуетки знайдено на городищі Надлиманське в ямі № XX [Клейман 1964, с. 137, рис. 1,1; Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 132] (кат. № 72; рис. 5,8).

Варіант 2. Інша статуетка з городища Надлиманське передає зображення напівголої жінки сидить на круглому сидінні [Клейман 1964, с. 137, рис. 1,2; Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 132] (кат. № 73; рис. 5,9). Гіматій накинута на спину. Статуетка мініатюрна, її висота без голови становить 4,5 см. В тій самій позі зображено жінку на статуетці з поховання кургану Велика Близниця (останні десятиріччя IV ст. до н. е.) [Грач 1974, с. 39, т. 44, 9].

Варіант 3. Фігурка Баубо з отвором для підвішування опублікована І. Б. Клейманом [Клейман 1982, с. 132—135] (рис. 5,10). Ймовірно, вона використовувалася як амулет (має висоту 5 см). Жінка притискає до себе глибоку посудину. У правій руці вона тримає фалос (?). Цей виріб більш пізній, ніж попередні. Схожа статуетка походить з поховання III ст. до н. е. некрополя Деметриади [Nomung-Bertemes 2007, с. 69]. Те саме зображення передає амулет III—II ст. до н. е. з Одесоса [Тончева 1953, с. 117—119].

Походження цього сюжету теракот пов'язують з Аттикою. За аттичними зразками виготовлялися статуетки в інших центрах античного світу. Приблизні хронологічні межі виробництва — кінець V—III ст. до н. е. Серія схожих за сюжетом та стилістичними ознаками ритуальних жіночих фігур виготовлялася в Єгипті в III—II ст. до н. е. [Bailey 2008, p. 51, № 3133—3138].

На території Північного Причорномор'я статуетки Баубо, окрім згаданих, були знайдені також на Березані (V ст. до н. е.) [Скуднова 1970, с. 32, табл. 9,1], в Ольвії [Русяева 1982, с. 113] і на Білозерському поселенні (з матеріалами IV ст. до н. е.) [Былкова, Дьяченко 2002, с. 56, рис. 1, 8—9].

Тип 4. Чоловік, що сидить біля вівтаря

Статуетку оголеного чоловіка, що сидить на землі було знайдено в Ніконії (кат. № 30; рис. 5,11). Праворуч від чоловіка розташований вівтар. Руки зігнуті в ліктях, кисті рук підняті до голови. Голова не збереглася. Подібні екземпляри, що знайдені в Афінах, зображають чоловічу фігурку з руками, притиснутими до лівої щоки. Риси обличчя гротескні. Відмінність цих теракот від ніконійської полягає в тому, що поруч з чоловіком зображено не вівтар, а герму. На одній з герм розташована чоловіча голова в полосі. Датуються ці теракоти IV ст. до н. е. [Thompson 1952, с. 144—145, № 48—50]. У Північному Причорномор'ї аналогії поки не відомі.

Група III. Тварини

Тип 1. Півень. Статуетку півня виявлено в Ніконії в ямі № 2 (V — початок IV ст. до н. е.) [Клейман 1966, с. 95, рис. 1,6] (кат. № 13; рис. 3,7). Збереглися сліди фарб. Голову півня з гребнем і борідкою вкритими червоною фарбою знайдено в змішаному шарі Тіри [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,1] (кат. № 79; Рис. 3,8). Імовірно, обидві теракоти слід відносити до класичного періоду. Подібні зображення походять з поховань Родосу початку та середини V ст. до н. е. [Higgins 1969, р. 79, 97]. В некрополі Аполлонії виявлено статуетку півня, яку датовано другою половиною IV ст. до н. е. [Дремсизова 1963, с. 283, табл. 153]. Можливо, до того самого часу належить теракота з Тіри.

2.3. Теракоти елліністичного періоду (остання третина IV — перша половина I ст. до н. е.)

З початком елліністичного періоду в коропластиці, як і загалом в античному мистецтві, з відбуваються помітні зміни. Період останньої третини IV—III ст. до н. е. — час розквіту грецької пластики. У цей період значно розширюється коло сюжетів. Виробництво багатьох типів теракот що були поширені в попередній період, повністю припинилося.

Ті самі зміни є характерними і для коропластики Нижнього Подністров'я. Кількість відомих на сьогодні матеріалів значно більша, в порівнянні з попереднім періодом. Особливо виділяється в цей час Тіра, де одночасно з широким імпортом теракот, починається їхнє місцеве виробництво. До елліністичного періоду належать щонайменше чотири форми для виготовлення теракот.

Тіра починаючи з IV ст. до н. е. являла собою поліс. Цей факт засвідчують дані нумізматики, епіграфічні пам'ятки, та наявність хори. Карбування власної монети розпочалося в другій половині IV ст. до н. е. [Зограф 1957, с. 24—26]. Декрет першої половини III ст. до н. е. засвідчує наявність в Тірі органів полісного самоуправління [Карышковский, Клейман 1985, с. 60], а декрет кінця III — першої половини II ст. до н. е. — існування

інституту проксенії [Иванчик 2017, с. 968]. В місті протягом другої половини IV ст. до н. е. відбувалося інтенсивне житлове будівництво, фіксується щільна забудова, яка має регулярний характер [Карышковский, Клейман 1985, с. 46].

Розвиток Ніконія призупинився після подій, пов'язаних зі скіфо-македонським конфліктом, а саме після походу Зопіріона 331 р. до н. е. [Секерская 1989, с. 48]. В цей конфлікт були втягнуті поліси Північно-Західного Причорномор'я — Тіра, Ніконій та Ольвія. Дослідники розходяться в думках щодо обставин цих подій. Вважається, що Зопіріон на чолі 30-тисячного війська здійснив похід до Ольвії, облога якої не була успішною [Виноградов 2006, с. 99]. Писемні джерела не містять інформацію про маршрут та дії армії до облоги Ольвії. Результати археологічних досліджень показують, що Ніконій був частково зруйнований, оборонний мур розібраний. Водночас, безперервний імпорт продукції в амфорах та чорнолакового посуду, а також наявність кам'яного будівництва та обігу монет вказує на те, що після нападу життя в місті відновилося [Секерская, Загинайло 1993, с. 56—57; Мартиненко 1997b, с. 33; Брюяко, Тункина 1997, с. 53—54].

Що стосується ситуації в Тірі, на думку Т. Л. Самойлової, війська Зопіріона здійснили напад на місто [Самойлова 1993, с. 48—49]. Археологічні дослідження показали, що наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. частина оборонного муру та житлові будинки зазнали реконструкції⁹ [Карышковский, Клейман 1985, с. 46, 53; Самойлова 1988, с. 15, 24]. Проте суттєвого впливу на розвиток економіки міста ці події не мали.

На сільських поселеннях слідів пожеж та руйнувань не виявлено. Приблизно в цей самий час зводиться мур в Надлиманському городищі [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 154].

В першій чверті III ст. в Ніконії відбулися події, окремі відомості про які містяться в згаданому декреті на честь Автокла. За текстом декрету, мешканці

⁹ П. О. Карышковський та І. Б. Клейман не пов'язують ці перебудови з військовими подіями, констатуючи, що в Тірі слідів руйнувань не виявлено [Карышковский, Клейман 1985, с. 63].

Ніконія¹⁰ були змушені тимчасово залишити місто та переселитися до Тіри. Для їхнього повернення та відновлення міста, необхідно було забезпечення зерном. Саме громадянин Тіри Автокл доставив зерно з Істрії, чим допоміг повторному заселенню міста, яке відбулося в 70-х роках цього сторіччя [Виноградов 1999, с. 58—60]. Які саме події стали причиною кризи невідомо, припускають, що це був військовий конфлікт (з грецькими полісами або, більш вірогідно, з варварами) [Виноградов 1999, с. 66—67; Бруяко 2005—2009, с. 362].

Через короткий термін після повернення мешканців до Ніконія, місто остаточно припинило існування [Секерская 1989, с. 195]. Аналіз амфорних клейм Херсонеса та Фасоса з розкопок міста, вказує на припинення торговельного зв'язку з цими центрами в другій половині 60-х рр. III ст. до н. е. [Мартыненко 1997а, с. 225; Мартыненко 1997с, с. 59]. В той самий час також зникли сільські поселення на правому та лівому берегах Дністровського лиману. Причиною остаточного занепаду Ніконія та поселень хори вважається військова загроза з боку варварів, імовірно кельтів [Бруяко 1999, с. 86; Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 156].

В першій половині III ст. до н. е. територія Тіри збільшилася. Розширення меж міста вимагало створення нової лінії оборонних споруд [Карышковский, Клейман 1985, с. 50]. Імовірно це розширення було наслідком переселення до Тіри мешканців Ніконія та сільської округи [Бруяко 1999, с. 86]. Загалом, за підрахунком С. Д. Крижицького, населення Тіри в елліністичний час складало не менше двох тисяч осіб [Крыжицкий 1997, с. 65].

Після втрати хори в середині III ст. до н. е. в Тірі розпочався етап, який характеризується як поступове зростання економічної кризи [Фурманская 1963, с. 44].

¹⁰ Аналізуючи текст, Ю. Г. Виноградов зробив висновок, що в цей час Ніконій не мав статусу незалежного поліса, а входив до складу Тіри [Виноградов 1999, с. 65–66].

Період другої половини II ст. до н. е. — I ст. н. е. у вивченні історії Тіри характеризується тим, що майже не висвітлюється археологічними та письмовими джерелами [Клейман 1979, с. 72; Клейман 2001—2002, с. 416]. Вважається, що починаючи з останнього десятиріччя II ст. до н. е. та до 70-х рр. I ст. до н. е. Тіра потрапила у сферу впливу Понтійської держави [Сапрыкин 1996, с. 139—140]. Статус Тіри у ці часи не з'ясований. За прикладом Ольвії, припускають, що місто мало певний суверенітет [Карышковский, Клейман 1985, с. 79].

Ситуація в Тірі в першій половині I ст. до н. е. характеризується як кризова [Самойлова 1988, с. 102]. Т. Л. Самойлова припускає, що в середині I ст. до н. е. було здійснене короткочасне захоплення міста гетами на чолі з Бурбистою [Самойлова 1988, с. 103; Самойлова 2013, с. 488], хоча письмові джерела, які б висвітлювали ці події на сьогодні не відомі. Відомо лише одне приміщення, що загинуло від пожежі в цей час [Самойлова, Остапенко 2010, с. 48].

Ще одна пам'ятка, на яку слід звернути увагу в контексті нашого дослідження — багаточислове поселення Чобручі, що розташоване на лівому березі Дністра, а точніше на другий культурно-хронологічний горизонт його існування (III—II ст. до н. е.) [Щербакова 1997а, с. 19; Фидельский 2012, с. 16]. За аналізом амфорних клейм (знайдено 128 одиниць), початок довозу імпорту в керамічній тарі на поселення відноситься до останньої чверті IV ст. до н. е., припинення — до першого десятиріччя I ст. до н. е., при цьому пік довозу припадає на 239—160 рр. до н. е. [Фидельский, Иващенко, Синика 2018, с. 115]. Саме до цього етапу належать знахідки античних теракот в досить вагомій кількості — дев'ять одиниць. У зв'язку з цими знахідками, постає два питання: звідки привезені ці теракоти та хто були їхні користувачі? Єдиним античним центром в регіоні в цей час була Тіра і серед її матеріалів представлені ті ж самі типи. Щоб визначити користувачів цих теракот, треба звернутись до характеристики складу населення Чобручів.

Функціонування поселення на цьому етапі пов'язують з економічним впливом Тіри. Припускають, що воно виконувало функції емпорія, створеного для торгівлі з населенням т. зв. Тираспольської групи, які мешкали в Нижньому Подністров'ї в III—II ст. до н. е. [Четвериков 2002, с. 238; Бруяко 2005—2009, с. 364]. За визначенням дослідників пам'ятки, переважання ліпного посуду в керамічному комплексі вказує на варварську основу культури населення, в якій є фракійський компонент та скіфські елементи, а наявність грецьких форм гончарної кераміки та теракот свідчать про активні зв'язки з античними поселеннями та еллінізацію населення [Щербакова 1997а, с. 19—22; Фидельский 2012, с. 19]. Тієї самої точки зору дотримуються дослідники скіфського могильника III—II ст. до н. е. поблизу села Глинне, який є складовою Тираспольської групи. На їхню думку, існування цього поселення є свідченням переходу скіфів лівого берега Дністра від кочового до осілого способу життя [Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 1001—1002]. Тираспольська група таким чином є локальним осередком пізньоскіфської культури, яка була поширена також в Добруджі, Нижньому Подніпров'ї та на території Криму. Дослідники неодноразово відзначали наявність різних етнокультурних компонентів в її матеріальній культурі (скіфського, фракійського, кельтського, сарматського) [Былкова 2007, с. 108; Симоненко 2016, с. 478], при цьому скіфський компонент в ній домінує [Бруяко 2005—2009, с. 362].

Приклади використання теракот на пам'ятках пізньоскіфської культури елліністичного часу відомі в Тавриці [Высотская 1979, с. 135; Высотская 1984, с. 161—162]. Таким чином, знахідки теракот у Чобручах з долею припущення можна пов'язати з культовою практикою пізніх скіфів.

Група I. Зображення божеств

Тип 1. Протоми

Варіант 1. У елліністичний час було продовжено виробництво протом богині з руками що притиснуті до грудей. Кілька теракот з цим варіантом

зображення виявлено в Тірі. Серед них — фрагменти торсів (кат. №№ 97, 99; рис. 7,1; 7,3). Права рука притиснута до грудей, тримає складки гіматія [Дмитров 1955, рис. 6]. З приміщення № 971 III—II ст. до н. е. походить фрагмент із зображенням правої руки, що притискає до грудей плід (кат. № 98; рис. 7,2).

Варіант 2. В IV—III ст. до н. е. широке поширення отримує новий варіант протом. Вони передають зображення богині, виконане до поясу. Її права рука притиснута до грудей, ліва піднята до плеча і притримує розгорнутий гіматій, який створює умовний фон. Один з таких екземплярів знайдений на городищі Надлиманське в ямі № 51 (її заповнення датується кінцем IV — початком III ст. до н. е.) (кат. № 74; рис. 6,2) [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 133, табл. 52,1]. Протома зображає богиню в високому полісі, одягнену в хітон з трикутним вирізом. Голова трохи повернута вправо.

Інша протома походить з поселення Бугаз VI (кат. № 70; рис. 6,3). Волосся розділене прямим проділом, довгі пасма опускаються на плечі. У вухах круглі сережки. Риси обличчя виділені не чітко [Okhotnicov 2001, p. 112, fig. 7; Охотников 2013, с. 563, рис. 137,2].

До того самого варіанту належить верхня частина протоми з Ніконія (кат. № 31; рис. 6,1). Зображена голова і шия богині на фоні гіматія, який вона притримує лівою рукою. Теракоту знайдено в шарі IV ст. до н. е. [Клейман 1970b, с. 28, табл. 6,1; Русяева 1982, с. 54, рис. 21].

Фрагмент протоми (збереглася частина обличчя, зачіски, частково умовний фон) знайдений в Тірі на підлозі приміщення № 837 з матеріалами кінця IV—II ст. до н. е. (кат. № 83; рис. 6,4). Інший фрагмент — голову богині з зачіскою у вигляді двох виступів над стрічкою — знайдено в Тірі у дворі № 981 з матеріалами III ст. до н. е. (кат. № 86; рис. 6,7). Кілька таких самих протом місцевого виробництва III ст. до н. е. виявлено в Ольвії в цистерні теменосу [Леви 1970, с. 45, табл. 19,2].

На протомі з Тіри (зберіглося обличчя та частина умовного фону з лівого боку) поруч голови богині розташоване рельєфне зображення маленької фігурки, очевидно Ерота (кат. № 85; рис. 6,6). Аналогічна протома знайдена в Каллатісі, в похованні IV—III ст. до н. е. [Radu 2019, p. 103, fig. 3]. Також в Каллатісі виявлено форму для виготовлення подібного зображення (з двома Еротами що летять, справа та зліва від голови богині) [Canarache 1969, p. 43].

Невизначені варіанти. У комплексах та шарах елліністичного часу в Тірі знайдені фрагменти протом, які через невеликий розмір важко співвіднести з певним варіантом. Один з них — верхня частина голови в низькому полісі, походить з будинку VI елліністичного часу (кат. № 84; рис. 6,5) [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,7].

З шарів Тіри III—II ст. до н. е. походять кілька фрагментів протом. Зокрема знайдено фрагмент теракоти із зображенням жіночого обличчя (кат. № 91; рис. 6,12) [Батизат, Росохацький 2005, с. 5, рис. 3,1]. На голові стрічка з бантом. У вухах великі сережки у вигляді довгастих пелюсток. Протома мала великий розмір (висота фрагмента сягає 8,2 см). Фрагмент протоми з таким самим вбранням другої половини IV ст. до н. е. знайдено в Херсонесі [Шевченко А. 2016, с. 33, табл. XXI, № 98].

Верхню частину протоми — голову богині в орнаментованому полісі, виявлено в шарі III ст. до н. е. (кат. № 87; рис. 6,8). Інший фрагмент — обличчя і частина шиї богині з пасмом волосся має значний розмір (фрагмент має висоту 9,2 см) (кат. № 88; рис. 6,9). Протому виявлено в елліністичному шарі.

З пізньоелліністичного шару походить частина торсу богині (кат. № 106; рис. 7,10). На правому плечі лежать пасма волосся. Трикутний виріз одягу прикрашений хвилястою облямівкою. Нижній зріз протоми розташований під грудьми. Збереглися сліди червоної фарби на поверхні.

Тип 2. Напівфігури

Напівфігура — об'ємне зображення верхньої частини тіла богині. На відміну від протом, ці вироби є менш поширеним типом зображень жіночих персонажів. Провідним центром їхнього виготовлення в V—IV ст. до н. е. була Аттика, її вплив простежується в коропластиці інших регіонів [Исаева 1990, с. 164]. У Північному Причорномор'ї виробництво напівфігур отримало власний розвиток і має певні особливості, особливо в Ольвії [Шевченко Т. 2016, с. 43—48] і на Боспорі [Кобылина 1961, с. 76; Денисова 1981, с. 34—35; Мельникова 2010, с. 306—312].

Про існування в Тірі виробництва напівфігур за аттичними зразками свідчить матриця для їхнього виготовлення, яку було знайдено в елліністичному шарі (кат. № 380; рис. 34,3) [Остапенко 2008, с. 144—146]. Тіло богині виконане до поясу. Вона одягнена в хітон з трикутним вирізом. Руки виконані до ліктів. Форма датується кінцем IV—III ст. до н. е. Подібні статуетки та форми для їхнього виготовлення відомі також в Каллатісі [Canarache 1969, р. 48—49; Cheluță-Georgescu 1974, р. 185, pl. VIII,1] та Пантикапеї [Силантьева 1974, с. 22, табл. 14,3].

Тип 3. Афродіта

Зображення Афродіти в коропластиці елліністичного часу є дуже різноманітними. Більшість з них відтворює відомі на той час художні монументальні витвори. Серед матеріалів Нижнього Подністров'я виділяються кілька варіантів іконографії богині.

У Ніконії відома лише одна статуетка Афродіти елліністичного часу із зображенням богині сидить на скелі (варіант 1). Інші теракоти походять з Тіри. Слід відзначити знахідки чотирьох форм для виготовлення різних частин тіла статуеток Афродіти (кат. №№ 381—384; рис. 34,4; 35, 1—3) [Клейман 1980, с. 101, рис. 4,6].

Варіант 1. Афродіта що сидить на скелі. Фрагмент (тильна сторона теракоти) походить з Ніконія, де знайдений поза шаром (кат. № 32; рис. 8,1). З

лівого плеча спускається край гіматія. Скеля позначена виступами [Клейман 1966, с. 97—98, рис. 3, 16; Секерская 1986, с. 106]. Ще два фрагменти подібних теракот були знайдені в Тірі (кат. №№ 110—111; рис. 8,2—3) [Самойлова 2005, с. 221; Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,8].

Аналогічну статуетку виявлено в Каллатісі в похованні другої половини IV — початку III ст. до н. е. [Bărlădeanu-Zavatin 1985, с. 97, pl. 4,2]. Ще одну теракоту було знайдено поблизу Каллатіса (датується початком III ст. до н. е.) [Rădulescu, Buzoianu, Bârbulescu, Cheluță-Georgescu 1995—1996, с. р. 30, pl. VII].

Варіант 2. Афродіта Анадіомена. Зображена богиня, що виходить з води та правою рукою викручує волосся. Вона оголена, на праву ногу накинута гіматій. Цей іконографічний тип, створений художником Апеллесом в IV ст. до н. е., був популярний в елліністичну і римську добу. Образ набув значного поширення в теракотових і бронзових статуетках [Кобылина 1961, с. 79; Radu, Radu-Iorgus 2018, р. 25—26].

В елліністичних шарах та комплексах Тірі знайдено кілька фрагментів теракот з подібним сюжетом (кат. №№ 117—120; рис. 8, 9—12). Від однієї з них збереглася рука зігнута в лікті. В долоні тримає пучок волосся (кат. № 113; рис. 8,5). Інший фрагмент руки, яка зігнута в лікті, виявлений в заповненні приміщенні № 903 III—II ст. до н. е. (кат. № 116; рис. 8,8). Для виготовлення таких теракот використовувалися форми, що знайдені в Тірі (кат. №№ 383—385; рис. 35, 1—3) [Клейман 1980, с. 101; Савельєва 2019, с. 32]. В такій самій формі була виготовлена теракота від якої збереглася ступня правої ноги (кат. № 138; рис. 10,10). Фрагмент був знайдений в заповненні підвального приміщення № 674 III—II ст. до н. е. В приміщенні № 787 того самого часу виявлено верхню частину ноги, що зверху прикрита складками гіматія (кат. № 139; рис. 10,11). На теракоті наявні сліди кріплення до іншій частини ноги.

До зображень Афродіти Анадіомени можна зарахувати також фрагменти статуєток оголеної богині, яка тримає гіматій над головою (кат. № 112, № 114; рис. 8,4, 8,6) [Самойлова 2005, с. 222, рис. 7; Самойлова 2009, с. 394, рис.1].

Варіант 3. Афродіта що стоїть. Нижню частину статуєтки Афродіти що стоїть на низькій підставці, виявлено в шарі IV—III ст. до н. е. (кат. № 125; рис. 9,5). Богиня одягнена в хітон, на спину накинутий гіматій. Ліва нога трохи висунута вперед. Аналогічна теракота з Ольвії передає зображення богині з яблуком в руці [Леви 1970, с. 45, табл. 19,9; Русяева 1992, с. 100, рис. 30,3].

Високою якістю відрізняється фрагмент статуєтки богині, що стоїть (кат. № 124; рис. 9,4). Верхня частина тіла оголена. Аналогічні статуєтки знайдені в Ольвії [Крапивина 2006, с. 198, рис. 4], в Херсонесі в приміщенні III ст. до н. е. [Шевченко А. 2016, с. 58, табл. XLVIII].

Інша статуєтка передає зображення напівоголеної богині, за спиною якої розвивається гіматій (кат. № 126; рис. 9,6) [Самойлова 2013, с. 479, табл. 15]. Теракота походить з елліністичного шару.

У заповненні приміщення № 903 пізньоелліністичного часу знайдено фрагменти теракоти, яка зображає богиню, що стоїть на постаменті (кат. № 127; рис. 9,7) [Самойлова 2005, с. 222, рис. 8]. Її тіло нахилене вліво. Зігнутою в лікті лівою рукою богиня спирається на каріатиду в високому полі і хітоні. Афродіта одягнена в гіматій, що опущений нижче поясу і зібраний джгутом. На одязі збереглися рештки рожевої фарби. Теракота відрізняється високою якістю виготовлення. Той самий сюжет передає фрагмент з Тіри із зображенням каріатиди (кат. № 128; рис. 9,8). Аналогічна теракота походить з Міріни [Higgins 1967, p. 115, pl. 53D].

Варіант 4. Оголена богиня що сидить на колінах. Таке зображення представлено на двох статуєтках з розкопок Тіри (кат. №№ 141—142; рис. 11,

1—2) [Nicorescu 1933, p. 570, fig. 33]¹¹. Ноги нижче колін обрізані, руки зрізані вище ліктів. На грудях перехресна перев'язь зі стрічок з великим круглим медальйоном у центрі. За визначенням І. Б. Клеймана теракота виготовлена в Західному Причорномор'ї [Клейман 1970с, с. 26]. Імовірно, це визначення зроблене на підставі аналогії: така сама статуетка походить з курганного поховання Істрії 200—180 рр. до н. е. [Alexandrescu 1966b, p. 192 pl. XXVI, 22]. Ще один фрагмент з Істрії знайдений в ямі I ст. до н. е. [Alexandrescu Vianu 2005, p. 501, pl. 88,3].

Невизначені варіанти. Частина теракот представлені невеликими фрагментами, які не дозволяють точно співвіднести їх з певним варіантом. Одним з таких фрагментів є торс Афродіти, прикрашений гірляндою квітів. Фрагмент виявлений у приміщенні № 25 III—II ст. до н. е. (кат. № 129; рис. 10,1).

Ще два фрагменти — частина торса статуетки Афродіти з намистом на шиї (кат. № 130; рис. 10,2) і торс оголеної богині, у згині правої руки якої зображено складки одягу (кат. № 132; рис. 10,4) [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,3]. Фрагменти були виявлені в шарах елліністичного часу.

Тип 4. Ерот

Варіант 1. Ерот що летить. В шарі III — першої половини II ст. до н. е. в Тірі знайдений фрагмент статуетки, від якої зберіглося розправлене праве крило (кат. № 145; рис. 11,5). Можна припустити, що ця теракота зображала Ерота, який летить. Аналогічні статуетки відомі в Малій Азії, зокрема статуетки III ст. до н. е. походять з Прієни [Rumsheid 2006, p. 483—485, taf. 103—104]. Статуетка походить зі святилища Афродіти в Аматусі [Queyrel 1988, p. 58]. Теракоти з подібним сюжетом знайдені в Одесосі [Мирчев 1956, с. 13—14]. До того самого варіанту теракот імовірно належить голівка Ерота з

¹¹ Статуетка зберігається в БДКМ. Відомості про час та обставини її знахідки відсутні. Можливо, теракота походить з розкопок П. Нікореску, або, що більш вірогідно, є її реплікою, в такому разі, відомо три знахідки в Тірі.

зачіскою у вигляді пучка волосся над чолом (кат. № 146; рис. 11,6) [Самойлова 2005, с. 221, рис. 3]. Загалом, цей варіант зображення Ерота можна вважати рідкісним для Північно-Західного Причорномор'я.

Невизначений варіант. Фрагмент теракоти мстить верхню частину фігурки Ерота з піднятими крилами (кат. № 144; рис. 11,4). Голова повернута трохи вліво. Імовірно, фрагмент є частиною групового зображення. Ще один фрагмент із зображенням дитячої фігурки також, імовірно, є частиною групи (кат. № 147; рис. 11,7).

Тип 5. Крилатий юнак («Ерот-Танатос»)

З Ніконія, Тіри і городища Надлиманське походить група теракот із зображенням юнака з крилами за спиною. Одяг складається з гіматія, який перекинуто через ліву руку. Правою рукою юнак притримує складки одягу. Голова трохи опущена вниз. На голові полос. Відмітна особливість теракот полягає в тому, що вони односторонні, тильна сторона увігнута. Ззаду розташований виступ з отвором для підвішування.

У Ніконії знайдені дві цілі статуетки і два фрагменти. Перша з них має досить високу якість виготовлення (кат. № 34; рис. 12, 2). Риси обличчя чітко виділені. Збереглися сліди червоної фарби на грудях, синьої на крилах, коричневої на полосі. Теракота походить з ями № 4б, заповнення якої датується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. [Клейман 1966, с. 97, рис. 2,14; Секерская 1989, с. 108—109, рис. 65,4]. Друга статуетка ідентична першій (кат. № 33; рис. 12,1). На ній також збереглися сліди фарб [Клейман 1966, с. 96, рис. 2,12].

На фрагменті ще однієї статуетки — нижній частині тіла зі складками гіматія, збереглися сліди білої ґрунтовки і рожевої фарби (кат. № 35; рис. 12,3) [Клейман 1970b, с. 29, табл. 6,3; Клейман 1976, с. 120, рис. 4].

Нижню частину статуетки було знайдено на городищі Надлиманське в ямі № 121 кінця IV — початку III ст. до н. е. Якість її виготовлення висока,

чітко виділені складки гіматія (кат. № 75; рис. 12,4). Збереглися сліди синьої фарби на одязі [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 132, табл. 51,1].

З Тіри походить кілька фрагментів. Верхню частину статуетки без правого крила знайдено в заповненні підвалу № 288, який датується III—II ст. до н. е. (кат. № 148; рис. 12,5). Волосся вкрите чорною фарбою, на тілі збереглися сліди червоної фарби [Клейман 1980, с. 98]. Ще один фрагмент (верхня частина статуетки) був виявлений в шарі кінця IV—III ст. до н. е. Статуетка відрізняється низькою якістю виконання, риси обличчя не виділені (кат. № 149; рис. 12,6).

Більш пізнім, переробленим варіантом є теракота юнака в низькому головному уборі (верхня частина). Збереглася частина лівого крила. Права рука піднята до голови (кат. № 151; рис. 12,8). Фрагмент знайдений в приміщенні № 903 III—II ст. до н. е. [Самойлова 2005, с. 221, рис. 2].

Статуетки цього типу відомі в Північно-Західному Причорномор'ї і в Тавриці. У значній кількості статуетки знайдені в похованнях і в житлових будинках Херсонеса. Г. Д. Белов датує їх кінцем IV — початком III ст. до н. е. за комплексами поховань [Белов 1978, с. 56]. Останнім часом були переглянуті датування деяких комплексів, внаслідок чого ці теракоти можна віднести до другої половини IV — початку III ст. до н. е. [Стоянов 2005, с. 324—335, рис. 5,6].

Статуетки були також знайдені в Керкінітіді [Наливкина 1970, с. 68, табл. 5,1], на городищі «Чайка» [Романченко 1907, с. 184; Попова 2000, с. 137; Ільїна 2007, с. 340—341], на поселенні Панське I [Hannestad 2002, с. 207—208] і на поселенні Маслини [Латышева 1994, с. 130—132].

У Німфеї статуетка походить з цистерни, заповнення якої датується в межах кінця IV — першої половини III ст. до н. е. [Соколова 2004, с. 180, рис. 23]. Статуетка відрізняється схематизмом в трактуванні образу.

У цистерні теменосу Ольвії знайдено понад 70 фрагментів (не менше 40 екземплярів). Також статуетки знайдені біля храму Аполлона в шарі III — II ст. до н. е. За припущенням О. І. Леві, тут розташовувалася майстерня з

виробництва вотивних теракот, які призначалися для приношення в храм [Леви 1959, с. 14—16]. У жіночому похованні IV ст. до н. е. некрополя Ольвії виявлено мініатюрну статуетку того самого типу, вкрита позолотою [Козуб 1960, с. 82].

Чисельна група таких теракот походить з Каллатіса [Canagache 1962, р. 66—67; Cheluță-Georgescu 1974, р. 185]. Знахідки відомі також в Одесосі [Тончева 1961, с. 26]. З елліністичного некрополя Одесос походить статуетка, яка передає той самий образ, але з елементами стилізації [Мирчев 1956, с. 8, № 34].

Таким чином, загальне датування знахідок — друга половина IV—III ст. до н. е. Вважаючи на те, що виготовлення цих теракот здійснювалось в Каллатісі, Ольвії та Херсонесі, вони могли бути привезені до регіону з одного з вказаних центрів.

Тип 6. Матір богів (Кібела)

Теракоти із зображенням Матері богів знайдені в Тірі та на поселенні Чобручі. Прототипом для цих теракот слугувала монументальна статуя, створена в Аттиці в останній чверті V ст. до н. е. Її композиційна схема застосовувалась в коропластиці та скульптурі починаючи з IV ст. до н. е. [Кобылина 1978, с. 19] і до пізньої античності [Κατακτῆς 2012, σ. 107]. Більшість теракот цього типу зображає богиню, що сидить на троні з широкими виступами. На голові богині полос або баштова корона (у вигляді фортечного муру). В руках вона тримає тимпан та фіалу. На колінах або біля ніг богині лежить лев. Висота статуеток коливається від 14 до 45 см. Найбільш ранні зразки цього типу в Північно-Західному Причорномор'ї датуються другою половиною IV ст. до н. е. [Русяева 1982, с. 82]. Численні статуетки походять з території Добруджі [Busoianu, Vărbulescu 2008, р. 219—222], Ольвії [Шевченко 2012, с. 75—81], Боспору [Денисова 1981, с. 51—53; Молева 2009, с. 216; Копылов, Коваленко 2012, с. 99], Херсонеса [Шевченко 2005, с. 16].

В Каллатісі, Одесосі та Ольвії було налагоджене їхнє виробництво, виявлені матриці для виготовлення [Мирчев 1956, с. 20; Canarache 1969, р. 41—42; Минчев 2014, с. 51—53; Русяева 1982, с. 82—87].

Фрагменти статуєток з Тіри загалом однотипні, однак, відрізняються певними деталями. Три фрагменти походять з заповнення будинка № VI, який датується IV—III ст. до н. е. Перший фрагмент — верхня частина тіла богині, що сидить на троні з хрестоподібними виступами. На голові високий полос (кат. № 152; рис. 13,1) [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,3]. Ще один фрагмент — частина торса богині і голова лева. Лев лежить головою вліво (кат. № 161; рис. 13,10) [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,4; Самойлова 1988, с. 79, рис. 33,9]. Третій фрагмент — частина ніг богині, на колінах якої лежить лев, повернутий головою вліво (кат. № 170; рис. 14,5) [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,5].

Фрагмент торса Кібели (права сторона тулуба і частина спинки трону) знайдений в заповненні приміщення № 971 III—II ст. до н. е. (кат. № 158; рис. 13,7). Богиня одягнена в хітон з глибоким вирізом і рукавами, що застебнуті на гудзики. На плечі лежать пасма волосся [Самойлова 2013, с. 479, табл. 15]. Фрагмент торсу Кібели був знайдений в заповненні підвалу № 787 III—II ст. до н. е. (кат. № 163; рис. 13,12). Фрагмент торсу богині з левеням, що лежить на колінах головою вправо виявлений в заповненні приміщення № 674 III—середини II ст. до н. е. (кат. № 162; рис. 13,11). Голову лева знайдено в підвалі № 4 IV—II ст. до н. е. (кат. № 159; рис. 13,8).

Високу якість виготовлення має фрагмент теракоти, від якої збереглася кисть правої руки з фіалою (кат. № 167; рис. 14,2). Внутрішня сторона фіали прикрашена розеткою. Збереглися сліди золотистої фарби [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,4].

В Тірі також знайдено фрагмент глиняного статуї Кібели, від якої збереглася рука, що тримає фіалу, а також частина трону (кат. № 171; рис. 14,6). Висота фрагмента становить 7 см (висота цілої статуї могла сягати близько 50 см). На відміну від попередніх виробів, ця скульптура виконана з грубої формувальної маси з крупними домішками.

Ще кілька фрагментів статуєток виявлені в елліністичних шарах. Один з них зображає богиню в хітоні з трикутним вирізом. Лев на колінах повернений головою вліво (кат. № 157; рис. 13,6) [Самойлова 2009, с. 394, рис. 2]. Фрагмент статуєтки (праве коліно, рука з фіалюю, частина трону) має грубу якість виготовлення (кат. № 166; рис. 14,1).

Кілька теракот із зображенням Кібели походить з поселення Чобручі. Дві статуєтки були знайдені в будові заглибленій в землю. Одна з них збереглася майже повністю [Щербакова 1997b, с. 167—170] (рис. 15,1). На голові богині баштова корона. На відміну від інших статуєток, левеня лежить не на колінах, а біля ніг богині. Відмітимо, що Т. О. Щербакова помилково датувала ці теракоти пізньоархаїчним часом [Щербакова 1996, с. 82—83].

Ще одну статуєтку знайдено в ямі III ст. до н. е. [Фидельский, Синика 2005, с. 282—283, рис. 1,2; Фидельский 2016, с. 219, рис. 1] (рис. 15,2). Левеня на колінах богині повернений головою вліво. Висота 22 см. Робота низької якості, зроблена з грубої формувальної маси, випал нерівномірний. Ще три фрагменти знайдені на поверхні поселення [Щербакова, Тащи 2009, с. 217, рис. 1] (рис. 15, 3—5). Теракоти, очевидно, є імпортом з Тіри, де, імовірно, були виготовлені (невисока якість їхнього виготовлення і можливе місцеве виробництво відзначено авторами публікації).

Tun 7. Ammic

Образ Аттіса був поширений в короластиці в елліністичну та римську добу. В елліністичний час одним з варіантів зображення Аттіса був у вигляді пастуха, який сидить на горбку або на скелі і грає на сирінзі. Він одягнений в східний одяг: широку туніку з короткими рукавами, довгі штани. На голові фрігійська шапка. Обов'язковим атрибутом Аттіса була пастуша палиця [Кобылина 1978, с. 14].

Нижню частину такої статуєтки виявлено в Тірі в комплексі III—II ст. до н. е. (кат. № 175; рис. 14,10) [Клейман 2005, с. 50—52]. Теракота була відновлена з фрагментів. Збереглася права нога зі складками штанів, поруч з

якою зображено пастушачий посох. Через праву руку перекинтий гіматій. На підставці розташоване рельєфне зображення козеняти.

Теракоти цього типу датуються III—II ст. до н. е. Аналогічні статуетки були знайдені на території елліністичного некрополя Одесоса [Мирчев 1956, с. 8] та в Амфіполісі [Higgins 1967, p. 105, pl. 48f]. Дві статуетки Аттіса того самого типу походять з Ольвії [Русяєва 1982, с. 90].

Тип 8. Маски Діоніса і його супутників.

Зразки театральних масок в зменшеному вигляді (5—15 см) з'явилися в коропластиці в пізньокласичний — ранньоелліністичний час. Серед них виділяються різні варіанти масок Діоніса і його супутників та акторів комедії або трагедії.

Фрагмент маски сатира був знайдений в Ніконії в ямі № 125 що датується IV ст. до н. е. Збереглася частина ока, високе чоло, волосся (кат. № 36; рис. 16,1) [Клейман 1997, с. 50, рис. 1,5].

Місцеве виробництво масок Силена здійснювалось в Тірі. Форму для їхнього виготовлення було знайдено в 1919 р., датується вона IV—III ст. до н. е. Місце зберігання форми наразі не відоме, відтиск з неї опублікований П. Никореску [Nicorescu 1924, p. 397, fig. 13] (рис. 34,1).

Фрагмент маски Діоніса знайдений в Тірі в приміщенні № 674 III—II ст. до н. е. (кат. № 177; рис. 16,3). Збереглася верхня частина обличчя. Невеликий розмір фрагмента не дозволяє визначити точні аналогії. Відомі маски із зображенням бородатого або безбородого молодого Діоніса. Одним з основних центрів виробництва цих масок в пізньоелліністичний час був Аміс [Summerer 1999, p. 39—50]. Вироби цього центру поширювалися по всьому грецькому світу. Виготовлялись маски також і в Північному Причорномор'ї з використанням імпортованих зразків.

Фрагмент маски Діоніса-Винограду виявлений в Тірі. Збереглася частина бороди у вигляді ягід винограду (кат. № 179; рис. 16,5). Ймовірно, це теракота виготовлена в місцевій майстерні за імпортованим зразком. Аналогії

відомі в Амісі [Summezer 1999, p. 40—43], в Мірмекії [Денисова 1981, с. 66], в Херсонесі [Шевченко А. 2016, с. 50, табл. XL]. Датуються вказані вироби пізньоелліністичним часом. У Північно-Західному Причорномор'ї цей варіант масок був виявлений вперше.

До категорії масок віднесемо також теракоту із зображенням голови бородатого чоловіка в вінку (І. Б. Клейман з припущенням визначив її як зображення Зевса) (кат. № 183; рис. 16,9) [Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,4]. Тильна сторона трохи увігнута, у верхній її частині розташований виступ для підвішування. Висота 7 см. Цей виріб був знайдений в Тірі під час зачистки підлоги підвального приміщення № 32 IV—III ст. до н. е. Схожі за стилем об'ємні зображення чоловічої голови у вінку відомі в Одесосі. Вони датуються III ст. до н. е. [Мирчев 1956, с. 13, обр. 68, 69].

Тип 9. Герми

Рідкісним для регіону є такий тип теракот як герма (тобто чотиригранний стовп з навершям у вигляді голови). Зразок герми, що був знайдений в Тірі є більш складний композиційно (кат. № 184; рис. 16,10) [Батизат 2003, с. 347, рис. 2; Самойлова 2009, с. 394—395, рис. 8]. На ньому зображено тулуб і верхню частину ніг оголеного чоловіка. Нижче фігури розташований постамент. Ліва рука зігнута в лікті, через неї перекинута гіматій. У правій руці чоловік стискає довгу бороду. Голова і права частина торса втрачена. На постаменті можна побачити сліди рельєфного завитка, можливо частина тирса, який бог тримав у правій руці що не збереглася. Висота статуетки становила не менш ніж 22 см. Виріб знайдений в підвальному приміщенні № 674 III—II ст. до н. е.

Найбільш близькою з відомих аналогій є герма Геракла з Прієни [Rumsheid 2006, p. 525, taf. 153, 1—2]. Геракл тримає в лівій руці палицю, правою рукою притримує на грудях левову шкуру, що звисає. Обидві статуетки поєднує манера виконання м'язів живота, складок гіматія, руки, що

лежить на грудях. Герма Геракла датується II ст. до н. е. Імовірно, обидві теракоти виготовлені в одному центрі.

Тип герми був широко поширений в коропластиці Боспору в елліністичну добу, ці вироби зображають голову божества на постаменті [Кобылина 1961, с. 87]. Фрагмент герми із зображенням торсу задратованого в гіматій (IV—III ст. до н. е.) був знайдений під час дослідження храмового комплексу в Херсонесі [Рыжов 2015, с. 9, рис. 13].

Ще один фрагмент герми знайдений в Тірі. Збереглася голова чоловіка з довгою бородою що виступає вперед (кат. № 185; рис. 16,11).

Група II. Актори

Тип 1. Статуетки акторів

Різноманітні статуетки акторів були широко відомі в античному світі. Їхнє виробництво розпочалося в Аттиці в кінці V ст. до н. е., проте найбільшого поширення набули в IV—III ст. до н. е. Статуетки акторів були знайдені в багатьох центрах Північного і Західного Причорномор'я [Дремсизова 1963, с. 35; Леви, с. 1970, с. 52, табл. 30, 2—4; Русяева 1982, с. 131; Денисова 1981, с. 29—31]. Традиційно в літературі прийнято визначати сюжети цих статуеток як персонажів комедії та розподіляти їх за костюмами на три групи: актори давньої комедії (487—400 рр. до н. е.), середньої комедії (400—330 рр. до н. е.) і нової комедії (30-ті рр. IV—II ст. до н. е.) [Thompson 1952, р. 141—14; Ходза 1984, с. 67—69; Ходза 2001b, с. 206—213; Bernabò Brea, Cavalier 2001, р. 76]. Вважається, що для давньої і середньої комедії характерні костюми з прикріпленим штучним фалосом і великим потовщенням, яке підкладали під трико, а для нової комедії — звичайний костюм [Green 2006, р. 145]. Аналіз хронології цих статуеток показав, що їхній зв'язок з персонажами аттичної комедії не завжди підтверджується [Денисова 1981, с. 29—31]. Таким чином, питання хронології, а також атрибуції статуеток акторів в історіографії остаточно не вирішене.

В Тірі знайдено три теракоти із зображенням акторів.

Варіант 1. Актор в жіночій ролі. Перша теракота зображає актора в ролі старої жінки (кат. № 186; рис. 17,1) [Клейман, Кравченко 1975, с. 289; Клейман 1980, с. 98, рис. 1,5]. Зображено фігуру що стоїть, закутану в гіматій. Голова нахилена до правого плеча. На обличчі маска літньої жінки. Висота статуетки становить 6,3 см. Найбільш близька аналогія цій статуетці походить з комплексу кургану Велика Близниця [Грач 1974, с. 36, т. 42,3]. Невеликий фрагмент теракоти з Тіри також зображає актора в жіночій ролі (кат. № 188; рис. 17,3). Подібні статуетки знайдені в Ольвії, Пантікапеї, в кургані Велика Близниця [Леви 1970, с. 52, табл. 30, 2—3; Силантьєва 1974, с. 19, табл. 9,1; Грач 1974, с. 37, т. 42,2]. Вони датуються в межах IV ст. до н. е.

Варіант 2. Актор з кошиком. Більш пізній варіант (IV—III ст. до н. е.) зображає чоловіка що тримає двома руками кошик над головою (кат. № 187; рис. 17,2). Одягнений в традиційний костюм актора (трико, короткий хітон, на животі потовщення, підвішені статеві органи, на плечі накинутий гіматій). Має довгу бороду. Частина голови, ноги, руки не збереглися. Такі статуетки інтерпретують часто як актора в ролі бродячого торговця. Висловлювалося також припущення, що кошик — це скринум, спеціальний футляр для зберігання сувоїв. Аналогічні статуетки відомі в Ольвії і Пантікапеї [Леви 1970, с. 43, табл. 15, 9—10; Ходза 2001b, с. 208, рис. 2].

Тип 2. Маски акторів

Кілька масок походять з Тіри. Маску актора в образі раба з вигнутими бровами, широко розкритими очима, відкритим ротом було знайдено в шарі IV—II ст. до н. е. (кат. № 191; рис. 17,6) [Самойлова 2009, с. 292]. Аналогічну маску III ст. до н. е. виявлено в Патарі [Işin 2007, S. 93].

Фрагмент маски трагічного актора походить з приміщення № 674 (кат. № 189; рис. 17,4). Збереглася верхня частина обличчя з густими бровами що нависають, зморшкуватим чолом. Має отвори на місці очей. Понад чолом

сліди головного убору або зачіски. Аналогічну маску II ст. до н. е. виявлено в Прієні [Rumsheid 2006, p. 528, taf. 157,1].

Ще один фрагмент трагічної маски з Тіри передає зображення верхньої частини обличчя та високу зачіску (кат. № 190; рис. 17,5). На місці очей зроблені отвори.

Виробництво масок здійснювалось в Ольвії в III—II ст. до н. е. [Русяєва 1982, с. 101]. Велика кількість масок трагічних і комічних акторів відома в Каллатісі [Canarache 1969, с. 174—186]. Тип набув значного поширення на Боспорі, там також відомі форми для їхнього виготовлення [Кобылина 1974, с. 48]. Частина з цих матеріалів датується IV — III ст. до н. е., але основна їхня маса належить до II — початку I ст. до н. е. Основним центром виробництва масок в цей час був Аміс [Summerer 1999, p. 39; Сапрыкин 2009, с. 332—333].

Група III. Побутові (жанрові) зображення

У корпусі теракот Нижнього Подністров'я виділяється категорія статуеток, що зображають звичайних жінок, дітей, та чоловіків. Нараховується близько шести десятків одиниць з подібними зображеннями. Їхня частка в коропластиці Тіри елліністичного та римського часу складає понад 20 % (ці дані є приблизними через те, що не всі фрагменти можливо впевнено визначити як жанрові, зокрема складки драпування, постаменти з частиною фігури тощо). Серед матеріалів Ніконія ранньоелліністичного часу жанрові зображення складають 50 % теракот.

Не виключено, що частина з зазначених матеріалів передає міфологічні образи. Зазвичай в коропластиці зображення божеств позначаються певними маркерами (зокрема полос є атрибутом божеств родючості, вінок з листя плюща — Діоніса та його свити). До жанрових зараховано такі статуетки, на яких подібні маркери відсутні.

Серед розглянутих теракот є вироби різного художнього рівня. Частина з них належить до теракот «танагрського стилю». Цим терміном позначаються

різноманітні статуетки із зображенням молодих жінок, які стали широко відомими в сучасному світі внаслідок грабіжницьких розкопок некрополя Танагри в 1870—1873 рр. Виробництво цих теракот вперше розпочалося в Аттиці в 340—330 рр. до н. е. [Thompson 1952, р. 130; Thompson 1966, р. 51—63; Uhlenbrock 1990, р. 48—53]. Звідси теракоти широко експортувалися в різних напрямках. Теракоти «танагрського стилю» мали значний вплив на розвиток місцевої коропластики в різних регіонах античного світу.

Виділяються три типи за сюжетним принципом — зображення жінок, дітей та чоловіків. В середині цих типів виділяються варіанти зображень на підставі положення тіла та окремих деталей.

Тип 1. Жінки

Різні варіанти зображення жінок представлені в Тірі й Ніконії, а також на поселеннях Чобручі і Калфа.

Варіант 1. Жінки що стоять. Молода жінка що стоїть є найбільш поширеним сюжетом цього типу теракот. Висота статуєток варіюється в межах 12—30 см. Серед них виділяються теракоти «танагрського стилю». Високу якість виготовлення мають фрагменти статуєток із зображенням жінок, що стоять, з Ніконія (кат. №№ 37—38; рис. 18, 10—11) [Клейман 1966, с. 97, рис. 2/13; Савельєва 2018с, с. 204—206, рис. 1,1, 1,6]. Висота цілих статуєток становила 25—30 см. Датування цих теракот обмежується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.

Одним з яскравих зразків є голова від статуетки з Тіри (кат. № 198; рис. 18,6). Зачіска і риси обличчя виконані дуже якісно. Збереглися сліди коричневої фарби на білій ґрунтовці. Теракоту знайдено в засипці будинку № IV кінця IV—III ст. до н. е. [Клейман 1980, с. 100, рис. 3/1,1А]. Відзначимо також голову дівчини (кат. № 197; рис. 18,5) [Клейман 1970с, с. 26, табл. 3,2]. Верхню частину статуетки жінки з діадемою на голові знайдено в Тірі в засипці підвалу № 403 III — початку II ст. до н. е. (кат. № 195; рис. 18,3) [Карышковский, Клейман 1985, 75, рис. 25].

Часто фігурки жінок встановлювались на круглі підставки, які окремо виготовлялися на гончарному крузі. Фрагмент подібної підставки був виявлений в Тірі (кат. № 204; рис. 18,4).

Високого рівня досягло виробництво подібних теракот за аттичними зразками в античних центрах Малої Азії. Статуетку жінки що стоїть, імовірно малоазійського виробництва, знайдено в Тірі (кат. № 214; рис. 19,10). Жінка закутана в гіматій. Ретельно виконані складки одягу [Самойлова 2009, с. 395, рис. 9]. На тильній стороні розташований знак «М», виконаний в сирій глині. Подібні позначення представлені на виробках майстерень Міріни [Kassab 1988, р. 8—10].

Інші теракоти з Тіри та Ніконія мають менший розмір і гіршу якість виготовлення. Оскільки ця категорія знахідок досить численна, відзначимо з них найбільш яскраві. Серед них верхня частина статуетки дівчини в округлому головному уборі з прикрасою над чолом (кат. № 205; рис. 19,1). Теракоту знайдено в заповненні приміщення № 446 будинку № VI другої половини III — II ст. до н. е. [Клейман 2001—2002, 412, рис. 7—2]. З елліністичного шару походить голова дівчини у вінку (кат. № 206; рис. 19,2) [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,5]. Теракоту жінки, яка тримає в опущеній руці предмет круглої форми, виявлено в Ніконії [Савельєва 2018, с. 204, рис. 1,2].

В заповненні двору № 990 елліністичного будинку знайдено голову жінки у фрігійській шапці (кат. № 208; рис. 19,4). Така сама статуетка походить з Одесоса, вона зображає жінку, що стоїть, тіло закутане в гіматій [Мирчев 1956, с. 12, табл. XIV, обр. 62].

Статуетка жінки задрапірованої в гіматій походить з гетського поселення поблизу села Калфа (рис. 21,4). Її було знайдено в напівземлянці, матеріали з якої датуються останньою чвертю III ст. до н. е. [Чеботаренко 1969, с. 58—59, рис. 1].

В Чобручах виявлено дві статуетки дівчат, закутаних у гіматій (вони є випадковими знахідками). За визначенням авторів публікації, ці теракоти

зображають Деметру або Кору-Персефону [Щербакова, Тащи 2009, с. 217—219, рис. 1, 3—6] (рис. 21,5—6).

Виділяється також кілька статуєток з Тіри із зображенням жінок, нижня частина обличчя яких прикрита гіматієм. У Тірі знайдено форму для виготовлення та чотири статуєтки (кат. № 379, №№ 231—233; рис. 34,2; 21, 1—3) [Клейман, 1970, с. 26—27; Клейман 1980, с. 100, рис. 3,4; Самойлова 1988, с. 77, рис. 16,9]. Датування цих теракот — друга половина IV—III ст. до н. е. Вони відомі в Каллатісі [Canarache 1969, p. 86—88], в Аполлонії (поховання другої половини IV ст. до н. е.) [Дремсизова 1963, с. 279, табл. 142], в Істрії [Alexandrescu Vianu 2005, p. 502—503, pl. 89,4]. У культовій цистерні теменосу Ольвії знайдені статуєтки місцевого виробництва другої половини III ст. до н. е., які відрізняються низькою якістю виготовлення (риси обличчя і деталі одягу майже не виділені) [Русяєва 1982, с. 64—65]. Фрагмент з Мірмекія датується другою половиною IV ст. до н. е. [Денисова 1981, с. 32, табл. XI, 3].

Варіант 2. Жінки що сидять. Фрагменти нижньої частини теракоти жінки, що сидить, (можливо Кібели) виявлені в приміщенні № 941 III—II ст. до н. е. (кат. № 235; рис. 21,9). Два фрагменти походять з елліністичних шарів Тіри (кат. № 234, № 236; рис. 21,8; 21,10). Зображено нижню частину тіла, вкриту гіматієм [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,7]. Фрагмент з Ніконія передає зображення правої ноги та частину сидіння (кат. № 39; рис. 21,7).

Варіант 3. Танцівниця. У приміщенні III—II ст. до н. е. знайдено фрагменти статуєтки танцівниці — жіночої фігури в русі (кат. № 237; рис. 21,11) [Самойлова 2013, с. 479, табл. 15]. Статуєтка має аналогії серед пізньоелліністичних теракот з різних пам'яток [Graepler 1997, S. 125; Burn, Higgins 2001, p. 229, pl. 117].

Тип 2. Діти

Статуєтки дітей знайдені в Ніконії та Тірі. Хоча вони і не є численними, серед них можна виділити два варіанти.

Варіант 1. Дитина, що сидить на скриньці. В кінці IV — першій половині III ст. до н. е. набув поширення тип теракот із зображенням хлопчиків та дівчат, що сидять на лавочці або скриньці. Відзначимо, що такі статуетки найчастіше знаходять серед поховального інвентарю. Зокрема вони представлені в афінському Кераміку [Vierneisel-Schlörs 1997, S. 104—105] та некрополі Коринфа [Blegen, Palmer, Young 1964, p. 292]. Три статуетки походять з поховань некрополю Каллатіса [Cheluță-Georgescu 1974, p. 185, pl. VIII, 5—7]. Кілька статуеток знайдено в похованнях III ст. до н. е. в Херсонесі [Белов 1970, с. 75—76]. Статуетку дівчинки знайдено також в комплексі ґрунтового склепу на Тамані, який датується серединою III — серединою II ст. до н. е. [Мирошина, Сазанов 1990, с. 74].

Теракоти відрізняються одна від одної окремими деталями, зокрема положенням рук і ніг дитини. Чотири такі теракоти були знайдені в Ніконії. Дві з них зображають оголених хлопчиків. Поруч з ними на сидінні лежить одяг (кат. №№ 42—43; рис. 22, 3—4) [Клейман 1966, с. 99, рис. 3/18; Клейман 1976, с. 121, рис. 3/5]. Одну з них виявлено в ямі № 1 початку III ст. до н. е.

Дві статуетки зображають дівчат в хітонах що підв'язані під грудями (кат. №№ 40—41; рис. 22, 1—2). Гіматії накинута на ліву руку [Клейман 1966, с. 97, рис. 3/17]. Одна з них походить з ями № 172 другої половини IV ст. до н. е.

Варіант 2. Інший поширений в коропластиці сюжет — діти з гроном винограду та тваринами, зазвичай з собакою і гусаком. У Тірі знайдений фрагмент статуетки дитини, яка тримає біля лівого плеча гроно винограду (кат. № 238; рис. 22,6) [Клейман 1980, с. 101, рис. 3/7]. Корпус дитини нахилений вліво, фігурка представлена в русі. Подібні статуетки з різними сюжетами були широко відомі в античному світі у II—I ст. до н. е. Велику кількість таких теракот знайдено на Боспорі [Кобылина 1961, с. 113]. Прототипами для них слугували витвори елліністичної скульптури.

Невизначені варіанти. Фрагмент теракоти з Ніконія [Клейман 1966, с. 97], передає, очевидно, зображення хлопчика що стоїть (кат. № 44; рис. 22,5).

Збереглася нижня частина статуетки. Ноги короткі і товсті, трохи зігнуті в колінах. На поверхні видно сліди червоної фарби. Теракоту знайдено в ямі № 4б, заповнення якої датується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.

Фрагмент статуетки дитини — голівку, що нахилена до правого плеча, знайдено в Тірі під час зачистки підлоги підвального приміщення IV—III ст. до н. е. (кат. № 240; рис. 22,8) [Клейман 1970с, с. 26, табл. 3,3]. Інша голівка хлопчика належить до пізньоелліністичного часу. На його голові плаский головний убір — каузія (кат. № 239; рис. 22,7) [Клейман 1970с, с. 26, табл. 3,4]. Теракота відрізняється високою якістю виготовлення. Лицьову частину голови дівчинки (?) виявлено в підвалі № 4 елліністичного часу (кат. № 241; рис. 22,9) [Фурманская 1962, с. 124, рис. 7,1].

Тип 3. Чоловіки

Зображення чоловіків серед теракот цієї групи знаходять значно рідше ніж жіночі. Вони виявлені в Тірі й Ніконії. Фрагмент обличчя чоловіка знайдений в Чобручах.

Варіант 1. Чоловік, що стоїть. З Тіри походить статуетка з зображенням чоловіка. На його голові каузія, тіло закутане в гіматій (кат. № 245; рис. 23,5) [Клейман 1980, с. 98, рис. 2/1]. Численні аналогії таких теракот представлені на пам'ятках Греції [Higgins 1967, p. 100; Hornung-Bertemes 1997, p. 196; Stamatopoulou 2014, fig. 5] та Західного Причорномор'я [Canarache 1969, p. 149, Петкова 2012, с.100—105]. Вказані аналогії датовані III—II ст. до н. е.

Низькою якістю виготовлення відрізняється фрагмент іншої статуетки чоловіка, який правою рукою притримує перекинутий через ліве плече кінець гіматія (кат. № 247; рис. 23,7) [Клейман 1980, с. 101, рис. 4/3]. Мініатюрну статуетку чоловіка (заввишки 5 см), який одягнений в хітон з довгими рукавами, знайдено в Тірі. Права рука опущена вниз, ліва лежить на животі (кат. № 246; рис. 23,6) [Савельєва 2018с, с. 208, рис. 2,4]. Вказані теракоти

знайдені в змішаних шарах Тіри і можуть бути датовані елліністичним або римським часом.

Фрагмент статуетки був знайдений в Тірі в приміщенні № 971 IV—III ст. до н. е. Зберігся торс. Гіматій покриває фігуру, залишаючи оголеними частину грудей і праве плече (кат. № 243; рис. 23,3). За визначенням Т. Л. Самойлової, теракота являє собою зображення Гермеса або Аполлона [Самойлова 2009, с. 394, рис. 7].

Варіант 2. Чоловік що лежить. У Тірі знайдено два фрагменти теракот із зображенням частин фігури, що напівлежить на низькій підставці (кат. №№ 251—252; рис. 23,13—14). Форма для виготовлення подібної статуетки відома в Каллатісі [Canarache 1969, p. 44]. Теракоту з тим самим сюжетом знайдено в Херсонесі під час розкопок храмового комплексу I—III ст. до н. е. [Рыжов 2015, с. 8, рис. 10]. Теракота III ст. до н. е. з Ольвії зображає Геракла в тій самій позі [Русяева 2005а, с. 454].

Невизначені варіанти. Серед них голова великої чоловічої статуетки з виразними рисами (кат. № 242; рис. 23,1) [Дмитров 1955, с. 121, рис. 8; Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,1]. Теракоту виявлено в Тірі в заповненні підвалу з матеріалами IV—III ст. до н. е. У тому самому стилі виконані голови чоловіків в вінках з Одесоса [Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, с. 63, № 77].

Фрагмент лицьової частини голови чоловіка заввишки 5 см знайдений в Чобручах на поверхні поселення (за визначення авторів публікації — зображення Аполлона) [Щербакова, Тащи 2009, с. 219, рис. 1/7] (рис. 23,2).

Невизначені типи

Через фрагментарний стан, невизначеними залишаються сюжети близько трьох десятків теракот. До таких належать постаменти, фрагменти зі складками одягу, окремі частини тіла (рис. 31—33).

З Тіри походить невеликий фрагмент теракоти із зображенням частини фігури що тримає кельтський щит (кат. № 324; рис. 31,8). Сюжет теракоти

залишається невідомим, проте тип щита добре визначається. Він має овальну форму, в центрі витягнутий умбон. Теракоти воїна (в деяких випадках Ерота) з галатським щитом були поширені на Боспорі в I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Пругло 1966, с. 205—213]. Композиційно, теракоти Боспору відрізняються, оскільки на них щит стоїть на землі, а воїн спирається на нього. На тірській статуетці щит піднятий. Такий самий щит представлений на статуетці з курганного поховання Істрії 200—180 рр. до н. е. [Alexandrescu 1966b, p. 192, pl. XXVI, 26]. Вірогідно, тим самим часом слід датувати теракоту з Тіри. Слід згадати також зображення аналогічного щита на мармуровій плиті II—I ст. до н. е., яку було знайдено в Тірі [Клейман 1987, с. 46].

Серед теракот з невизначеними сюжетами виділяється фрагмент глиняної скульптури, від якої збереглася частина голови (кат. № 250; рис. 23,11). Висота фрагмента 8,5 см. До глиняної скульптури також належить постамент зі складками одягу, знайдений в елліністичному шарі (кат. № 378; рис. 33,27). Його висота 8 см (висота цілої статуї сягала не менш 50 см). Інші фрагменти з елліністичних шарів цінні переважно для статистики.

Група IV. Тварини

Тип 1. Бик. Фрагмент статуетки бика походить з поселення Чобручі [Щербакова, Тащи 2009, с. 219, рис. 2,1] (рис. 26,8). Теракота має високу якість виготовлення. Зазначимо також невеликі фрагменти статуеток бика чи корови, що знайдені в Тірі (роги, ріг з вухом) (рис. 26,7). Статуетки биків елліністичного часу знайдені в теменосі Ольвії [Леви 1970, с. 48—49].

Тип 2. Баран. Статуетку барана знайдено в Тірі в заповненні приміщення № 34 III — II ст. до н. е. [Клейман 1970с, с. 27]. Хутро позначено насічками, які були зроблені на необпаленій глині (кат. № 278; рис. 26,9).

Група V. Культові вироби

Тип 1. Арули (мініатюрні вівтарі)

Поряд зі статуетками представлена така категорія виробів як теракотові вівтарики або арули. Вони являють собою мініатюрну копію грецького вівтаря. Використовувалися ймовірно, як вівтарі або як курильниці. Всі знахідки походять з Тіри. Загалом цей тип теракот можна датувати в межах III — початку I ст. до н. е.

Варіант 1. Найбільш численна група має форму близьку до паралелепіпеда та рельєфні зображення на стінках (кат. №№ 253—264; рис. 24, 1—13). В Тірі знайдено 14 одиниць, здебільшого фрагменти [Клейман 1980, с. 99—100, рис. 2,6; Батизат 2003—2004, с. 343—344; Самойлова 2009, с. 395; Самойлова 2013, табл. 15]. Ці вироби мали однаковий розмір і сюжет зображень. Один з них виявлений в приміщенні № 971 III—II ст. до н. е. (кат. № 253, рис. 24,1 а—г) [Самойлова 2013, табл. 15], ще два фрагменти — в приміщеннях № 32 та № 903 елліністичного часу (кат. № 264, рис. 24,12).

Вівтарики такого типу з'явилися на межі IV—III ст. до н. е. в Афінах [Thompson 1962, p. 259—260]. Вони відомі в Коринфі [Romano 1994, p. 94—95], Західному Причорномор'ї [Busoianu, Vărbulescu 2008, p. 227—228], в Ольвії, в Херсонесі і на Боспорі [Леви 1970, с. 46; Белов 1970, с. 74—75; Сокольский 1976, с. 94; Шевченко 1995, с. 156—159; Ильина, Муратова 2008, с. 305]. У Херсонесі здійснювалось виробництво вівтариків цього типу [Шевченко 1995, с. 157]. Ці вироби датуються другою половиною III—II ст. до н. е. А. В. Шевченко обмежила датування арулів з Херсонеса кінцем III—II ст. до н. е. [Шевченко 1995, с. 158].

Варіант 2. Круглі вівтарики. Нижню частину такого виробу було знайдено в шарі III—II ст. до н. е. Тіри (кат. № 265; рис. 25,1). Він має низьку прямокутну підставку. На стінці нечітке рельєфне зображення (жінки що танцюють?). Круглий вівтарик III ст. до н. е. з іншим зображенням відомий в Ольвії [Леви 1970, с. 42, табл. 14,5].

Фрагмент верхньої частини круглого вівтарика знайдений в підвалі № 446 житлового будинку № VII Тіри (кат. № 266; рис. 25,2) [Клейман 2001—

2002, с. 409, рис. 7,4]. На стінці рельєфне зображення орла з розпростертими крилами і голови юнака в шапці, поверненою вправо (Ганімеда?). Голова орла також повернута вправо. Матеріал з комплексу датується III—I ст. до н. е. Аналогічний вівтарик (фрагмент) знайдений в палацовому храмі в Пантікапеї [Ильина, Муратова 2008, с. 314, табл. II, 6]. Його датування — друга половина II — початок I ст. до н. е. До того самого періоду слід віднести виріб з Тіри.

Варіант 3. Модель храму. Два фрагменти таких вівтариків знайдені в Тірі. На одному фронтон представлений рельєфним трикутником, на іншому позначений трикутним виступом.

Верхню частину вівтарика з рельєфним фронтоном знайдено в змішаному шарі Тіри (кат. № 268; рис. 25,4). Аналогічні вівтарики відомі на низці пам'яток: Албешті поблизу Каллатіса (III ст. до н. е.) [Busoianu, Bărbulescu 2008, p. 228, pl. XCI], на Боспорі в елліністичному шарі [Масленников 2007, с. 201, рис. 92]. В одному з приміщень садиби кінця III—II ст. до н. е. поблизу Порфмія було знайдено частину такого вівтарика. Фронтон прикрашений на краях акротеріями [Вахтина 2002, с. 98, рис. 2,3].

Інший являє собою стінку з профільованим карнизом на одній стороні. Стінка завершується трикутним виступом — фронтоном (кат. № 268; рис. 25,3). Фрагмент знайдений в приміщенні № 674 III—II ст. до н. е.

Варіант 4. Два невеликих фрагменти вівтариків (збереглася лише верхня частина — вмістилища) знайдені в Тірі (кат. №№ 269—270; рис. 25, 5—6). Вмістилище прикрашене на кутах рельєфними нахильними лініями. Висота та орнаментация цих виробів не з'ясовані.

Інші культові керамічні вироби

Серед керамічних виробів відзначимо мініатюрну копію світильника (кат. № 271; рис. 26,1). Виріб ліпний, має кругле вмістилище, довгий ріжок. Ручка являє собою невеликий виступ. Він копіює тип світильників «глечик», що був поширений в Північному Причорномор'ї в III—II ст. до н. е. [Журавлев 2010, с. 264].

В формі виготовлений плід плюща (кат. № 272; рис. 26,2). Аналогічні вироби відомі на інших пам'ятках, зокрема в Одесосі, Каллатісі та Херсонесі [Мирчев 1956, с. 5, табл. III, с. 13; Preda 1961, p. 287, fig. 10/5—6; Шевченко 2016, с. 82, табл. LXXII].

До керамічних вотивів належать вироби що імітують хліб (Кат. №№ 273—275; рис. 26, 3—5). Один з них знайдений в приміщенні № 987 III ст. до н. е. (кат. № 275; рис. 26,5). На деяких виробах з двох сторін нанесений орнамент з прокреслених в сирій глині хрестів, на одному нанесений неправильний геометричний орнамент.

Група VI. Антропоморфні ліпні статуетки

Серед матеріалів з античних пам'яток Нижнього Подністров'я виділяється група виробів, яка відрізняється від основної маси теракот схематичністю та спрощеною технікою виготовлення. Такі вироби знайдені в Ніконії, Тірі та на городищі Надлиманське. Їхня загальна кількість — 30 одиниць. За даними стратиграфії всі знахідки належать до широкого хронологічного діапазону — від IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. Потрібно відзначити, що близько третини цих виробів походить зі змішаних шарів або є випадковими знахідками, тому співвідносити їх з певним періодом неможливо. Помітних типологічних відмінностей між статуетками елліністичного і римського часу не простежується.

Всі вироби умовно поділяються на дві категорії. Частина виробів (сім одиниць) імітує античні теракоти (рис. 37). Інші зображають людину в схематичній манері, яка суттєво відрізняє їх від витворів античного мистецтва (рис. 38—39). Ці вироби є більш численними — понад два десятки. Найближчі аналогії цим статуеткам представлені на пам'ятках гетської культури Карпато-Дунайського регіону [Sîrbu 1987, p. 91—157; Sîrbu 1999, p. 47—88; Никулицэ 1987, с. 171—172; Кашуба, Хахеу, Левицкий 2001—2002, с. 180; Конова 2004, с. 18]. Антропоморфну пластику можна зустріти на пізньоскіфських

поселеннях [Погребова 1958, с. 163; Вязьмітіна 1957, с. 123, рис. 6,2; Маликов 1961, с. 65—66; Малюкевич 2015, рис. 10,1]. Проте, такі знахідки не численні, отже їх не можна вважати характерним елементом культури пізніх скіфів.

Тун 1. Статуетки, що виготовлені під впливом аналогічних зображень античної коропластики. Відомо чотири одиниці. Одна з них походить з городища Надлиманське (кат. № 76; рис. 37,1). Збереглася голова богині в полосі. Вона має кругле обличчя з великим загостреним носом, і підборіддям що виступає вперед [Клейман 1964, с. 139, рис. 1,3].

Інші статуетки походять з Тіри. Одна з них зображає жінку що сидить (кат. № 386; рис. 36,2). Теракоту було знайдено в шарі IV—III ст. до н. е. [Самойлова 2013, с. 482, рис. 118; Савельєва 2017, с. 81, рис. 1,2]. Ліпну статуетку, яка зображає оголену жіночу фігуру, що сидить (ймовірно, Афродіту), було знайдено в змішаному шарі (кат. № 387; рис. 36,3) [Савельєв, Савельєва 2017, с. 336]. Зберігся торс і частина правої руки.

Ретельним виконанням відрізняється голова ліпної теракоти із зображенням чоловіка у фрігійському ковпаку (кат. № 388; рис. 36,4). Виділено ніс, надбрівні дуги, невеликим заглибленням позначений рот. Підборіддя виступає вперед. Статуетку перетинає наскрізний вертикальний отвір. Фрагмент знайдений в шарі кінця IV—початку III ст. до н. е.

Тун 2. Статуетки, що передають фігуру людини в схематичній манері. У свою чергу ці статуетки можна розділити на жіночі, чоловічі та такі що не мають статевих ознак. Найбільш рання з них походить з ями № 166 IV ст. до н. е. Ніконія. Вона має циліндричну форму. Виділено обличчя, очі позначені заглибленнями. Позначені жіночі статеві органи (кат. № 53; рис. 37,1) [Савельєва 2017, с. 82, рис. 2,1].

Ще одна теракота походить з городища Надлиманське (кат. № 77; рис. 38,1). Вона має овальний тулуб, голова не відділена, ноги позначені виступами. Очі позначені заглибленнями [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 134, рис. 70,12]. Датування: IV — середина III ст. до н. е.

В елліністичних шарах і комплексах Тіри знайдено кілька статуєток. Одна з них — жіноча ліпна статуетка з довгим вигнутим вперед тулубом (кат. № 391; рис. 37,4). Виділена шия, груди і трикутний виріз одягу. Вся поверхня спини і живота вкрита паралельними рядами ліній, продавлених в сирій глині.

В господарському приміщенні № 292 середини II ст. до н. е. знайдено антропоморфну статуєтку без ознак статі (кат. № 395; рис. 38,7). Голова, руки і ноги позначені виступами конічної форми [Самойлова 1985, с. 57, рис. 3,1].

До антропоморфної пластики Т. Л. Самойлова віднесла великий виріб циліндричної форми з грубо сформованими рогами—конусами, який був знайдений в пізньоелліністичному шарі [Самойлова 1985, с. 57—58, рис. 3,2]. Антропоморфними ознаками є очі, які позначені заглибленнями, між ними розташований ніс. Невеликими заглибленнями позначений рот.

Найбільш близькі аналогії вказаним виробам можна знайти серед глиняної пластики гетської і дакійської культур, поширених в Дністро-Прутському межиріччі в IV ст. до н. е. — III ст. н. е. [Sîrbu 1987, p. 91—157; Sîrbu 1999, p. 47—88; Кашуба, Хахеу, Левицький 2001—2002, с. 180; Никулице 1987, с. 171—172; Рикман, Никулице 1985, с. 118—119], а також на деяких лісостепових поселеннях і городищах скіфського часу Дніпровського лівобережжя. Особливо виділяється Більське городище, на якому було знайдено сотні виробів [Шрамко 1987, с. 127—134; Шрамко 1996, с. 67—87].

Подібні вироби відомі також в античних містах та поселеннях Північно-Західного Причорномор'я, зокрема на Березані [Русяєва 1987, с. 169], в Ольвії та на її хорі [Леви 1970, с.40, табл. 12,7; Марченко, Доманський 1983, с. 40, рис. 2,1; Буйських 1993, с. 81, рис. 19,3]. За кількістю, вони суттєво поступаються знахідкам з Нижнього Подністров'я.

2.4. Теракоти провінційно-римського періоду (I—III ст.)

Важливими чинниками в історії регіону в I—III ст. н. е. були економічні та політичні зв'язки з провінціями Римської імперії. Включення Тіри до орбіти римських інтересів та стабілізація військово-політичної ситуації в регіоні

призвели до зростання економіки, розвитку виробництва, торговельних зв'язків з навколишнім світом. Значну роль в сприянні економічної стабільності відігравала присутність в місті військових підрозділів. Питання про час першої появи римських військ в Тірі є дискусійним. За археологічними даними можна вважати, що це відбулося ще в середині I ст. [Савельєв 2017, с. 119—134]. Перехід до нового літочислення в 57 р. та нумізматичні дані свідчать про фактичне визнання римської влади в другій половині I ст. Джерела, які дозволили би впевнено визначити політичний статус Тіри в цей час, відсутні. Припускають, що місто мало право автономії та певні привілеї [Сон 1993, с. 27—29].

В подальшому, Тіра перетворилась на одну з опорних баз Римської імперії в регіоні. Постійний римський гарнізон розмістився в місті на початку II ст., після закінчення дакійських війн імператора Траяна [Карышковский, Клейман 1985, с. 98—99; Сон 1993, с. 31—33]. Припускають, що з цього часу Тіра стала частиною провінції Нижня Мезія [Сон 1993, с. 31]. Це питання є дискусійним, адже джерел, які б надійно свідчили, про те, що Тіра була частиною Римської імперії, не виявлено. Однак присутність військових та обіг римських монет у місті є непрямым свідченням цього факту.

В II — першій половині III ст. Тіра являла собою провінційне, певною мірою романізоване місто. Водночас, населення зберегло грецьку мову та традиції. Аналіз етнічного складу населення, проведений Н. О. Сон, показує переважання греків та вихідців з римських провінцій. Певна частина солдат гарнізону мала фракійське походження [Сон 1993, с. 105].

В 30-х рр. III ст. після вторгнення варварів до провінції Нижня Мезія почалися «Готські» війни. В цей час римський гарнізон залишався в Тірі. Після 253 р. війська залишили місто [Сон 1993, с. 53]. Археологічно засвідчене руйнування Тіри готами в 250—260-х роках [Карышковский, Клейман 1985, с. 135]. Після готського розгрому життя відновилося, та продовжувалось ще в IV ст. [Карышковский, Клейман 1985: 135—139]. Проте фортифікаційні споруди не були відновлені, нова забудівля здійснювалась хаотично. Матеріали

останнього етапу життя Тіри (друга половина III—IV ст. до н. е.) свідчать про суттєву зміну характеру економіки, зовнішніх зв'язків та духовної культури.

До періоду II — середини III ст. належить низка пам'яток на берегах Дністровського та Будацького лиманів. Їх з припущенням визначають як хору Тіри [Карышковский, Клейман 1985, с. 106; Гудкова 1999, с. 242], або як політично незалежні від Тіри поселення, які підтримували з містом економічні стосунки [Сон 1993, с. 284]. Серед цих пам'яток найкраще досліджено дві — Ніконій та Молога II. Населення, що мешкало в цих пунктах умовно визначається як пізньоскіфське, хоча воно поєднувало різні етнічні компоненти [Гудкова 1999, с. 387—388; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 187; Малюкевич, Гудкова 2013, с. 656—657]. В Ніконії виявлені залишки оборонних споруд та кам'яних будівель [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 16—24]. Комплекс речей свідчать про інтенсивний розвиток ремесл та зовнішньої торгівлі [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 72]. На поселенні Молога II, так само виявлено залишки кам'яних будівель, господарські ями, гончарну кераміку, матеріали що свідчать про ремісницьку діяльність населення [Гудкова, Фокеев 1982, с. 91—94; Малюкевич, Гудкова 2013, с. 652—654].

Очевидно, що економічним та культурним центром в регіоні в цей час була Тіра [Гудкова 1999, с. 264]. Антична культурна традиція певною мірою поширювалась на поселеннях, зокрема це відобразилось в матеріалах Ніконія [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 181]. Вказані поселення на сьогодні є єдиними пам'ятками в регіоні, окрім Тіри, в матеріалах яких представлені фрагменти теракот.

Таким чином, головним чинником, що впливав на розвиток коропластики в цей час, зокрема появу нових сюжетів, було поширення римської провінційної культури. Серед матеріалів Тіри на сьогодні відомо понад п'ять десятків теракот, що виготовлені у формах. Знахідка матриці для виробництва теракот, поряд з іншими матеріалами, є свідченням загального підйому економіки в цей час. Печі для випалу кераміки і місцеві керамічні

вироби, що виявлені в Тірі, свідчать про високий рівень гончарного виробництва [Карышковський, Клейман 1985, с. 107; Сон 1995, с. 62].

Для населення Тіри пізньоантичного часу (друга половина III—IV ст. н. е.) використання теракот не було властиве. За стратиграфією, до цього часу можна віднести лише кілька ліпних антропоморфних статуєток.

Група I.

Зображення божеств.

Тип 1. Афродіта

Однією з найбільш важливих знахідок цього періоду є керамічна форма для виготовлення статуєток Афродіти Анадіомени (кат. № 385; рис. 35,4). Відтиск з форми передає зображення богині, що виходить з води і викручує волосся. Вона оголена, з правої ноги спадає покривало. Відтиск має висоту 20,3 см. Голова і руки від ліктів виготовлялися окремо. Форму було знайдено безпосередньо під рівнем залягання пізньоантичних будівельних залишків з матеріалами II—III ст. н. е. [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98, рис. 1,1].

Іконографічний тип, створений ще в IV ст. до н. е., набув значного поширення в теракотових і бронзових статуєтках елліністичного і римського періодів. До цього самого часу належить свинцева статуєтка з Тіри із зображенням богині з руками, що підняті до голови [Самойлова, Остаєнко, Савельєв 2010, с. 219, рис. 7, 1]. Цей сюжет є популярним в римський час. Зокрема він представлений серед матеріалів афінської Агори II—III ст. [Grandjouan 1961, р. 7—8].

Імовірно до місцевих виробів належать дві статуєтки Афродіти з Еротом або Пріапом. Від першої збереглася нижня частина тіла жінки з короткими, товстими ногами (кат. № 279; рис. 27,1). Права рука лежить на нижній частині живота. Праворуч від неї розташована маленька чоловіча фігурка, яка тримає на рівні живота невизначений предмет (патеру?). Одяг богині позначений складками [Клейман 1980, с. 101, рис. 4,1]. Інша теракота передає той самий

сюжет (кат. № 281; рис. 27,2). Обидві статуетки вирізняються низькою якістю виготовлення, мають пласку поверхню, овальну форму та призначалися для підвішування.

Близькі аналогії цій статуетці відомі в Горгіппії [Кругликова 1970, с. 49, т. 56,6; Алексеева 2014, с. 25, рис. 20]. Вони датуються III ст. н. е. На них поряд з богинею стоїть чоловік з бородою, що тримає в руках фалос (Потос, за визначенням авторів публікацій). Фрагмент схожої теракоти знайдений також поблизу Дуростора [Băltăc, Știrbulescu 2007—2008, p. 174, pl. 5,11]. Вона датована другою половиною II — першою половиною III ст. Очевидно тим самим часом слід датувати вироби з Тіри.

Імовірно, ці теракоти є наслідуванням більш раннього типу зображення Афродіти і Пріапа або Ерота. Відома, наприклад, статуетка II—I ст. до н. е. з Пантікапея, яка зображає Афродіту, праворуч від неї стоїть маленька фігурка Пріапа [Силантьєва 1974, с. 26, табл. 25,4]. I ст. н. е. датується статуетка з Малої Азії, на якій поруч із богинею стоїть Ерот, що тримає мушлю в лівій руці [Leuenaar-Plaisier 1979, p. 387, pl. 138]. II ст. н. е. датовані статуетки з провінції Африка, які зображають Афродіту та Ерота що тримає в одному випадку дзеркало, в іншому — мушлю [Leuenaar-Plaisier 1979, p. 529—530, pl. 199].

Tun 2. Prīan

У шарах римського часу Тіри були знайдені два фрагменти статуеток, від яких збереглися фалоси (кат. №№ 281—282; рис. 27,3—4) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98; Савельєв, Савельєва 2017, с. 336, рис. 1,2]. Ймовірно, фрагменти належать статуеткам із зображенням Пріапа, який мав анатомію звичайної людини, окрім перебільшеного статевого органу. Саме так інтерпретують теракоти цього часу з подібним сюжетом, які знайдені на території Болгарії [Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, с. 82, № 117, с. 86, № 125]. Фрагменти зображення божества (оголений чоловік що стоїть на високому постаменті, права рука піднята догори) знайдено в малоазійському

місті Паріон в комплексі першої половини III ст. н. е. [Kasapoğlu 2018, p. 246—248].

Тип 3. Кібела

До перших століть нової ери належать три фрагменти теракот із зображенням левів. Вони є частиною зображення богині, що сидить на троні і великого лева поруч із нею. Фрагменти статуток, із зображенням лева, що сидить зліва від трону, знайдені в Тірі в шарах I—III ст. (кат. №№ 283—285; рис. 27, 6—8) [Савельев, Савельева 2017, с. 335, рис. 1,1]. Фрагмент теракоти із зображенням лева що сидить праворуч від трону богині, походить з Ніконія (кат. № 45; рис. 27,5) [Клейман 1970b, с. 29, табл. 6,4; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 74, рис. 25/2]. Зразком для виготовлення теракот могли стати зображення на монетах Тіри I — початку III ст. [Зограф 1957, с. 120]. Аналогічні теракоти відомі в Ольвії та в Тавриці [Кобылина 1978, с. 34—35, рис. 7, 9].

Тип 4. Серапіс

Теракота, яку знайдено в Тірі поза шаром, зображає голову чоловіка в моді¹² з пишною зачіскою та бородою (кат. № 286; рис. 27,9) [Дмитров 1955, с. 121, рис. 7]. І. Б. Клейман датував її елліністичним часом [Клейман 1970b, с. 26]. А. І. Фурманська та Н. О. Сон вважають, що статуетку слід датувати кінцем II — початком III ст. н. е., за стилем і аналогіями [Фурманская 1964, с. 62; Сон 1993, с. 128—129]. Подібні теракоти з Єгипту датуються II—III ст. н. е. [Schmidt 1996, p. 171, taf. 51b; Bailey 2008, p. 29, pl. 7], очевидно, до того ж самого періоду належить і знахідка з Тіри. Зазначимо, що статуетки Серапіса в коропластиці Єгипту є достатньо рідкісними серед зображень богів [Barrett 2015, p. 416].

¹² Для позначення головного убору Серапіса зазвичай використовується термін «модій» на підставі схожості його з римським мірним посудом.

Тип 5. Ісіда та Гор

Фрагмент статуетки Ісіди, що сидить на троні, знайдений в шарі римського часу в Тірі (кат. № 287; рис. 27,10) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99]. Збереглася невелика частина статуетки із зображенням ноги жінки на троні. Виступ трону орнаментований. Визначити сюжет теракоти дозволили аналогії. На них представлена богиня, одягнена в хітон і гіматій. На виступах спинки трону містяться рельєфні зображення солярних знаків. На колінах богині лежить дитина.

Статуетки цього типу походять з Олександрії [Schmidt 1996, р. 165; Bailey 2008, с. 26]. Аналогічну статуетку знайдено в Пантікапеї [Силантьєва 1974, с. 30, табл. 34,5]. З Ольвії походить прикраса червонолакового світильника із зображенням Ісіди, що годує Гора, яка була виготовлена в аналогічній формі [Клейман 1963, с. 119].

Також в Тірі було знайдено мініатюрну статуетку оголеного Гарпократа, що сидить. Вона має петельку для підвішування [Батизат 2001—2002, с. 204].

Тип 6. Невизначена богиня

У коропластиці перших століть нової ери виділяється кілька теракот, стиль яких не є характерним для античного мистецтва. Такі теракоти виготовлялися як в формі, так і вручну і відомі в Тірі та в Ніконії.

З Тіри походять дві статуетки із зображеннями богині, що сидить. Перша зображає жінку, що одягнута в довгий широкий одяг, який нагадує овечу шкуру (кат. № 288; рис. 28,1) [Клейман 1970с, с. 27; Сон 1993, с. 130]. На ній гострим інструментом в необпаленій глині зроблені насічки. На голові гостроверхий убір і гіматій, кінці якого обгорнуті навколо лівої руки. Схематично передані риси обличчя: великі очі, товстий широкий ніс, маленькі губи. Ззаду прикріплений упор. Контекст знахідки статуетки невідомий. Виявлено також нижню частину такої самої статуетки, яка виготовлена з тієї самої формувальної маси (є випадковою знахідкою) (кат. № 289; рис. 28,3) [Остапенко 2005, с. 233].

У тому самому стилі виконана голова богині з лампадіоном — зачіскою у вигляді високо піднятих пучків волосся. Її знайдено під час розкопок Тіри П. Нікореску в приміщенні римського часу (рис. 28,2) [Nicorescu 1933, p. 573, fig. 35].

Ці теракоти були зараховані І. Б. Клейманом до місцевих, проте не виключено, що вони потрапили до Тіри з інших місць, можливо разом з римськими військовими контингентами. Дуже схожа за стилем статуетка жіночого божества місцевого виробництва представлена серед матеріалів розкопок поселення Остров поблизу Дуростора [Băltăc, Știrbulescu 2007—2008, 175, pl. 7,18]. Вона датується II—III ст.

Тип 7. Пан

Фрагмент статуетки Пана, що грає на багаторядній сиринзі знайдений в Тірі. Пан одягнутий в козячу шкуру, нижня частина тіла оголена (кат. № 295; рис. 28,9). Теракота відрізняється ретельною доробкою всіх деталей, збереглися рештки червоного лаку.

Група II. Воїни

Тип 1. Статуетки римських воїнів з рухомими кінцівками. Сім фрагментів таких теракот походять з Тіри. Уявлення про цей тип теракот дають аналогічні вироби з інших пам'яток. Головними відмінними рисами цих теракот є їхня конструкція. Вони зображають молодого воїна в панцирі і сагумі, скріпленому на плечах застібками. У правій, зігнутій в лікті руці, залишено отвір для зброї. Лівою рукою воїн тримає овальний щит з рельєфним орнаментом. У деяких випадках на боці висить кинджал. Статуетки мають порожнистий корпус з трьома отворами. Два отвори зроблені на боках, туди вставлявся стрижень, до якого підвішувалися ноги. Через нього отвір в голові пропускався шнурок для підвішування самих статуеток. Всі відомі статуетки аналогічні, проте виготовлені в різних формах.

Від однієї з них збереглася лицьова частина голови (кат. № 304; рис. 29,1). Теракоту знайдено в Тірі в приміщенні № 23-Ф, яке датується II—III ст. н. е. Від іншої статуетки зберігся фрагмент правої руки з отвором (кат. № 305; рис. 29,2). Ще один фрагмент — нижня частина туніки з римським військовим поясом (кат. № 306; рис. 29,3). Інші фрагменти представлені ногами з отворами для підвішування від різних виробів (кат. №№ 307—310; рис. 29, 4—7) [Савельєва, Савельєв 2012, с. 43, рис. 2, 4—7; Савельєв, Савельєва 2017, с. 337, рис. 2, 3].

На сьогодні відомо близько десятка подібних теракот з Північно-Західного Причорномор'я. Кілька статуеток знайдено в Ольвії і на її хорі [Блаватский 1954, с. 133, рис. 60; Леви 1970, с. 55; Бураков 1988, с. 73—74; Буйских 1991, с. 123]. Фрагмент статуетки був знайдений на території римської фортеці в Карталі [Савельєва 2018b, с. 481]. Статуетка воїна з Том представлена в експозиції Музею національної історії та археології Констанци.

Відзначимо знахідки в провінціях Дакія та Нижня Мезія на території римських військових укріплень II—III ст. фрагментів теракот — ніг з отворами для підвішування, які, можливо належали статуеткам воїнів (для цієї території, на відміну від Боспору, інші типи теракот з підвісними ногами не характерні). Одна походить з Дуростора, інша з Ромули [Elefterescu, Şerbănescu 2009, p. 175—176; Bondoc 2005, p. 34].

Інтерес становлять також знахідки ніг з отворами в керамічному виробничому центрі II—III ст. на пам'ятці Нова Надєжда (Фракія) [Harizanov 2016, p. 586]. Теракоти знайдені поблизу обпалювальної печі, разом з іншими керамічними виробами.

Статуетки воїнів з такою самою конструкцією, проте виконані в іншому стилі, походять з Боспору. Вони зображені у фрїгійських шапках, зі щитами різних форм і короткими широкими ножами [Марченко 1974, с. 41, табл. 54, 5, 6].

З Малої Азії походить кілька десятків теракот воїнів з рухомими кінцівками. Найбільш близькими є статуетки I ст. н. е. з Пергаму [Jarr, Schwarzer 2015, S. 253, abb. 16]. Інші відрізняються за стилем, проте за сюжетом та композицією дуже нагадують статуетки Тіри та Ольвії. Частина з них зображає воїнів в загостреній шапці, з кинджалом у правій руці [Thompson 1963, p. 122—123; Kasapoğlu 2018, p. 254—257]. Інші статуетки (т. зв. «амазонки») зображають жінок (?) у військовому обмундируванні зі щитом у лівій руці. Датуються кінцем I—II ст. н. е. [Besque 1972, p. 133].

Більшу частину зразків з Тіри та сусідніх регіонів знайдено поза археологічними комплексами, тому вузьке датування не встановлене. Винятком є фрагмент теракоти з Тіри, який знайдено в заповненні приміщення II—III ст., та теракота з Ольвії (її знайдено в похованні, вузьке датування якого не відоме) [Леви 1970, с. 55]. Поява цих статуеток пов'язана з присутністю в регіоні римських військових частин, які постійно дислокувалися тут з II до середини III ст. н. е., отже тим самим часом і слід датувати ці теракоти.

Так само питання про центри виготовлення статуеток залишається поки відкритим. Виробничі дефекти, що виявлені на статуетках, знайдених в окрузі Ольвії, дозволили припустити їхнє місцеве (ольвійське) виробництво [Бураков 1988, с. 73; Козленко 2015, с. 35]. Ці теракоти могли виробляється і в Тірі.

Тип 2. Воїн що стоїть. В Ніконії знайдено фрагмент статуетки воїна — збереглася голова з короткою зачіскою і частина лівого плеча, через який перекинутий сагум (кат. № 46; рис. 29,8) [Клейман 1997, с. 50, рис. 1, 5; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 74, рис. 25/1]. Ця теракота має стилістичну схожість з розглянутими статуетками воїнів, проте, не належить до зазначеної групи, оскільки не має отвору для підвішування в голові.

У Тірі знайдено ще одну статуетку воїна в римській військовій амуніції, конструкція якої не передбачає підвішування (кат. № 311; рис. 29,9) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98]. Через лікоть лівої руки перекинутий край

сагума, в лівій руці був, імовірно, щит, який прикріплювався окремо. Одяг складається з тоги з рукавами, сагума і нагрудної перев'язі — частини портупеї. Фрагмент знайдений під час розбору кладки I—II ст.

Схожі за композицією статуетки воїнів були поширені на Боспорі в кінці II ст. до н. е. — I ст. н. е. [Денисова 1981, с. 157]. Однак вони мають низку суттєвих відмінностей: в першу чергу це одяг і амуніція, яка на боспорських теракотах відповідає одягу піхотинців елліністичних армій або варварів.

Група III. Маски та протоми

Маску трагічного актора знайдено під час зачистки печі з матеріалами римського часу. За стилем вона не відрізняється від елліністичних масок. Маска має високо підняті брови. Рот відкритий (отвір відсутній) (кат. № 290; рис. 28,4) [Самойлова 2009, с. 396, рис. 6].

В шарі римського часу виявлений фрагмент маски (кат. № 294; рис. 28,7). Збереглася ліва сторона з хвилястими пасмами волосся. Лівий край завершено. В змішаних шарах Тіри знайдені фрагменти масок що вкриті червоним лаком (кат. №№ 291—292; рис. 28,5—6).

Фрагмент протоми був знайдений під час розбору залишків будівельних об'єктів римського часу [Савельєв, Савельєва 2017, с. 337, рис. 2, 2]. Збереглася права сторона із зображенням руки що зігнута в лікті під складками гіматія (кат. № 294; рис. 28, 8). Треба відзначити, що тип протом є характерним для коропластики Боспору перших століть нової ери [Денисова 1981, с. 79], проте раніше не був представлений у Північно-Західному Причорномор'ї цього часу.

Група IV. Жінки

З шарів і комплексів перших століть нової ери Тіри походить кілька теракот із зображенням жінок. Серед них відзначимо жіночу голову, яка вирізняється високою зачіскою з переплетених і викладених на темені навколо голови кіс (кат. № 298; рис. 28,12). Поверхня вкрита лаком червоного кольору. Її знайдено під час розбору стіни будинку II—III ст. [Клейман, Сон 1983, с. 54—55, рис. 7].

Ще один фрагмент — нижню частину статуетки жінки що стоїть в хітоні і гіматії знайдено в шарі римського часу (кат. № 300; рис. 28,14) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99, рис. 2,3]. Лівою рукою жінка притримує складки одягу. Зображення цього типу, яке було значно поширене в елліністичний період, трапляється в античних центрах Північного Причорномор'я в перших століттях нової ери. У римських шарах Тіри знайдено ще кілька невеликих фрагментів цього типу (кат. №№ 301—302; рис. 28,15—16).

З групи жіночих зображень виділяється фрагмент голови та шиї (кат. № 303; рис. 28,17). Риси обличчя добре модельовані. На голові шолом або головний убір (зберігся частково). Відзначимо значну висоту виробу (фрагмент має висоту 8,3 см). Теракоту знайдено в приміщенні II—III ст. н. е. [Фурманська, Максимов 1955, с. 65; Клейман 1970с, с. 27, табл. 4,1]. Поверхня вкрита червоним лаком. З шару римського часу походить фрагмент жіночої голови схожий за розміром та стилем на попередню (кат. № 299; рис. 28,13)

Також великий розмір має жіноча голова з виробничим браком — частина її обличчя деформована. За визначенням І. Б. Клеймана, теракота виготовлена в римський час як наслідування елліністичного типу [Клейман 1980, с. 101, рис. 4,2].

Група V. Тварини

Голову півня знайдено в Тіри під верхньою підлогою приміщення № 456 другої половини I — середини III ст. н. е. (кат. № 312; рис. 30,1). Фрагмент

статуетки птаха — праве крило, частина грудей і лапи, знайдено в ямі № 432 перших століть нової ери. (кат. № 313; рис. 30,2). Можливо, обидва фрагменти належать статуеткам Мена. Образ цього бога у вигляді дитини що сидить на півні був широко відомий в I ст. н. е. на Боспорі [Кобылина 1978, с. 17].

Фрагмент статуетки (голова бика) заввишки 7,5 см походить з приміщення римського часу [Nicorescu 1933, p. 573, fig. 34] (рис. 30,5).

Частина статуетки коня (голова та шия) виявлена в шарі римського часу (кат. № 314; рис. 30,3) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 100]. Можливо, він належить статуетці з зображенням вершника — сюжет досить поширений у багатьох регіонах античного світу. В римський час виготовлявся ще один варіант зображення вершника — з колесами замість ніг у коня (дитяча іграшка?) [Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, с. 88, № 128—129; Anghel, Ota, Bounegru, Lascu 2011, p. 25—26]. Фрагмент колеса зі спицями та отвором всередині для кріплення на осі знайдений в змішаному шарі Тіри (кат. № 316; рис. 30,6).

Імовірно, вершника зображає фрагмент статуетки, від якої зберігся високий профільований п'єдестал, біля лівого краю розташовані дві ноги з копитами. Поруч з ногами з п'єдесталу звисають складки гіматія (кат. № 315; рис. 30,4).

Група VI. Культові вироби

Верхня частина вівтарика прямокутної форми, з вмістилищем що розширюється в верхній частині, походить з Ніконія (кат. № 47; рис. 30,11) [Секерская 1987: 35, рис. 14]. Два таких самих вівтарики місцевого виробництва знайдені в Херсонесі, в гробниці II—III ст. [Шевченко А. 2016, с. 85]. Виріб такої самої форми, орнаментований рельєфними масками, походить з афінської Агори. Дата — III ст. [Grandjouan 1961, p. 70, № 872].

Невеликий за розміром виріб, що має форму прямокутного в плані вівтаря, виявлений в Тірі в шарі I—III ст. (кат. № 320; рис. 30,10)

Група VII. Антропоморфні ліпні статуетки

Мініатюрна ліпна статуетка із зображенням оголеного чоловіка походить з шару римського часу (кат. № 389; рис. 36,5) [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99]. Ліва рука впирається в бік, з неї падає одяг. На грудях прокреслена лінія. Голова не збереглася.

Ймовірно, теракота копіює одну з бронзових статуєток, які виготовлялися в Італії починаючи з I ст. до н. е. і були значно поширені в античному світі. Схожу статуєтку (та сама поза, одяг) зі срібла знайдено в Колхіді [Сапрыкин 2009, с. 340, рис. 127].

У Ніконії знайдені дві ліпні жіночі статуетки, які мають стилістичні риси античної короластики та виготовлені вручну. Одна з них виконана до поясу (кат. № 52; рис. 36,7). Знизу вона має заглажену площину. Виділені груди. Руки витягнуті вперед (відбиті). Деталі одягу не позначені. Задня сторона заглажена [Клейман 1966, с. 99, рис. 3,21]. Схожу напівфігуру знайдено на одному з сільських поселень Боспору в шарі III ст. н. е. [Кругликова 1970, с. 106, табл. 48,7].

Інша теракота — верхня частина жіночої статуетки (рис. 36,8) [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 39,1]. На шиї рельєфно позначене намисто. Фрагмент статуетки зі схожим положенням тіла, руками витягнутими вперед та круглим амулетом на шиї, знайдений в Пантікапеї [Силантьєва 1974, с. 35, т. 48,2]. Цей виріб датується II ст. н. е.

З шарів перших століть нової ери Тіри і Ніконія походить кілька схематичних антропоморфних статуєток. Дві статуетки виявлені в ямах Ніконія. Одна з них передає зображення фігури чоловіка (її знайдено в ямі № 39 II—III ст.) (кат. № 58; рис. 37,8). Голова не відділена від тулуба. Має очі, рот і вуха, які позначені невеликими отворами (1 мм), ніс позначений виступом, рот — прокресленою лінією. Виділено ноги і статеві органи у вигляді виступів. Через всю статуєтку проходить наскрізний вертикальний

отвір (діаметр 4 мм). Зверху статуетка плоско зрізана, краї трохи загнуті всередину [Кузьменко 1976, с. 222; Савельєва 2017, с. 83, рис. 3,3].

Інша статуетка не має ознак статі і виконана у вигляді конуса (кат. № 61; рис. 38,4). З антропоморфних ознак має руки, що витягнуті вперед (відбиті). В корпусі зроблено три неглибоких горизонтальних отвори (діаметр 4 мм): два в нижній частині і один зверху. Її знайдено в ямі № 13 II—III ст. [Кузьменко 1976, с. 222; Савельєва 2017, с. 83—84, рис. 4,3].

В Тірі в шарах перших століть нової ери знайдено кілька антропоморфних статуеток. Перша має прямокутний тулуб (кат. № 398; рис. 38,10). Виступом позначені руки. Голова відділена від тулуба невеликими заглибленнями [Савельєв, Савельєва 2012, с. 100—101]. В іншій статуетці голова, руки і ноги виконані у вигляді коротких виступів (кат. № 396; рис. 38,8). Пуп позначений невеликим прямокутним заглибленням, зробленим до випалу [Самойлова 2013, рис. 118; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,6].

Дві статуетки походять з шарів III—IV ст. н. е. Перша має овальний тулуб заокруглений в нижній частині (кат. № 393; рис. 38,5). Ноги не виділені. Голова являє собою заокруглений виступ, руки — також невеликі виступи. В нижній частині зроблено два проколи гострим інструментом [Остапенко 2005, с. 230, рис. 1,1; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,9]. Інша статуетка має овальний тулуб, руки у вигляді округлих виступів, маленьку голову (кат. № 397; рис. 38,9). Очі і рот виконані проколами. На тілі отвором позначений пуп. На кінцях рук насічками позначені пальці [Остапенко 2005, с. 230—231, рис. 1,3; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,10].

Як вже зазначалося, найбільш близькі аналогії цим статуеткам можна знайти серед пластики гетської і дакійської культур. Антропоморфну та зооморфну пластику можна зустріти також на пізньоскіфських і черняхівських пам'ятках перших століть нової ери [Погребова 1958, с. 163; Вязьмитина 1957, с. 123, рис. 6,2; Маликов 1961, с. 65—66; Кравченко 1976, с. 163, рис. 1,1].

Невизначені сюжети

З шарів перших століть нової ери Тірі походить низка фрагментів теракот, сюжет яких визначити не вдалося. Один з них зображає оголену фігуру, що сидить (кат. № 319; рис. 30,9). Фрагмент статуетки (або фігурної посудини?) був знайдений в шарі з матеріалами римського і пізньоантичного часу. Збереглася частина спини і сідниці. Фігуру виконано схематично, тулуб є непропорційно довгим. Висота фрагмента становить 7,5 см.

Інший фрагмент — частина статуетки із зображенням фігурки людини, яка сидить на підвищенні кубічної форми. Збереглася частина ноги та кисть руки, що стискає круглий предмет (кат. № 336; рис. 31,20).

Ще один фрагмент імовірно є частиною корпусу тварини (?) з рельєфним зображенням голови людини у фрігійському ковпаку та правої руки, яка тримає подовжений предмет (факел?) (кат. № 318; рис. 30,8).

Слід відзначити також знахідки п'яти фрагментів теракот з пізньоскіфського поселення Молога II (кат. №№ 403—407; рис. 30, 12—16). Сюжети статуеток визначити майже неможливо через невеликі розміри. Один з фрагментів, імовірно, передає зображення богині, що сидить на троні (кат. № 404; рис. 30,13). Також серед них є верхня частина оголеного жіночого торсу (кат. № 406; рис. 30,15). Можливо, це зображення Афродіти. Робота груба, схематична. Ще один фрагмент — частина профільованого постаменту зі ступнями та складками одягу (кат. № 403; рис. 30,12). Теракота має високу якість виготовлення. Знахідки свідчать про досить активне використання цих виробів в культовій практиці.

Висновки до розділу 2

Таким чином, за результатом хронологічного та типологічного впорядкування теракот Нижнього Подністров'я можна зробити наступні висновки:

1) Набір типів теракот першого періоду є аналогічним тому, що представлений в інших полісах Північного і Північно-Західного

Причорномор'я. Це свідчить як про схожість релігійних уявлень, так і про однакові шляхи імпорту. Найбільш поширеними сюжетами цього часу є зображення богині, що сидить на троні та протоми. Інші типи цього періоду — статуетки богинь що стоять, силени, хлопчик що сидить, «ляльки», дівчата з приношеннями, тварини — представлені незначною кількістю зразків.

2) У другій половині VI — на початку V ст. серед теракот Ніконія і сільських поселень переважають імпортні вироби зі Східної Греції та Аттики, в меншій кількості з Коринфу. Починаючи з середини V — до середини IV ст. до н. е. в коропластиці Ніконія відбуваються певні зміни, які виявилися в сюжетах теракот та їхньому стилі. З'являються нові типи теракот (зокрема статуетки Баубо, дівчат з приношеннями тощо), відбувається подальший розвиток протом. Поява нових сюжетів пов'язана зі зміною напряму торговельних відносин з іонійського на аттичний. Аттика мала вплив і на релігійне життя еллінів, що проявилось в виборі сюжетів теракот.

3) Починаючи з III ст. до н. е. кількість теракот у використанні мешканців античних міст суттєво зростає. Водночас збільшується кількість сюжетів, і відповідно типів теракот. Це явище є характерним для всього античного світу і пов'язано з тенденціями розвитку мистецтва цього часу. Це кількісне та якісне зростання прослідковується, передусім, на матеріалах Тіри, оскільки це єдина пам'ятка, що безперервно існувала протягом всього елліністичного періоду. Найбільш поширені образи в коропластиці — Афродіта, Матір богів (Кібела), протоми богинь, зображення жінок. Відзначимо наявність серед теракот фрагментів глиняної скульптури (статуеток що сягали висоти 50 см). Аналіз археологічного контексту показує, що більшість теракот належить до елліністичного часу, що співпадає з періодом розквіту цього виду мистецтва в античному світі. Протягом кінця IV—III ст. триває надходження аттичних типів теракот. У коропластиці Тіри цього часу простежуються паралелі з матеріалами античних міст Північно-Західного Причорномор'я, Ольвії та Херсонеса. У другій половині II—I ст. до

н. е. в економіці міста спостерігається занепад. До цього часу може бути віднесено лише кілька статуеток з Тіри.

Теракоти Ніконія ранньоелліністичного часу представлені незначною кількістю типів, що може бути пов'язано з економічним занепадом в місті в останній третині IV — першій половині III ст. до н. е. Серед них — статуетка Афродіти, що сидить на скелі, зображення жінок і дітей, кілька фрагментів протом, статуетки крилатого юнака, маска сатира. Серед матеріалів цього часу наявні типи теракот, що походять з Аттики.

4) У перших століттях нової ери в Тірі тривало активне використання теракот. В коропластиці цього часу зберігаються деякі сюжети, які були характерними для елліністичного часу. Це є свідченням того, що, незважаючи на поширення в регіоні провінційної римської культури, місцеве населення зберегло старі традиції. У той самий час з'являються нові типи теракот. Серед них зображення греко-єгипетських божеств Серапіса та Ісиди, Пріапа, римських воїнів. З'являються нові варіанти зображення грецьких божеств. В місті в цей час продовжилося власне виробництво теракот.

РОЗДІЛ 3

ТЕРАКОТИ В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Широке розповсюдження теракот на античних пам'ятках свідчить про значне місце, яке ці вироби займали в культурах еллінів. Вони трапляються серед знахідок під час дослідження як культових комплексів, так і житлових будинків. Певні елементи проведення ритуальних дій в окремих випадках спостерігаються під час дослідження археологічних комплексів в Тірі, Ніконії та поселеннях його хори (ботросів/фавісс, житлових та господарських приміщень).

З використанням статуєток в культовій практиці, тісно пов'язана традиція їхнього розміщення в похованнях. Семантиці таких теракот присвячено багато робіт. Оскільки подібні комплекси в Нижньому Подністров'ї на сьогодні не виявлені, ми не ставимо за мету розглядати цю проблему.¹³

3.1. Теракоти в контексті культових, житлових та господарських комплексів

Очевидно, що в Тірі та Ніконії, так само як і в інших регіонах Північного Причорномор'я існували храми, святилища та теменоси. Під час заснування поселень значна увага приділялася організації місць для проведення культових церемоній. Для цього в місті або за його межами виділялися спеціальні ділянки землі, відокремлені огорожами, всередині яких розміщувались вівтарі для жертвопринесень і узливань. Вівтарі робили

¹³ Відсутність поховань з теракотами пов'язана передусім з недостатньою вивченістю некрополів. В Ніконії досліджено лише кілька курганів, що містять поховання IV ст. до н. е. [Бруяко, Загинайло, Колесниченко 2016, с. 277—307]. Також були досліджені понад 50 комплексів некрополя перших століть нової ери [Бруяко, Дзиговський, Секерская 2008, с. 81]. Некрополь Тіри не виявлений. Були досліджені лише окремі поховальні комплекси, які ймовірно належать некрополю, забудованому в новий час [Самойлова 2013, с. 464—466].

виділений простір сакральним [Javis 1949, p. 55—56; Русяева 2005b, с. 94—95; Масленников 2007, с. 484; Patera 2010, p. 538; Кузьмина 2011, с. 34—35; Agusta-Boularot, Huber, Van Andringa 2017, p. 3]. На жаль, залишки подібних споруд поки не виявлені, за винятком кількох об'єктів, які з долею припущення вважаються культовими [Секерская 2015, с. 96]. Існують непрямі відомості про існування в Ніконії в V ст. до н. е. храму або святилища Зевса, а саме присвятний напис на кіліку зі згадкою ім'я бога [Секерская, Секерский 1996, с. 44—47]. Ці відомості підтверджуються знахідками інших присвятних графіті з ім'ям Зевса, зосереджених в безпосередній близькості один від одного [Головко 1966, с. 78—79].

В Тірі також громадські святилища не виявлені. До II—III ст. н. е. належить споруда з колонами, яка за припущенням Т. Л. Самойлової мала культове призначення [Самойлова 2002, с. 14—18; Самойлова, Кожокару 2002, с. 112]. Втім, цей об'єкт був досліджений лише частково, в теперішній час його культова належність не підтверджена. До того самого часу належить інша споруда, яка була визначена як культовий центр римського гарнізону [Клейман 1999, с. 104—107]. В ній виявлено вівтарну плиту з заглибленням, що закінчується наскрізним отвором. Там само знайдено ще два невеликих вапнякових вівтарі, один з яких містить присвяту «Богу Непереможному» (*Deus Invictus*) від морського піхотинця [Карышковский 1979, с. 85—88].

Більша частина теракот колекції походить з культурних шарів. Водночас виділяється низка археологічних комплексів, в яких представлені матеріали, що пов'язані з сакральним життям населення Ніконія та Тіри, зокрема і вироби короластики. Серед об'єктів, які пов'язані з культовою практикою еллінів Нижнього Подністров'я, слід згадати фавіссу, есхари та ботроси.

Ще одна категорія об'єктів — господарські (сміттєві) ями. Існує точка зору, згідно з якою, їх слід вважати культовими, тобто такими, які використовувалися для зберігання культових речей, які вийшли з ужитку і золи від сімейних жертвоприношень [Крижицький, Лейпунський 2009, с. 252].

Таким чином, аналіз теракот які походять із заповнення сміттєвих ям, дає можливість виявити такі, що використовувались під час здійснення обрядів в приватних культах.

Поряд з громадськими культами характерним елементом повсякденного життя було проведення обрядів у власному будинку. Місце відправлення сімейних культів визначається за наявністю виділеного особливим чином простору і вівтаря [Масленников 2007, с. 483; Шевченко 2010а, с. 214—215; Крапивина 2012, с. 183].

Серед матеріалів досліджень житлових приміщень Північного Причорномор'я нерідко присутні переносні та стаціонарні вівтарі, які використовувалися для принесення безкровних жертв [Шевченко 2014а, с. 153—154]. Зокрема, в кількох житлових будинках Херсонеса в центрі великих приміщень (ойкосів?) виявлені викладені з каміння вівтарі або вогнища зі слідами горіння на поверхні [Буйських 1999, с. 26—27]. Варіантами вівтарів є прямокутні загородки з орфостатно поставлених плит. Подібні загородки, як і ніші, могли виконувати роль «лави» для предметів, призначених для здійснення культових обрядів, зокрема і теракот [Масленников 2007, с. 493]. Функції вівтаря могло виконувати також домашнє вогнище [Русяєва 2001, с. 43; Шевченко 2011, с. 163]. Зокрема, в Тірітаці було досліджене приміщення житлового будинку 540—480 рр. до н. е., в центральній частині підлоги якого, було розташоване відкрите вогнище, поблизу *in situ* виявлено нижню частину глиняного вівтаря, ритуальний посуд, п'ять теракот, серед них одна протома богині [Гайдукевич, 1952, с. 77—86]. В іншому пізньоархаїчному будинку Тірітаки поблизу печі виявлені теракоти із зображенням богині, що сидить [Зинько 2010, с. 75].

Поряд зі звичайними вівтарями, в елліністичний час використовувалися мініатюрні керамічні вівтаріки, знахідки яких відомі в Тірі (кат. №№ 253—270; рис. 24—25). Найбільш поширеним є тип прямокутного керамічного вівтаріка з рельєфними зображеннями міфологічних персонажів на стінках. Також в Тірі відомі круглі вівтаріки та моделі храму. На деяких

збереглися сліди горіння, які вказують на використання в якості курильниць. Керамічні вівтарі різних типів зокрема виявлені в Коринфі в контексті житлових будинків [Williams 1979, p. 136—140].

Відзначимо, що знахідки не *in situ* окремих культових речей в житлових приміщеннях не свідчить безпосередньо про існування в них домашнього святилища. Однак, теракоти, які знайдені в заповненні, дозволяють отримати загальне уявлення про релігійне життя мешканців будинку [Крижицький, Лейпунська 2009, с. 252—253; Крапивина 2012, с. 183].

3.1.1. Пізньоархаїчний та класичний час.

Громадські культові місця. Об'єкт виявлений 1962 р. в Ніконії є свідченням традиції депонування «священного сміття». Йдеться про напівземлянкове приміщення, заповнення якого утворилося внаслідок одночасної засипки і яке за визначенням Н. М. Секерської являє собою фавіссу. Значна частина знахідок з приміщення має відношення до культу. Серед них теракоти, червонофігурні кратери, мармурова чаша та інші. Основна маса матеріалів датується другою половиною V ст. до н. е. Приміщення втратило своє первинне призначення в IV ст. до н. е. і було використане для викидання речей з будови, що згоріла під час пожежі [Секерская 1983, с. 123—135].

З фавісси походять три фрагменти теракот. Два з них — зображення богині, що сидить на троні (голова в високому полісі і частина торсу) (кат. №№ 2—3; рис. 2, 3—4). Третій фрагмент з фавісси — верхня частина фігурки Афродіти з голубом (кат. № 8; рис. 2,10). Н. М. Секерська, на підставі вивчення матеріалів з комплексу, висловила припущення, що в Ніконії існував синкретичний культ Деметри, Афродіти і Кори [Секерская 1983, с. 107]. З огляду на популярність в метрополії культу Афродіти і знахідки аналогічного інвентарю в її святилищах, можна припустити, що всі статуетки знайдені в комплексі були принесені в дар саме цій богині.

Відзначимо також знахідки матеріалів, пов'язаних з культом Діоніса, зокрема червонофігурних кратерів, які використовувалися під час здійснення обрядів [Секерская 2013, с. 520]. Таким чином, матеріали з фавісси свідчать про культу, щонайменше, двох грецьких божеств: Афродіти і Діоніса. Ймовірно, слід погодитися з точкою зору Н. М. Секерської про те, що відправлення культів різних божеств, що мають міфологічну спорідненість, відбувалися в одному святилищі [Секерская 1983, с. 105].

Значний інтерес для нашого дослідження становить комплекс ям, що був відкритий на архаїчному поселенні Надлиманське III в 1979—1984 рр. [Охотников 1990, с. 17—18]. У заповненні цих ям виділяються знахідки, що належать до сакральної сфери. На зв'язок з культовою практикою вказують також сліди горіння в деяких ямах. Ці ознаки дозволяють визначити їх як жертівники, які призначені для спалення — есхари. Хронологічні межі існування комплексу — кінець VI — перша третина V ст. до н. е.

Яма № 80 (розміри: діаметр горла — 1,6 м, діаметр дна — 3,2 м, глибина — 2,7 м). Більшість знахідок було зосереджено в шарі золи та попелу завтовшки 0,5 м на глибині 1,5—2 м. Це фрагменти кераміки, серед якої у значній кількості представлений чорнолаковий посуд різних форм. У двох випадках на посудинах містяться графіті API. З культовою практикою можна пов'язати дворожковий світильник, кілька графіті з окремими знаками, остракони зі стінок чорнолакових посудин. Також знайдено кілька фрагментів лутеріїв, зокрема один мармуровий. До побутових предметів належать десять пірамідальних грузил, пряслиця. У цій ямі знайдено три теракоти: статуетка силена, фрагмент статуетки богині, що стоїть та голуб (кат. №№ 62, 64, 66; рис. 2,12; 3,1; 3,5) [Охотников 1980, с. 4—9].

З ямою № 80 функціонально пов'язані інші ями, які були виявлені поблизу (№№ 66, 68, 69, 76). Поруч з нею розташований об'єкт № 68 — заглиблення, заповнене фрагментами кераміки та грузилами. Звідси походить дворожковий світильник, згорнуті свинцеві пластини, бронзові вістря стріл. Над цим заглибленням виявлені сліди горіння та шар попелу потужністю до

1 м [Охотников 1980, с. 5]. У ямі № 76 виявлені глиняні кульки з діаметром до 3 см, таку саму кульку було знайдено в ямі № 68 [Охотников 1980, с. 10]. Відзначимо також знахідки черепа коня і панцира черепахи в ямах № 38 і № 99 [Охотников 1990, с. 18].

Яма № 86 (діаметр горла — 3 м, діаметр дна — 4 м, глибина — 2 м). На дні виявлені сліди горіння у вигляді темної речовини органічного походження і потужний шар попелу. Очевидно, в ній розпалювався і підтримувався вогонь. Знахідки численні: це фрагменти посуду, кілька оброблених стінок керамічних посудин, а також залізний ніж, цвяхи, бронзове вістря стріли, точила, грузила, серп. З цієї ями походить фрагмент статуетки голуба [Охотников 1983, с. 3—5].

Сліди сильного горіння виявлені також в ямі № 96, що розташована поруч. На дні ями, в її центрі виявлене кругле в плані підвищення (з діаметром 0,9—1,05 м, заввишки 15 см), споруджене з материкової глини зі слідами горіння. Знахідки з цієї ями є нечисленими, незважаючи на її великий розмір (діаметр 3 м, глибина 1,6 м) [Охотников 1983, с. 5].

Інтерес становить також *яма № 103* (розміри: верхній діаметр — 1,65—1,75 м, діаметр дна — 2 м). Її заповнення складалося з чорнозему з незначною кількістю кераміки. На дні виявлено невелику кам'яну плиту та кілька каменів. Там само була розташована статуетка оголеного хлопчика, що сидить [Охотников 1984, с. 2—3].

На дні ями № 124 виявлений шар попелу, перепалених органічних залишків, там само знайдені пласкі глиняні хлібці з діаметром 3,5—4,5 см [Охотников 1984, с. 8].

Поруч з описаними ямами виявлено зольну пляму (діаметр — 2,15 м), яка являє собою залишки зольника [Охотников 1984, с. 5]. Відзначимо, що раніше на поселенні було зафіксовано вісім зольників з діаметром до 20 м, які містили скупчення фрагментів кераміки, обмазки і кісток тварин [Мелюкова 1980, с. 5; Охотников 2013, с. 557].

Згадані об'єкти пов'язані функціонально між собою, що підтверджується знахідками фрагментів одних посудин в різних ямах. Аналізуючи матеріали з їхнього заповнення, виділимо наступні.

1) Теракоти. Однією з них є статуетка силена (кат. № 64; рис. 3,1). Вона являє собою архаїчний тип зображення супутника Діоніса, який свідчить про поширення його культу в ранній час. Другий тип — зображення молодої жінки, що стоїть (кат. № 62; рис. 2,12), У нашому випадку, фрагмент статуетки (збереглася тільки верхня частина — голова і праве плече) не дозволяє визначити чи був у її руці який-небудь атрибут. Крім того, статуетки дівчат без жодних атрибутів присвячувалися в храми різних богинь. Голуб з тієї самої ями (кат. № 66; рис. 3,5) вказує на зв'язок статуетки з культом Афродіти. Адже зв'язок культу богині з цими птахами засвідчений у святилищах багатьох регіонів античного світу [Pirenne-Delforge 1994, p. 415—417].

Ще одна статуетка зображає оголеного хлопчика, що сидить (кат. № 65; рис. 3,4). Очевидно, що за обставинами знахідки, цю теракоту можна пов'язати з культом хтонічних богів. Розміщення статуетки в ямі мало символічний зміст і слугувало вотивним приношенням.

2) Глиняні хлібці та оброблені стінки керамічного посуду. Подібні приношення часто знаходять під час дослідження святилищ. Оброблені стінки керамічних посудин у вигляді кружків викликають різне тлумачення (наприклад пробки або жетони для гри). Відомі знахідки оброблених стінок з графіті. Зокрема у значній кількості такі вироби знайдені в Бейкуському святилищі Ахілла [Буйських 2001, с. 38]. В якості вотивних приношень вони використовувались у всіх святилищах західного теменосу Ольвії, частина з них містить графіті [Русяева 2006с, с. 131—135]. Традиція приношення таких виробів зберігалася до пізньоелліністичного часу. Знахідки в святилищах вказують на культове застосування [Козуб 1975, с. 160]. Ймовірно, вони використовувалися як заміна приношень хліба або монет [Леви 1956, с. 59].

3) Круглі камінці відомі в місцях шанування Афродіти [Сокольський 1964, с. 110]. Те саме значення, ймовірно, мали глиняні кульки, що були виявлені в двох ямах.

4) Череп коня і панцир черепахи. Обидві тварини пов'язані з культом родючості [Охотников 1990, с. 62]. Подібні знахідки були зроблені в культовому приміщенні та в зольнику Ольвії [Козуб 1975, с. 161]. Панцир черепахи також був виявлений в культовому приміщенні в Ніконії [Секерская 1989, с. 97—98].

5) Важки та пряслиця (представлені в значній кількості). Знаряддя прядіння та ткацтва часто присутні серед знахідок на зольниках [Гайдукевич 1987, с. 93; Буйських 1993, с. 80—82; Носова 2005, с. 204; Молева 2007, с. 80—85; Ковальчук, Кузина 2015, с. 54—63]. Н. В. Молева пов'язує ці знаряддя з культом Афродіти [Молева 2007, с. 84]. Пірамідальні грузила виявлені в святилищах богині Німфея та в Кепях [Худяк 1962, с. 26; Сокольський 1964, с. 106]. Відомі посвяти Афродіти на грузилах Херсонеса [Соломоник 1994, с. 148].

6) Вістря стріл. Звичай вотивного приношення зброї в святилища добре відомий в грецькому світі. Подібні знахідки фіксуються в культових комплексах: в архаїчному святилищі Афродіти в Істрії [Alexandrescu Vianu 2010—2011, с. 29], в святилищі Афродіти в Кепях [Сокольський 1964, с. 108—109], на західному теменосі Ольвії [Назаров 2006, с. 210], в Бейкуському святилищі Ахілла [Буйських 2001, с. 38].

Графіті, що знайдені в Надлиманському III, не дають достатніх даних для прив'язання комплексу до культу конкретного грецького божества, проте значна частина зі знайдених в них матеріалів свідчить про шанування Афродіти.

Автор розкопок поселення Надлиманське III, С. Б. Охотников відзначив культовий характер деяких ям [Охотников 1982, с. 130; Охотников 1990, с. 60—61; Охотников 2000, с. 137—138]. Однак питання про призначення комплексу в цілому не ставилося. З нашої точки зору, аналогії з

низкою пам'яток дозволяють розглядати описані об'єкти як громадські жертovníки. Вони використовувалися як для проведення обрядів, так і для депонування культового інвентарю, що вийшов з ужитку. Над цими жертovníками сформувалися зольники, які не встигли досягти значних розмірів, оскільки існували нетривалий час — можливо 30—50 років.

У Північному Причорномор'ї відомо кілька в різній мірі схожих об'єктів. Серед них найбільш великим є Кітейській зольник, який спочатку був культовим майданчиком з фавіссами в щілинах. Над ними з кінця VI ст. до н. е. почалося накопичення золи та побутового сміття [Молев, Молева 2003, с. 252]. Під зольними насипами архаїчного часу в Борисфені були виявлені ями, із заповненням аналогічним насипам (прошарки золи, вугілля, обвуглених кісток, значна кількість фрагментів кераміки [Русяева 2005b, с. 55]).

До того самого періоду належать декілька культових об'єктів хори Ольвії — жертovníки на поселеннях Куцуруб I [Марченко, Доманский 1983, с. 37—40], Глибока пристань [Буйских 1993, с. 80—82]. Яскравим прикладом є Бейкуське святилище. Тут відкрито понад дві сотні сакральних об'єктів — жертovníх ям, ботросів, штучних гrotів і заглиблених в землю приміщень. Всі вони були пов'язані з інтенсивним відправленням у другій чверті VI — на початку V ст. до н. е. культу Ахілла, про це свідчать численні графіті [Буйских 2001, с. 36].

Дослідження зольників Мірмекія показало, що спочатку на їхньому місці існували тріщини в скелі, які заповнювались культовими речами. Пізніше над цими тріщинами виникло звалище, яке слугувало як культовим цілям, так і для викидання побутового сміття [Бутягин 2005, с. 105—106].

Наземних споруд, які можна було б впевнено пов'язати з культовим комплексом, в Надлиманському III не виявлено. Поруч з ямами була розташована напівземлянка № 28. С. Б. Охотніков, враховуючи незвичайну (прямокутну) форму і близьке розташування до ям, висловив припущення, що вона може бути пов'язана з культом, однак, констатував, що для остаточного вирішення цього питання недостатньо даних [Охотников 1982, с. 130—131].

На нашу думку, цей комплекс являє собою святилище *extra-urban*, тобто таке, що розташоване за межами території поліса, в сільській місцевості. Відстань від Ніконія до цієї пам'ятки становить близько 30 км. Майже таку саму відстань відділяє від Ольвії Бейкуське святилище, яке належить до цієї категорії [Буйских 2004, с. 83—89]. Таким чином, знахідки на поселенні значної кількості розписного чорнофігурного посуду та інших цінних речей, які поставлялися з Ніконія, можна пояснити призначенням їх для культових цілей, а не високим рівнем життя населення, як вважає С. Б. Охотніков [Охотников 2000, с. 141].

Господарські (сміттєві) ями. В Ніконії та на поселеннях пізньоархаїчного та класичного часу досліджено низку ям, в заповненні яких, поряд з побутовими речами, виявлено фрагменти теракот. Так, окремі частини статуетки богині на троні були знайдені в двох різних ямах на поселенні Надлиманське III [Мелюкова 1980, с. 7—9] (рис. 2,1). Фрагмент статуетки богині походить з ями № 7 V ст. до н. е. (кат. № 19; рис. 4,3). Фрагмент протоми богині знайдений в Ніконії в ямі № 126 другої половини V—IV ст. до н. е. (кат. № 23; рис. 4,8). Іншу протому знайдено в ямі № 404 IV ст. до н. е. (кат. № 21; рис. 4,5) [Савельєва 2018d, с. 19, рис. 1,10]. Протома богині походить також з ями № 51 городища Надлиманське (кінець IV — початок III ст. до н. е.) (кат. № 74; рис. 6,2).

Статуетку півня виявлено в ямі № 2 V — початку IV ст. до н. е. (кат. № 13; рис. 3,7). Півень зазвичай розглядається як один з атрибутів Кори-Персефони. Водночас, за знахідками статуеток цього птаха в похованнях, встановлений зв'язок між образом півня та дитячим або юнацьким віком померлих, таким чином використання статуетки птаха може з припущенням бути пов'язане з певним етапом вікової соціалізації [Huusecom 2003, p. 98].

У ямах Ніконія (яма № 4) і городища Надлиманське (яма № XX) знайдені статуетки повної оголеної жінки Баубо (кат. №№ 29, 72; рис. 5,8—9). Теракоти із зображенням цього персонажа належать до V—IV ст. до н. е. і пов'язуються з міфом про Деметру і Кору-Персефону. Статуетку силена, що

сидить навпочіпки виявлено в Ніконії в ямі № 1a V ст. до н. е. (кат. № 11; рис. 3,2). Фрагмент маски Сатира знайдений в ямі № 125 першої половини IV ст. до н. е. (кат. № 36; рис. 16,1). Фрагмент «ляльки» походить з ями № 404 (Ніконій, IV ст. до н. е.) (кат. № 26; рис. 5,2) [Савельєва 2018d, с. 19, рис. 1,10]. Таким чином, ця знахідка свідчить про використання «ляльок» в домашньому культі.

Домашні святилища. Залишки домашнього святилища зафіксовані в напівземлянці № 26 кінця V — першої половини IV ст. до н. е., яка була досліджена на поселенні Овідіополь II [Загинайло 1985, с. 47—49; Мельникова 2008, с. 90]. Напівземлянка являла собою приміщення прямокутної форми з піччю і двома вогнищами. Поблизу печі виявлено горловину гераклейської амфори, вкопану в материкову глину. Вона, ймовірно, слугувала примітивним вівтарем для узливань¹⁴. Поблизу вогнища була розташована невелика загородка, споруджена з трьох вапнякових плит, поставлених орфостатно. Усередині загородки виявлено статуетку богині, що сидить на троні (кат. № 69; рис. 4,1), ліпні посудини і фрагмент ліпної чаші на високій ніжці. Остання імовірно виконувала функцію світильника або курильниці. Традиція використання таких чаш як атрибуту культових церемоній в культурах хтонічних божеств простежується починаючи від періоду архаїки до перших століть нової ери [Зайцева 2001, с. 124; Діамант 1980, с. 120; Рубан 1984, с. 109; Масленников 2007, с. 125].

Наявність комплексу печі і вогнищ в напівземлянці Овідіополя II свідчить про те, що приміщення мало господарське призначення, можливо, воно використовувалося для сушіння зерна, і мало виділене загородкою місце для поклоніння божеству, всередині якого розміщувалися приношення. Також тут наявний примітивний вівтар для узливань (закопана горловина амфори). Під час проведення церемоній застосовувалася ліпна курильниця та статуетка богині. В цьому випадку, теракоту з долею припущення можна пов'язати з

¹⁴ Подібні примітивні вівтарі виявлені в західному теменосі Ольвії [Русяєва 2006а, с. 62].

культу Деметри. Можливо, в Північному Причорномор'ї існувала традиція використання чаш на ніжці в культурі богині.

Відзначимо той факт, що датування статуетки богині обмежується другою половиною V ст. до н. е., в той час як більшість інших знахідок належать до IV ст. до н. е. Ця обставина свідчить про те, що теракота використовувалися тривалий час і цінувалася власниками завдяки своєму сакральному значенню.

Будинки Ніконія мають поганий стан збереженості, проте окремі знахідки теракот в житлах V ст. до н. е. зафіксовані. Зокрема фрагмент теракоти із зображенням богині, що сидить на троні, був знайдений в заповненні підвалу V ст. до н. е. (кат. № 18; рис. 4,2) [Андруніна 1973, с. 27—30]. Фрагмент «ляльки» виявлений в приміщенні № 3 V ст. до н. е. між двома різночасними підлогами (кат. № 25; рис. 5,1) [Андруніна 1969, с. 6—8].

3.1.2. Елліністичний час.

Господарські ями. До ранньоелліністичного періоду належать три ями, в заповненні яких виявлені теракоти. Зокрема це статуетки крилатого юнака (одну з них знайдено в Ніконії, в ямі № 46 кінця IV—III ст. до н. е., іншу — на городищі Надлиманське, в ямі № 121) (кат. №№ 34, 75; рис. 12,2; 12,4). До категорії побутових зображень належать фрагменти статуеток хлопчика, який сидить на скриньці (Ніконій, ямі № 1 початку III ст. до н. е.) (кат. № 43; рис. 22,4) та хлопчика, що стоїть (Ніконій, яма № 46) (кат. № 44; рис. 22,5). В елліністичній Тірі подібні комплекси поки не відомі.

Домашні святилища. Знахідки теракот зафіксовані в заповненні житлових та господарських приміщень Тіри. В окремих випадках в оселях міста виявлені залишки домашніх святилищ у вигляді відокремленого загородками простору та наявних культових речей всередині цих загорож.

Будинок № I (кінець IV—II ст. до н. е.). В північно-східній частині підвалу № 4 був виявлений напівкруглий майданчик з глини, огорожений камінням (розмір 1,10 x 0,83 м, висота 13 см), та залишки ще одного

аналогічного майданчика. А. І. Фурманська припустила, що вони мали культове призначення [Фурманская 1958, с. 6]. На рівні майданчика виявлений шар золи та вугілля. Серед знахідок — фрагмент статуетки дівчини, а також морда лева (частина статуетки Кібели) (кат. № 241, № 159; рис. 22,9;13,8) [Фурманская 1958, с. 4—6; Фурманская 1962, с. 124, рис. 7,1].

Будинок № II (кінець IV—II ст. до н. е.). У приміщенні № 25 виявлені фрагменти теракот — частина обличчя жінки та торс статуетки Афродіти прикрашений гірляндою з квітів (кат. № 209, № 129; рис. 19,5; 10,1). Слід також відзначити знахідки в приміщенні срібного перстня із зображенням на щитку Кібели, що сидить в едикулі з двома левами, керамічного орнаментованого насічками виробу (хлібець?), частини фігурної посудини у вигляді свині, керамічної тесери із зображенням голови Діоніса з одного боку і амфори з іншого. Над підлогою виявлено кістяну статуетку жінки в гостроконечному головному уборі [Фурманская 1959, с. 15—17; Фурманская 1960, с. 11—13]. У південній стіні суміжного підвалу була споруджена ніша, бокові стінки якої оформлені у вигляді напівколон. Можливо, ця ніша мала культове призначення [Самойлова 1988, с. 27].

В заповненні підвального приміщення № 32 виявлено кілька теракот: фрагмент голови Кібели в баштовій короні, фігурку хлопчика (Ерота?), нижню частину статуетки жінки, що стоїть (кат. № 155, № 147, № 201; рис. 13,4; 11,7; 18,9), а також фрагмент стінки вівтарика з рельєфним орнаментом (рис. 24,13). На рівні підлоги знайдено голову дитини та маску бородатого чоловіка (Діоніса?) (кат. № 240, № 183; рис. 22,8; 16,9) [Фурманская 1961, с. 21—23, Фурманская 1963, с. 20].

У заповненні будинку № VI (III—II ст. до н. е.) виявлено кілька фрагментів теракот. У підвалі № 288 цього будинку було знайдено частину статуетки крилатого юнака (кат. № 148; рис. 12,5) [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,6]. З приміщень № 403 та № 290 походять фрагменти жіночих статуеток «танагрського стилю» (кат. №№ 195—196; рис. 18,3—4) [Карышковський, Клейман 1985, 75, рис. 25]. У верхній частині заповнення знайдені три

фрагменти статуеток Кібели (кат. № 152, № 158, № 170; рис. 13,1; 13,7; 14,5) [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,3; Самойлова 1988, с. 79, рис. 33,9]. В приміщенні № 292, яке, імовірно, мало господарське призначення, виявлено антропоморфну статуетку (кат. № 395; рис. 38,7) [Самойлова 1988, с. 31].

Будинок №VII. У житловому підвалі № 446 (III — середини II ст. до н. е.) знайдено частину статуетки дівчини та фрагмент круглого вівтарика з рельєфним зображенням орла та голови юнака (кат. № 205, № 266; рис. 19,1; 25,2) [Клейман 2001—2002, с. 409, 412, рис. 7/2, 4]. У цьому ж приміщенні знайдено тесеру із зображенням голови Діоніса з одного боку і амфори з іншого. У сусідньому приміщенні виявлений астрагал з написом.

Будинок № XI. Теракоти знайдені в трьох підвалах синхронних за часом існування (IV—II ст. до н. е.). У центрі підвального приміщення № 674 були виявлені залишки конструкції невизначеного призначення з великих серцевих блоків, обпалених з одного боку (її довжина 2,40 м, ширина 0,40—0,80 м). У південно-східному кутку підвалу було зроблено заглиблення (0,30 м) для двох посудин, накритих кришками — ліпного та кухонного, зверху над ними лежала буролакова чаша. Можливо, це заглиблення є примітивним жертovníком [Самойлова и др. 1999, с. 56; Самойлова и др. 2000, с. 38—41; Самойлова и др. 2001, с. 39—41].

У заповненні приміщення виявлено сім теракот: герма Діоніса, фрагменти масок Діоніса і трагічного актора, невеликий фрагмент статуетки Афродіти, фрагменти статуетки жінки, фрагмент торсу Кібели з левеням і верхня частина вівтарика (модель храму) (кат. № 138, № 161, № 177, № 184, № 189, № 222, № 226, № 268; рис. 10,10; 13,10; 16,3; 16,10; 17,4; 20,4; 20,8; 25,3). У заповненні підвалу знайдені також два вироби, вирізані з рогу оленя: композиція з Афродітою, що пливе на мушлі та медальйон із зображенням Медузи Горгони [Самойлова, Батизат 2001, с. 117—120]. Там само знайдено керамічну тесеру із зображенням Серапіса та Ісиди на аверсі та Ніки з трофеєм на реверсі [Островерхов, Батизат 2002, с. 290]. Із заповнення походить кілька стінок амфор оброблених у вигляді кружків (т. зв. «пробки»).

Заповнення приміщення № 971 в верхній частині складалося з артефактів різних часів. У нижній частині переважають матеріали III—II ст. до н. е. [Самойлова и др., 2005, с. 79; Самойлова и др. 2008, с. 83; Самойлова и др. 2009, с. 19—20]. Серед них чотири теракоти: частина протоми, фрагмент торсу Кібели, фрагмент вівтарика з рельєфними зображеннями на стінках та торс чоловічої фігури (кат. № 107, № 157, № 243, № 253; рис. 7,11; 13,6; 23,3; 24,1a—г). За визначенням Т. Л. Самойлової, остання статуетка зображає Аполлона або Гермеса [Самойлова 2009, с. 394].

Крім теракот, знайдено фрагмент невеликої мармурової статуетки, три «пробки», грузила, ніжка ліпної курильниці, невеликий ліпний виріб у вигляді зерна. Ще чотири теракоти походять зі змішаного шару, дослідженого в межах приміщення № 971 (Афродіта, що сидить на скелі, фрагмент протоми — права рука, що притискає до грудей плід, верхня частина голови Кібели в полосі у вигляді кріпосного муру), а також фрагмент маски силена або сатира у вінку з листя плюща (кат. № 110, № 98, № 156, № 181; рис. 8,2; 7,2; 13,5; 16,7).

У заповненні підвалу № 787 виявлено три теракоти. Дві з них — фрагмент статуетки Афродіти та частина торса Кібели (кат. № 139, № 162; рис. 10,11; 13,11). Під час зачистки підлоги приміщення знайдений фрагмент протоми великого розміру (кат. № 101; рис. 7,5). Зі знахідок в приміщенні слід відзначити також два астрагала з графіті, фрагменти світильників, «пробки» [Самойлова и др. 2002, с. 41—43].

Будинок № XIII існував протягом IV—II ст. до н. е. До першого будівельного періоду (IV—III ст. до н. е.) належать наземні приміщення № 987, № 990, підвал № 1067 і двір № 981.

Південно-східний кут приміщення № 987 був виділений за допомогою загородки заввишки 42 см, складеної з оброблених плит і блоків. Внутрішній простір щільно утрамбовано глиною. Усередині загородки серед інших матеріалів виявлено невиразний фрагмент теракоти. У заповненні приміщення знайдено також ліпний хлібець (кат. № 275; рис. 26,5) [Самойлова и др. 2006, с. 65—66].

У заповненні двору № 990 були виявлені два фрагменти теракот: голова жінки у фрїгійському ковпаку і задня частина голови у вінку (кат. № 208, № 249; рис. 19,4; 23,9). Відзначимо також знахідки «пробок» (13 штук), різних бронзових виробів, двох світильників. В південно-західному куті була досліджена зруйнована перегородка [Самойлова и др. 2007, с. 89—90].

Двір № 981 мав господарське призначення. В ньому були зафіксовані дві печі і залишки конструкцій навісу. Серед знахідок — фрагмент протоми богині (кат. № 86; рис. 6,7) [Самойлова и др. 2006, с. 55—56].

Приміщення № 1067 є підвальним, імовірно, воно мало житлове призначення. Під рівнем підлоги в південно-західному куті був виявлений жертівний ліпний посуд. Серед речей пов'язаних з культом — вітвар циліндричної форми з вапняку. У підвалі знайдено фрагменти двох аналогічних теракот з невизначеним сюжетом (кат. №№ 363—364; рис. 33,12—13). Від обох збереглася частина постаменту зі складками одягу, з-під яких виступає ступня ноги. Також тут знайдено фрагменти чорнолакової фігурної посудини у вигляді сандалії, керамічну тесеру, «пробки» (6 штук), астрагал з отвором [Самойлова и др. 2013, с. 11—12].

До другого будівельного періоду будинку №XIII (III—II ст. до н. е.) належать приміщення № 903, № 941, № 882 і двір № 983.

Приміщення № 903 є напівпідвальним. Воно — найбільш цікаве з розглянутих, через наявність виразних залишків домашнього святилища. У південно-західному куті приміщення були виявлені дві перегородки з орфостатно поставлених плит. У кутку, утвореному цими кладками був виявлений тулуб амфори з відколотою ніжкою, укопаний нижче рівня підлоги та обкладений бутовим камінням. У середині амфори був знайдений астрагал з написом. Ще один астрагал з написом був виявлений в заповненні приміщення [Самойлова и др. 2003, с. 25—28].

У заповненні приміщення виявлено шість теракот. Серед міфологічних сюжетів — статуетка Афродіти, що стоїть, спираючись на каріатиду, фрагмент статуетки Афродіти Анадіомени (рука, зігнута в лікті), Ерот (верхня частина

статуетки, позаду виступ з отвором для підвішування) (кат. № 127, № 116, № 151; рис. 9,7; 8,8; 12,8). Жанрові зображення представлені статуетками жінки, що стоїть, та танцівниці (кат. № 215, № 237; рис. 19,11; 21,11). Також з заповнення походить невеликий фрагмент вівтарика (кат. № 264; рис. 24,12).

Серед знахідок з приміщення слід відзначити також три глиняні тесери з рельєфним зображенням Діоніса на лицьовому і амфори на зворотному боці, значну кількість бус, три великі середземноморські мушлі (дві з отворами). В південно-східному куті виявлені фрагменти амфор, в одній з яких містилися необпалені ткацькі грузила пірамідальної форми. Отже, з огляду на знахідки в цьому приміщенні культових речей, можна визначити це приміщення або його південно-західний кут як місце проведення домашніх обрядів. Принаймні частина з розглянутих матеріалів могла використовуватися під час відправлення культу Афродіти.

Приміщення № 941 є підвальним, імовірно, воно мало житлове призначення. Поєднувалося з наземним поверхом за допомогою кам'яних сходів, розташованих уздовж східної стіни приміщення. У нижній частині заповнення в північно-східному кутку, безпосередньо над нижньою сходинкою був виявлений вапняковий вівтар з чашоподібним заглибленням зверху. Виявлено фрагмент статуетки жінки, що сидить (кат. № 235; рис. 21,9) та три «пробки» [Самойлова и др. 2004, с. 58—59].

Приміщення № 882 мало дуже невелику площу і використовувалось за господарським призначенням [Самойлова и др. 2003, с. 21—23]. Воно було побудовано пізніше, ніж інші приміщення цього будинку. Керамічний комплекс датується кінцем II — першою половиною I ст. до н. е. На підлозі цього приміщення виявлений *in situ* комплекс ліпних гетських посудин, що дозволило зробити висновок про проживання тут варварів [Самойлова, Остапенко 2010, с. 47—54]. У заповненні знайдено три фрагменти теракот. Сюжети двох із них не піддаються визначенню (кат. № 341, № 345; Рис. 32,5; 32,9). Третій фрагмент — частина обличчя з масивним підборіддям, широким носом та великими очима (кат. № 212; рис. 19,8).

Таким чином, аналіз знахідок в елліністичних будинках Тіри дозволяє зробити висновок про шанування різних божеств. Особливе місце серед них займають Афродіта, Діоніс та Матір богів. Найбільший інтерес викликають приміщення № 674 (будинок № XI). Теракоти з цього приміщення (герма, маски) свідчать про приватне шанування Діоніса. З культом Афродіти пов'язані знахідки в приміщенні № 903 (будинок № XIII) з кам'яною загородкою і примітивним віттарем у вигляді вкопаного тулуба амфори. В якості вотивних приношень богині можна розглядати статуетку з її зображенням, статуетку Ерота, танцівниці, яка виконує культовий танець (каллатіскос), намиста з середземноморських мушель.

3.1.3. Римський час. Окремі знахідки теракот представлені в приміщеннях римського часу. П. Нікореску в 1919 р. дослідив підвальне приміщення квадратної форми. З цього приміщення походять два фрагменти теракот — голова богині з зачіскою у вигляді двох пучків та голова бика (рис. 28,2; 30,15) [Nicorescu 1933, p. 573, fig. 34—35]. Крім того, перед входом до підвалу виявлено велику кількість світильників.

До перших століть нової ери належить функціонування будинку № IV [Карышковский, Клейман 1985: 103—106]. На подвір'ї будинку знайдено голову жіночої статуетки великого розміру (кат. № 303; рис. 28,17). Цю теракоту було визначено як зображення Афін в шоломі [Фурманська, Максимов 1955, с. 65]. Це трактування є спірним, оскільки ґрунтується на визначенні головного убору, який майже не зберіглося, як шолома.

В приміщенні № 23-Ф II—III вв. н. е. виявлено лицьову частину голови римського воїна (кат. № 304; рис. 29,1) [Клейман и др. 1979, с. 56—57]. Під верхньою підлогою приміщення № 456 другої половини I — середини III ст. н. е. знайдено голову півня (кат. № 312; рис. 30,1) [Клейман и др. 1986, с. 57]. Під час розбору стіни будинку виявлений фрагмент жіночої статуетки — голову з високою зачіскою з переплетеного в коси волосся (кат. № 298; рис. 28,12) [Клейман, Сон 1983, с. 54—55, рис. 7].

Загалом, матеріали римського часу засвідчують зменшення обсягів використання теракот в порівнянні з елліністичним часом.

3.2. Культ божеств в Ніконії та Тірі за даними коропластики.

Пантеон богів, що шанувались еллінами, змінювався з часом. Загальний аналіз теракот з античних пам'яток Нижнього Подністров'я дозволив виділити сюжети, найбільш значущі в різні періоди. З метою співвіднесення сюжетів теракот з культурами певних божеств та реконструкції релігійних уявлень доцільним є залучення інших джерел. Серед них перше місце за кількістю й інформативністю займають дані епіграфіки та нумізматики. Слід згадати також інші вироби із зображеннями міфологічних сюжетів: фігурний посуд, предмети торевтики, кістяні вироби, скульптуру. Залучення всіх доступних матеріалів з розкопок античних міст та поселень регіону, дозволяє виявити найбільш популярні міфологічні персонажі, що є принциповим для реконструкції культової практики їхнього населення.

3.2.1. Ніконій. Пам'ятки лапідарної епіграфіки, які б висвітлювали релігійне життя населення Ніконія, на сьогодні невідомі [Секерская 1987, с. 27]. Тому теракоти та графіті є основними джерелами для дослідження цього питання.

Культ *Афродіти* був перенесений колоністами в Північно-Західне Причорномор'я з Мілету. У метрополії богиня користувалася значною популярністю. Дослідження показали, що приміський храм Афродіти існував в VII—VI ст. до н. е. та був зруйнований в 494 р. до н. е. персами. Збереглися незначні будівельні залишки і велика кількість матеріалів різних категорій (теракоти, посудини з присвятними графіті, фрагменти скульптур, вироби з бронзи, світильники) [Senff, Heinz, Pigur 1992, S. 105—107, taf. 14—15; Greaves 2004, p. 27—33; Panteleon, Senff 2008, p. 33—46].

Шанування богині зафіксовано в усіх колоніях Мілету. Це явище мало політичний аспект — зв'язок між метрополією і колоніями здійснювалася, зокрема і за допомогою контролю над їхньою культовою діяльністю [Greaves

2004, р. 31]. У деяких регіонах відбулося накладення на культ певних локальних особливостей, синкретизація з культурами місцевих божеств. Один з яскравих прикладів — культ Афродіти Апатури на Боспорі [Шауб 2007, с. 114].

В теперішній час теменоси, присвячені Афродіті VI ст. до н. е. відомі в трьох полісах Північно-Західного Причорномор'я — в Істрії, Ольвії та Борисфені [Alexandrescu Vianu 2005, р. 159—160; Русяева 2006b, с. 23—27; Буйских 2015, с. 6—21; Назаров 2001, с. 154—165]. З огляду на роль Істрії в колонізації Нижнього Подністров'я [Бруяко 2015, с. 217], характер культу богині в місті—метрополії викликає особливий інтерес. Храм Афродіти в Істрії був побудований в VI ст. до н. е. М. Александреску Віану відзначає деякі особливості культу богині. Зокрема, храм був побудований у глибокій ущелині в скелі, що свідчить про хтонічний характер культу. Знахідки світильників серед інвентарю храму є свідченням проведення церемоній в нічний час, що також вказує на хтонічність богині. Можливо, перед храмом розігрувалися сцени міфу з появою Афродіти з підземного світу [Alexandrescu Vianu 2010—2011, р. 27]. Також відзначаються елементи східного походження в культі богині (ранньогрецький культ Афродіти тісно пов'язаний з культом східної богині Астарти) [Alexandrescu Vianu 1997, р. 16—24].

Поява культу Афродіти в Ніконії, збігається з початковою фазою колонізації регіону. Серединою VI—V ст. до н. е. датується культове приміщення, в якому був виявлений скелет черепахи і круглі камені, які є символами богині [Секерская 1989, с. 97—98].

Дані про шанування Афродіти в Ніконії в V—IV ст. до н. е. хоча і є нечисленними, але заслуговують на увагу. В першу чергу це теракотові статуетки [Савельева 2018a, с. 40—45]. До V ст. до н. е. належить статуетка богині, що притискає голуба до грудей (кат. № 8; рис. 2,10). Окрім неї, в Ніконії виявлені ще дві мініатюрні статуетки Афродіти (кат. № 9; рис. 2, 11—12). З шануванням богині пов'язують також керамічні вироби конусоподібної форми (кат. №№ 16—17; рис. 3, 11—12). Один з них виявлений у приміщенні

кінця VI—V ст. до н. е. Конус є найдавнішим символом Афродіти. У святилищі богині в Пафосі був розташований фетиш у формі кам'яного конуса [Лосев 1957, с. 47]. Вироби такої форми відомі в святилищах Північного Причорномор'я, зокрема, кістяний конус виявлений в святилищі Афродіти в Німфеї [Худяк 1962, с. 26]. Конусоподібний предмет з квадратною основою з мармуру знайдений в архаїчному святилищі, дослідженому в передмісті Ольвії [Козуб 1975, с. 160].

Відзначимо знахідки статуєток, пов'язаних з шануванням богині, в культовому комплексі на поселенні Надлиманське III. Припущення про призначення цього комплексу як місця поклоніння Афродіті підтверджується окрім теракот, також іншими матеріалами [Савельєва 2018d, с. 18].

З початком епохи еллінізму різко зростає кількість теракот із зображенням богині. У Північно-Західному Причорномор'ї можна нарахувати кілька десятків різних варіантів її зображень [Русяєва 1982, с. 67]. У Ніконії представлено тільки одне з них — богиня, що сидить на скелі (кат. № 32; рис. 8,1). Така незначна кількість даних елліністичного часу свідчить про занепад економіки міста, а не самого культу. Уже в середині III ст. до н. е. місто припинило своє існування.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що богиня користувалася великою популярністю протягом всього періоду існування поліса. Ймовірно, її культ був одним з головних в місті. Популярність богині можна пояснити її широкими функціями, які включали заступництво колонізації і родючості.

У дослідженнях з релігії давньогрецьких міст часто висловлюється точка зору про те, що культ *Деметри*, завдяки землеробського характеру економіки відігравав провідну роль¹⁵. Джерела, що належать до раннього етапу життя Ніконія не підтверджують цю тезу. Очевидно, роль богині в

¹⁵ Визначення багатьох святилищ як місць шанування Деметри та Кори-Персефони часто ґрунтується на знахідках теракот богинь, що сидять на троні та протом, а ці останні, в свою чергу, визначаються як зображення цих богинь на підставі уявлення про широку популярність елевсінського культу. Це упередження виникло ще на початку XIX ст. та зберігається до теперішнього часу [Uhlenbrock 2016, p. 2—9].

релігійному житті змінилась в середині V ст. до н. е., коли зріс вплив Афін на економічне та культурне життя полісів. Як відомо, саме в Аттиці культ богині мав особливе значення, і його поширення в полісах Північного Причорномор'я було частиною афінської релігійно-політичної пропаганди [Lebedev 1996, p. 282].

До V—III ст. до н. е. належать низка зображень, що відображають міф про Деметру та Кору-Персефону. З образами землеробських богинь можна пов'язати (з припущенням) частину протом, що знайдені в Ніконії і на території поселень його хори (кат. №№ 21—23, № 31, № 74, № 70; рис. 4, 5—8; 6, 1—3).

З міфом про Деметру і її дочку пов'язують сюжет теракот Баубо та дівчат з дарунками. Статуетки повної оголеної жінки інтерпретуються як зображення Баубо (кат. № 29, №№ 72—73; рис. 5,7—9). У грецькій міфології Баубо — мешканка Елевсіну, яка запросила до свого будинку Деметру, коли та розшукувала дочку і розвеселила її непристойною балаканиною і жестами. Баубо ототожнюється з Ямбою — служницею в домі царя Келія і Метаніри, що стала наближеною до таїнств Деметри. Ці статуетки відомі в Ніконії і в городищі Надлиманське. У Тірі знайдений також амулет у вигляді Баубо. Вірогідно, її зображення мали значення апотропея.

У Ніконії знайдено два фрагменти теракот IV ст. до н. е. із зображенням дівчат, які тримають у руках різні предмети (голуб, плід або круглий хліб, посудину, стрічку або блюдо з хлібцями) (кат. № 28; рис. 5,5—6). Ці статуетки мають аналогії серед комплексу з поховання жриці в кургані Велика Близниця [Передольская 1962, с. 46—91]. Аналізуючи згаданий комплекс теракот, А. О. Передольська висловила точку зору про те, що всі статуетки пов'язані між собою за змістом і є ілюстрацією до міфу про Деметру¹⁶. На думку авторки, теракоти дівчат зображають дочок Келія і Метаніри, які привели

¹⁶ Вказана точка зору неодноразово піддавалася критиці. Деякі з дослідників вважають, що зв'язок цих теракота з елевсінським культом перебільшений, і з міфом про Деметру і Кору може бути пов'язана лише частина знахідок [Alexandrescu 1966a, p. 75—86; Денисова 1981, с. 9—11; Соколов 1997, с. 403].

Деметру в образі старої в свій будинок. Коли богиня заснувала в Елевсіні містерії, вона всіх членів сім'ї зробила служителями свого культу, тому дівчата зображені з присвятними дарами в руках [Передольская 1962, с. 66]. Приймаючи цю точку зору як гіпотезу, можна зробити висновок, що статуетки зображають жриць.

Окрім зазначених теракот, інших джерел до вивчення культу Деметри та Кори-Персефони в Ніконії не представлено, за виключенням графіті «К» [Секерская 1989, с. 106]. Однак, ці написи можуть бути також витлумачені як цифровий знак 20 [Головко 1966, с. 82].

Перші свідчення про шанування *Діоніса* в Нижньому Подністров'ї належать до пізньоархаїчного часу. Найбільш ранні статуетки силена, супутника Діоніса походять з Ніконія та поселення Надлиманське III і датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е. (кат. № 64, №№ 11—12; рис. 3,1—3).

Образ силена відомий за творами античного мистецтва і літератури з початку VI ст. до н. е. Спочатку силени були божествами річок і джерел, а сатири демонами гір і лісів. З архаїчного періоду почалося об'єднання образів силенів і сатирів [Скржинская 2010, с. 176—178]. Постійною ознакою силенів є фалос — символ родючості. Окрім теракот, відзначимо знахідку на поселенні Надлиманське III геми із зображенням силена [Охотников 2000, с. 141, рис. 3,7]. До V ст. до н. е. належить кістяна мініатюрна фігурка Пана з Ніконія [Андрунина 1971, с. 228].

Теракоти цього типу відомі в Північному та Західному Причорномор'ї [Мирчев 1956, с. 19; Леви 1970, с. 52, табл. 30,7; Крижицький, Буйських, Бураков, Отрешко 1989, с. 88; Івченко 2008, с. 31—32; Скуднова 1970, с. 31; Финогенова 1992, с. 238].

З культом Діоніса пов'язані матеріали з фавісси Ніконія (V — середина IV ст. до н. е.). Два червонофігурних кратера із зображеннями Діоніса і його супутників, що були знайдені, використовувалися в культових цілях. Вони датуються другою половиною V ст. до н. е. [Секерская 1989, с. 99—100].

В Ніконії виявлено ще одну теракоту, яку, ймовірно, можна пов'язати з культом Діоніса. Це фігурка оголеного чоловіка, який сидить біля вівтаря (кат. № 30; рис. 5,11). У нього помітно виражений фалос. Верхня частина фігури втрачена. Аналогічні теракоти відомі в Аттиці, вони передають зображення чоловічої фігури, що сидить в тій самій позі біля герми. Риси обличчя є гротескними. Наявність герми дозволяє пов'язати ці статуетки з культом Діоніса [Thompson 1952, p. 144—145, № 48—50].

У IV ст. до н. е. в коропластиці з'явилися маски силена та сатира. Ці маски, очевидно, відтворювали театральні, які застосовувалися під час постановки сатиричних драм в V—IV ст. до н. е. Ці зменшені копії масок, так само як і інші типи теракот, слугували в якості вотивних приношень. Фрагмент такої маски знайдений в Ніконії (кат. № 36; рис. 16,1). Зображення силена і німфи або менади також представлене на фігурному посуді IV ст. до н. е. з Ніконія [Секерский 1971, с. 226—227].

3.2.2. Тіра. Найбільш ранні свідчення про культу грецьких богів в Тірі належать до IV ст. до н. е. Окрім теракот, джерелами для вивчення релігійного життя є нумізматичні дані, скульптура, епіграфіка.

Аналіз різних категорій матеріалу, в першу чергу теракот виявляє значну популярність *Афродіти* в елліністичний час. Її зображення в коропластиці елліністичного часу за кількістю переважають над зображеннями інших божеств (рис. 8—11). Свідченням високого попиту на статуетки із зображенням Афродіти є знахідки форм для їхнього виготовлення. Очевидно, культ богині був одним з головних в Тірі. Необхідно відзначити, що монети із її зображенням, а також присвятні написи, в місті на сьогодні не відомі. При цьому простежується шанування богині в домашніх святилищах.

Популярність Афродіти Т. Л. Самойлова пояснює її роллю покровительки мореплавства і зростанням ролі морської торгівлі в елліністичний час [Самойлова 2005, с. 221]. Значну роль культу богині в

народному середовищі також можна пояснити її широкими функціями (зокрема покровительство родючості, життя, шлюбів).

З культом *Деметри та Кори-Персефони* імовірно можуть бути пов'язані протоми (певна частина) і напівфігура богині. У Тірі знайдено не менше двох десятків протом IV—III ст. до н. е. (рис. 6—7). До кінця IV ст. до н. е. належить форма для виробництва напівфігур (кат. № 380; рис. 34,3).

На пам'ятці знайдено кілька присвятних графіті з ім'ям Деметри на чорнолакових посудинах V—IV ст. до н. е. [Самойлова 1988, с. 77]. Зображення богині представлені на срібних і бронзових монетах IV—II ст. до н. е. На них містяться зображення голови Деметри і її атрибути (колос, вінок з колосків, палаючий факел, ріг достатку) [Зограф 1957, с. 114; Карышковский, Клейман 1985, с. 59]. Таким чином, нумізматичний матеріал свідчить про державний статус культу богині в місті в елліністичний період.

З образом Деметри А. С. Русяєва пов'язує теракоти III ст. до н. е. із зображенням жінок, нижня частина обличчя яких вкрита гіматієм (кат. №№ 231—233; рис. 21, 1—3). Їхні голови трохи опущені донизу, що створює враження смутку. Авторка трактує статуєтки як зображення Деметри, що сумує за своєю дочкою [Русяєва 1982, с. 64—65]. Уявляється більш вірогідним трактування жінок з напівзакритим обличчям як учасниць культових церемоній, для яких ритуал закутування голови, частини обличчя та рук був характерним [Денисова 1981, с. 32; Mallios 2004, р. 244—245].

У Тірі ще в XIX ст. було знайдено голову великої мармурової статуї, можливо Деметри (вона не збереглися, зображення не відомі). Т. Л. Самойлова висловила припущення, що ця статуя походить з теменосу богині [Самойлова 1988, с. 78]. З нашої точки зору, цей артефакт не слід залучати в якості джерела вивчення культу богині, оскільки його інтерпретація може бути помилковою.

Образ *Діоніса* в коропластиці Тіри представлений у вигляді герм і масок. Герму бородатого чоловіка з приміщення № 674 елліністичного часу пов'язують з культом Діоніса (кат. № 184; рис. 16,10) [Батизат 2003, с. 347] або

Гермеса [Самойлова 2009, с. 394—395]. Інтерпретація герм залишається предметом дискусії в науковій літературі. Існує точка зору, згідно з якою герми зображають Діоніса, за винятком тих випадків, коли представлені атрибути Гермеса — кадуцей або пілос [Ходза 2008, с. 249—262]. Виявлення в тому самому комплексі масок Діоніса та акторів дозволяє пов'язати герму з культом цього бога.

Окрім згаданих теракот, в Тірі знайдено ще кілька масок Діоніса. Одна з них передає зображення Діоніса-Винограду (кат. № 179; рис. 16,5). Ця теракота, походження якої пов'язане з Амісом [Summerer 1999, р. 39], імовірно відображає вплив Понтійського царства на Тіру в пізньоелліністичний період.

Діоніс представлений на мідних монетах Тіри другої половини IV—першої половини III ст. до н. е. Відомі графіті з ім'ям бога [Самойлова 1988, с. 78]. Крім того, у Тірі знайдено кілька глиняних медальйонів — тессер із зображенням чоловіка у вінку, в одному випадку з тирсом, що дозволяє трактувати його як зображення Діоніса. На іншій стороні цих тессер зображено амфору [Клейман 2001—2002, с. 410]. Ці вироби відносять до категорії вхідних театральних знаків, а зображення Діоніса на них свідчать про проведення вистав пов'язаних з культом цього бога [Анохін 2010, с. 200—203]. Свята на честь Діоніса — Діонісії відбувалися в містах Північного Причорномор'я [Скржинская 2009а, с. 126—134]. Знахідки тессер можуть свідчити про проведення цих свят і в Тірі.

Супутники Діоніса часто виступали персонажами театральних вистав. Театр протягом всього античного періоду зберігав зв'язок з релігійним життям [Кузина 2008, с. 22]. Основні вистави відбувалися у дні свят на честь Діоніса, який шанувався як покровитель театального мистецтва і акторів. Тому цілком імовірно, що маски з образом сатира або силена з Тіри, так само як статуетки та маски акторів (рис. 16—17) є вотивними дарунками Діонісу.

Статуетки акторів були широко розповсюджені в античному світі в IV—III ст. до н. е. Вони найчастіше зображають персонажів комедії (винуватий раб, який ховається від гніву господаря біля вівтаря, глава сім'ї, контролер за

збором податків, відпочивальник мандрівник, старий раб) [Ходза 1984, с. 68; Bernabò Brea, Cavalier 2001, р. 84]. Вважається також, що ці теракоти сприймалися як ритуальні предмети землеробського культу, при цьому обрядове значення підкреслює зображення вівтаря на деяких статуетках і перебільшено великий живіт — символ родючості [Русяева 1982, с. 114—115; Шауб 2007, с. 217].

Знахідки цих статуеток, так само як і масок, в святилищах, свідчать про те що вони мали вотивне призначення. Подібні вироби виявлені в святилищеї Деметри в Німфеї, в Кітейському святилищі [Скуднова 1970, с. 86, табл. 28, 9—10; Молев, Молева 2003, с. 258—259]. В Мірмекії статуетку актора знайдено в зольному вівтарі [Денисова 1981, с. 29—81]. У Кепах — поблизу святилища Афродіти [Николаева 1974, с. 13—16, табл. 9, 13].

Використання масок було важливою частиною релігійного життя протягом всієї античної епохи [Пантелеев 2014, с. 261]. Уявлення про церемонії дають зображення на "ленейських" вазах VI—V ст. до н. е. На них представлено стовп, задрапірований одягом, повитий плющем, до якого прикріплена маска Діоніса. Перед маскою розташовувався стіл з приношеннями. На цих вазах зображені сцени справжнього ритуалу, що засвідчує знахідка великої теракотової маски Діоніса із залишками колоди, до якої вона була прикріплена [Финогенова 1988, с. 126—127; Финогенова 1990, с. 189].

Культ *Великої Матері богів Кібели* займає особливе місце в релігії античного світу. Її культ являє собою складне явище, яке відображає взаємодію різних релігійних традицій. Богиня виступає покровителькою міст, землеробства і тваринного світу [Богатова 1998, с. 2].

В коропластиці Кібела зображувалася на троні, з левом, який лежав у неї на колінах або біля ніг. Лев розглядається як астральний символ що вказує на функції володарки небосхилу [Кобылина 1978, с. 10] та як символ влади Матері богів над усією природою [Шевченко 2013, с. 614]. Власну символіку має попирання лева ногами [Шевченко 2015, с. 60]. В деяких випадках,

підлокітник трону прикрашався рельєфним зображенням сфінксів, які мають хтонічне значення та пов'язані з уявленнями про потойбічний світ [Шевченко 2014b, с. 41].

Частина теракот зображає богиню в полосі. В інших випадках атрибутом Кібели є баштова корона, яка вказує на функції сотеїри (захисниці) міста. В правій руці богиня тримає фіалу, в деяких випадках прикрашений розеткою та виступом в центрі. Подібні посудини імовірно використовувались для ритуалу узливання [Шевченко 2014b, с. 33]. Тимпан, який Кібела тримає в лівій руці, використовувався під час оргаїстичних танців. Ці танці були елементом релігійних свят, що присвячувались богині.

У Північно-Західному Причорномор'ї культ Кібели відомий з архаїчного періоду [Русяєва 1982, с. 81, Секерская 1989, с. 107]. Однак найбільшу популярність він отримав в III—II ст. до н. е. До цього періоду належать понад два десятки теракот з Тіри, які зображають богиню, що сидить на троні (рис. 13—14). Частина з цих теракот походить з заповнення елліністичних будинків, що є свідченням їхнього використання в домашніх обрядах.

З культом Кібели пов'язаний міф про Аттіса. В елліністичний час Аттіс зображувався у вигляді пастуха, який грає на сірінзі [Кобылина 1978, с. 14]. Статуетку з таким сюжетом знайдено в Тірі в шарах III—II ст. до н. е. (кат. № 175; рис. 14,10) [Клейман 2005, с. 50—52].

Відзначимо значну кількість зображень богині серед теракот в інших центрах Північного та Західного Причорномор'я в III—II ст. до н. е. Зростання ролі культу пов'язують з тими захисними функціями, які виконувала богиня, адже в цей період збільшується загроза з боку варварів [Русяєва 1979b, с. 111; Шевченко 2005, с. 15—16]. Імовірно, тими самими чинниками можна пояснити популярність зображень Кібели в Тірі.

В перших століттях нової ери в релігійному житті населення Тіри спостерігаються деякі зміни. Культ *Афродіти* зберігає популярність, хоча кількість її зображень зменшується. Продовжується виробництво статуеток з її зображеннями. Серед теракот цього часу є статуетки Афродіти з маленькою

чоловічою фігуркою, імовірно Еротом або Пріапом, що стоїть поряд (кат. №№ 279—280; рис. 27, 1—2).

Крім теракот, до цього часу належить свинцева статуетка із зображенням богині з руками піднятими до голови (варіант Афродіти Анадіомени) [Самойлова та ін. 2010, с. 219, рис. 7, 1] та бронзова статуетка Ерота з пальмовою гілкою.

Серед матеріалів Тіри римського часу виділяється невелика група теракот, які викликають розбіжності в трактуванні. Дві статуетки зображають жінку в загостреній шапці та в довгому просторому одязі, що нагадує одяг з овечої шкури (кат. №№ 288—289; рис. 28,1 та 3). Ще один фрагмент — жіноча голова з зачіскою «лампадіон» (рис. 28,2). Всі вони виготовлені в одному стилі і скоріш за все зображають одне й те саме божество. І. Б. Клейман висловив припущення, що статуетка жінки в овечій шкурі є зображенням місцевої варварської богині, покровительки стад [Клейман 1970с, с. 25]. Н. О. Сон вказує на те, що одяг богині є грецьким, та припускає, що ці теракоти передають синкретичний образ Афродіти, покровительки родючості та овечих стад [Сон 1993, с. 103]. Зауважимо, що місцеве походження цих теракот під питанням, цілком імовірно, що вони були виготовлені в іншому місці, зокрема, як зазначалось, схожі за стилем виробу виявлені поблизу Дуростора [Băltăc, Știrbulescu 2007—2008, 175, pl. 7,18]. Можна запропонувати також ще один варіант інтерпретації. Зокрема головний убір однієї зі статуєток — загострена шапка — є характерним для зображення Артеміди Бендіди. Про культ цієї богині в Тірі в римський час свідчать знахідка мармурової плити з рельєфним зображенням [Nicorescu 1933, p. 393—394, fig. 8].

Шанування *Prіana*, божества загальновідомого як сина Діоніса і Афродіти, досягає найвищого розквіту у римський час. Пріап являв собою божество родючості та продуктивних сил природи, він захищав виноградники та фруктові сади, запобігав магії, що мала заподіяти шкоду. З його культом пов'язані два фрагменти статуєток із зображенням фалоса (кат. №№ 281—282; рис. 27,3—4).

В перших століттях нової ери помітним є зменшення в Тірі кількості теракот із зображенням *Кібели*. У римських шарах знайдено два фрагменти статуєток богині, біля трону якої сидить великий лев (кат. № 283—285; рис. 27,6—8). Той самий сюжет — лев, що сидить поруч з богинею — зображений на монетах I — початку III ст. [Зограф 1957, с. 120]. Отже, незважаючи на державний характер культу Кібели в цей час, в народі він, очевидно не мав широкого розповсюдження.

До римського часу належить низка теракот, які можна пов'язати з шануванням *Діоніса*, зокрема фрагмент статуєтки пана, що грає на багаторядній сиринзі (кат. № 295; рис. 28,9) та фрагменти масок (кат. №№ 291—293; рис. 28, 5—7), а також фігурних посудин у вигляді голови бога та Силена, що сидить на вівтарі [Савельєв, Савельєва 2012, с. 102—103]. Окрім теракот, цим періодом датуються два скульптурних зображення Діоніса: фрагмент мармурового рельєфу із зображенням обличчя молодого Діоніса (I—II ст.) [Сон 1993, с. 124, рис. 20; Батизат 2003, с. 348] та герма Діоніса або Діоніса-Собазія з мармуроподібного вапняку (II ст.) [Фурманська 1962, с. 130]. Таким чином, на підставі цих знахідок можемо дійти висновку, що культ Діоніса існував в Тірі протягом всього античного періоду.

Культу *Ісиди* та *Серапіса* засвідчений в Тірі в елліністичний та римський час. Серапіс — синкретичне греко-єгипетське божество, культ якого був запроваджений в Олександрії в кінці IV ст. до н. е. Він об'єднував риси різних грецьких богів (Зевса, Геліоса, Плутона, Діоніса, Асклепія) з культом єгипетського Осіріса [Dunand 1979, р. 42]. Культ Ісиди поєднує риси матері природи, богині родючості, покровительки мореплавання і морської торгівлі. Вона користувалася широкою популярністю в Єгипті і за його межами, особливо з елліністичного часу [Dunand 1979, р. 31—32]. Богиня ототожнювалася з Деметрою, Афродітою або з іншими популярними в тому чи іншому регіоні богинями.

У міста Північного і Західного Причорномор'я культ Серапіса й Ісиди потрапив в елліністичний час, внаслідок активних торговельних контактів з

Олександрією і містами Малої Азії [Шургая 1977, с. 206—210]. Окремі знахідки в Тірі свідчать про те, що греко-єгипетські божества отримали популярність в цей період. Серед цих знахідок є написи Сарапісу, Ісіді, Гарпократу і Анубісу [Батизат, 2001—2002, с. 202; Иванчик, Самойлова 2007, с. 152—153]. Вони датуються II ст. до н. е. До того самого часу належить фрагмент мармурового рельєфу з головою Зевса-Сарапіса (за визначенням авторів публікації) [Батизат, Росохацкий 2005, с. 4]. Інтерес викликає також керамічна тессера, на лицьовому боці якої зображені в високому рельєфі бюсти Сарапіса і Ісіді. Вона походить з приміщення II ст. до н. е. [Батизат 2001—2002, с. 205].

Найбільшого розквіту в античному світі культ досяг у II—III ст. під час правління імператорів з династії Северів (Септимій Север асоціював себе з Сарапісом). Поширення культу богів в Нижньої Мезії і Фракії в римський час пов'язане з релігійною політикою імператорів [Црнобрња, Племић 2013, п. 204—205].

До римського часу належать дві теракоти з Тіри з зображеннями греко-єгипетських божеств. Одна з них — голова Сарапіса (кат. № 286; рис. 27,9). Також у римських шарах знайдений фрагмент статуетки Ісіді, що сидить на троні з дитиною на руках (кат. № 287; рис. 27,10). Відома також мініатюрна теракотова фігурка з петелькою для підвішування, що зображає Гарпократу [Батизат 2001—2002, с. 204].

Сарапіс зображувався на монетах Тіри в період правління Септимія Севера [Иванчик, Самойлова 2007, с. 153]. У Тірі також знайдені каменя з склопасти та інталія з сердоліку з зображеннями голови Зевса-Сарапіса, графіто і фрагмент плити з латинським написом, що містить ім'я Ісіді [Клейман, Коциевский 1991, с. 96—97; Батизат 2001—2002, с. 205; Иванчик, Самойлова 2007, с. 153].

З кльцтами римської армії пов'язані статуетки воїнів з рухомими кінцівками, що виявлені в Тірі (кат. №№ 304—310; рис. 29,1—7), а також в інших місцях Північно-Західного Причорномор'я [Савельева, Савельев 2012, с.

43; Савельєва 2018b, с. 481]. Відомі численні знахідки подібних теракот в дитячих похованнях, що стало результатом трактування їх як дитячих іграшок [Kasapoğlu 2018, р. 287]. Втім уявляється, що такий спосіб використання теракот, як покладання у могилу не заперечує ролі тих самих статуєток у інших обрядах.

З метою інтерпретації цих теракот, слід звернути увагу на рельєфні зображення на щитах воїнів з Ольвії та її хори. Очевидно семантика цих сюжетів є ключовою для визначення культової ролі цих статуєток. Ці зображення розподіляються на дві групи. Перша — умовне зображення фігури воїна. Друга — голови чоловіка. Обидві групи імовірно представляють одного персонажа. Вони супроводжуються зображеннями космічних тіл — місяця, зірок, планет. На деяких щитах навколо голови позначені промені. Те саме поєднання символів міститься на рельєфах зі сценою тавроктонії, які є головним джерелом для вивчення мітраїзму.¹⁷

Наприклад на рельєфі з мітреуму Дура-Европос міститься сцена з зображенням Мітри, який вбиває бика. Над Мітрою розташовані стилізовані зображення сонця і місяця [Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 131—132]. Стосовно семантики цієї композиції та окремих її елементів існує ціла низка інтерпретацій [Кюмон 2000, с. 171—176; Ulansey 1989, р. 130—135; Beck 2006, р. 190—240].

Значну кількість пам'яток мітраїзму було відкрито на території східних римських провінцій [Найденова 1986, с. 56—60; Szabó 2018, р. 328—331]. Про поширення культу бога в Північно-Західному Причорномор'ї свідчать плити з

¹⁷ Мітраїзмом прийнято називати синкретичний культ, який мав широке поширення в межах римської імперії в II—IV ст. На думку Ф. Кюмона, мітраїзм перших століть нової ери походить від давньоіранського культу Мітри, бога світла і правди [Кюмон 2000, с. 5—12]. У сімдесятих роках XX ст. деякі дослідники поставили під сумнів іранське походження культу. Було висловлено припущення, що мітраїзм виник як абсолютно нова релігія в греко-римському світі [Ulansey 1989, р. 130—135]. На думку більшості дослідників, цей культ генетично пов'язаний з іранською релігійно-міфологічною традицією, але остаточно формується в Малій Азії, де існували колонії етнічних персів [Іванов 1996, с. 9—14; Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 140]. В даний час, питання походження та змісту міфології мітраїзму не вирішене і продовжує дискутуватися.

його зображенням з Ольвії [Крапивина 1994, с. 168—171]. У Тірі знайдено вапняковий вівтар, який містить присвяту «Богу Непереможному» від морського піхотинця [Карышковский 1979, с. 85—88]. Вказаний епітет використовується у присвяченнях саме до Мітри, навіть без додавання ім'я бога [Campbell 1968, р. 211]. Рельєф із зображенням Мітри знайдений в могильнику поблизу с. Біленьке, розташованому на відстані 15 км від Тіри (матеріал не опублікований). Очевидно він походить з мітреума, який був розташований в Тірі або на її околиці.

Таким чином, існування культу Мітри в Тірі не викликає сумніву. Однак, образи воїнів, представлених на статуетках, не відповідають іконографії бога. Можливо вони зображають адептів мітраїзму. Це питання зараз не можна вважати остаточно вирішеним¹⁸ [Русяева 1979b, с. 10; Савельєва, Савельєв 2012, с. 44].

Відмітимо також знахідку в Тірі невеликого фрагмента теракоти, на якій міститься рельєфне зображення фігурки у фрігійському ковпаку з смолоскипом в руці (кат. № 318; рис. 30,8). Аналогії в коропластиці нам не відомі, проте зображення на плитах із сценою тавроктонії дозволяють визначити цю фігурку як зображення супутника Мітри — Каути, який тримає піднятий факел [Кюмон 2000, с. 111, рис. 9]. Два супутники Мітри — один зі смолоскипом піднятим до гори, інший з опущеним до низу — утворюють разом із богом тріаду, яка втілює образ світла або сонця. Образ юнака з піднятим смолоскипом також визначають як символ тепла та життя [Кюмон 2000, с. 168—169, рис. 16].

Складно визначити, чи мають розглянуті теракоти відношення лише до римської армії або використовувалися також в культовій практиці грецького

¹⁸ Можна запропонувати ще одне трактування сюжету на щитах, а саме: як зображення імператора, що втілював образ переможної влади, та був проявом імперської пропаганди в армії. Хоча саме на щитах такі зображення не відомі, проте вони відомі на обладунках [Негин 2012, с. 195—196]. Привертають також увагу деякі монети з таким атрибутом зображення імператора як променева корона. Вона передавала ідею спорідненості імператора із сонцем [Абрамзон 1995, с. 365]. Таким чином, не виключено, що теракоти воїнів пов'язані з культом імператора.

населення Тіри. Ймовірно, не тільки солдати були адептами культу, але і якась частина населення міста. Оскільки культу більшості з цих божеств були популярними в Тірі ще в елліністичний час, не можна пов'язувати їхній розвиток виключно з впливом римської культури.

Загалом, аналіз матеріалів Тіри перших століть нової ери, дозволяє зробити висновок, що римська релігія відігравала певну роль в житті її мешканців, проте не має підстав говорити про тотальну романізацію культури міста. Культ грецьких божеств залишились провідними протягом I—III ст. Серед них Афродіта, Кібела, Діоніс. На відміну від попереднього періоду, за оглядом сюжетів теракот, не простежується шанування Деметри, хоча відомо про існування культу за даними нумізматики.¹⁹

3.3. Культурний взаємовплив між варварами та еллінами Нижнього Подністров'я (за матеріалами коропластики)

Як зазначалося, серед матеріалів, що розглядаються, є група з трьох десятків ліпних антропоморфних статуєток, виготовлених з обпаленої глини. Дослідники антропоморфної пластики античного часу пов'язують подібні зображення з землеробськими культами²⁰. Такий висновок дозволяють зробити супутні знахідки. Зокрема, на поселенні Куцуруб I статуєтку було знайдено зольному насипі святилища кінця VI — початку V ст. до н. е. [Марченко, Доманський 1983, с. 40, рис. 2,1]. Серед інших культових речей — шість вотивних хлібців з глини. У зольному насипі Глибокої Пристані (остання чверть V—IV ст. до н. е.) статуєтку також було знайдено разом з хлібцями [Буйських 1993, с. 81, рис. 19,3].

¹⁹ У римський час Деметра зображувалася на монетах зі зв'язкою колосків і скіпетром у руках. Н. О. Сон висловила припущення, що це зображення було скопійовано з храмової статуї богині [Сон 1980, с. 128].

²⁰ Традиція використання ліпних антропоморфних теракот в обрядах простежується у землеробських племен ще з енеоліту. Подібність форм між статуєтками епохи енеоліту — бронзи і античного часу пояснюється спільністю релігійних уявлень і консервативністю техніки виготовлення [Шрамко 1987, с. 128; Sîrbu 1999, р. 63—64; Конова 2004, с. 18].

Найбільш цікавими в цьому значенні є матеріали пізньоелліністичного святилища Ілурату. Статуетки, які були знайдені поряд з вівтарем, представлені парами — чоловіча і жіноча. Там само було знайдено теракотове ліжко. Ці статуетки, за визначенням І. Г. Шургая, використовувалися в магічному обряді, який полягав в розміщенні пари статуеток на вівтарі. Акт запліднення на вівтарі мав справити подібне запліднення в природі і викликати багатий урожай [Шургая 1986, с. 217—222].

Визначити достовірно способи використання статуеток з пам'яток Нижнього Подністров'я досить складно, оскільки більша частина походить з шару. Винятками є схематичне зображення жіночої фігурки з господарської ями IV ст. до н. е. з Ніконія та зображення фігурки людини без ознак статі з господарського приміщення № 292 II ст. до н. е. з Тіри.

Ймовірно, статуетки мали культове призначення і використовувалися в певних обрядах. На це вказують підняті або розставлені в сторони руки — жест адорації, тобто поза, що була запозичена з ритуалу [Конова 2004, с. 23]. Вертикальні отвори, які є на частині виробів, могли використовуватися для встановлення під час ритуальних дій. Розміщення теракот в ямах, ймовірно, мало значення посвяти підземним богам. Вони могли слугувати також заміниками жертв.

Знахідки обох категорій ліпної пластики дозволяють поставити питання етнічного визначення користувачів цих виробів. Зауважимо, що техніка виготовлення теракот ручним способом не може свідчити про їхнє виготовлення чи використання варварами. Ліпні теракоти відомі і серед матеріалів грецьких полісів. Зокрема в Коринфі були знайдені кілька сотень одиниць ліпних статуеток, які існували поряд з теракотами виготовленими в формі впродовж всього античного періоду [Stillwell 1952, p. 12]. Те саме може стосуватися статуеток, які імітують теракоти, що виготовлені в формі. Мала кількість подібних ліпних теракот пояснюється тим, що потреби населення цілком задовольнялись імпортними та виготовленими на місці формованими статуетками.

Що стосується теракот другої категорії, їхніми виробниками та користувачами, вірогідно, були варвари, що проживали поряд з еллінами. Аналогії в фракійському середовищі та наявність гетської кераміки серед матеріалів Ніконія та Тіри дозволяють пов'язати статуетки з вказаною культурою [Бруяко 1993, с. 69—70; Гаврилюк 2010, с. 44; Самолова, Остапенко 2010, с. 48—49]. Матеріали римського часу свідчать про культурні та економічні контакти Тіри з варварським оточенням (фракійці, пізні скіфи, сармати). Не виключно, що варвари мешкали в місті [Сон 1993, с. 96]. Що стосується Ніконія II—III ст., можливо, серед його мешканців була група фракійців, які принесли з собою свої культурні традиції.

Чи використовували антропоморфну пластику елліни, встановити проблематично. Це питання загалом є частиною більш широкої проблеми — співвідношення еллінського та варварського в соціально-економічній та культурній сферах життя міст та поселень регіону [Самойлова 1985, с. 58; Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 147—151; Самойлова 2013, с. 481—482].

В контексті греко-варварських взаємовідносин, слід відзначити знахідки античних теракот на фракійських та пізньоскіфських пам'ятках Чобручі, Калфа, Молога II [Чеботаренко 1969, с. 58—59, рис. 1; Щербакова, Тащи 2009, с. 217—220; Охотников 2013, с. 569, рис. 137,3]. Вони можуть свідчити як про розповсюдження духовної еллінської культури серед місцевого населення, так і про присутність серед мешканців певної кількості її носіїв.

Зокрема, античні теракоти (тобто такі, що виготовлені в техніці античної коропластики) представлені на багат шаровому поселенні Чобручі. Як зазначалося, виділяється три культурно-хронологічні горизонти його існування [Щербакова 1997а, с. 19; Фидельский 2012, с. 16]. Другий горизонт (III—II ст. до н. е.) за комплексом знахідок пов'язують з пізньоскіфською культурою. Всі античні теракоти (дев'ять одиниць), що знайдені в Чобручах належать до цього горизонту. З них більшість статуеток зображає Кібелу

(п'ять одиниць) [Фидельский 2016, с. 219] (рис. 15). Враховуючи етнічний склад населення, який включає різні етнокультурні компоненти (зокрема скіфський та фракійський) така добірка теракот заслуговує на увагу.

Серед них найбільший інтерес викликають теракоти, що знайдені в контексті археологічних комплексів. Виділяється статуетка богині, фрагменти якої були виявлені в ямі III ст. до н. е. За визначенням авторів розкопок, теракота була навмисно скинута або покладена на дно [Фидельский, Синика 2005, с. 282]. Як зазначалося, для Тіри елліністичного часу такий обряд не був характерним. Натомість, жертвні ями відомі на пізньоскіфських городищах Таврики [Высотская 1984, с. 136]

Ще дві теракоти виявлені під час дослідження споруди, яка була інтерпретована Т. О. Щербаковою як святилище на підставі знахідки теракот і глиняного вівтарика. При цьому теракоти помилково були датовані пізньоархаїчним часом [Щербакова 1996, с. 82—83]. Можливо вони потрапили до цього об'єкту в пізніші часи. Решту фрагментів було знайдено на поверхні поселення [Щербакова, Тащи 2009, с. 217].

На думку С. О. Фідельського знахідки цих теракот свідчать про поширення грецьких культів в місцевому середовищі внаслідок активних контактів з греками [Фидельский 2012, с. 19]. Не виключаючи таку можливість, припустимо, що, в цьому випадку спостерігається явище, коли художні зображення грецьких божеств запозичувалися варварами, завдяки наявності в їхньому пантеоні схожих образів. Приклади такого запозичення можна побачити як у кочових скіфів [Раевский 1980, с. 49], так і у пізніх скіфів [Кругликова 1970, с. 101; Высотская 1979, с. 156]. Не випадковим в цьому випадку є вибір Кібели²¹, оскільки її образ близький і скіфської Великої богині і фракійської Богині-матері, і відображає шанування індоєвропейцями архетипічного Великого жіночого божества [Шауб 1999, с. 207].

²¹ Цікавим прикладом використання античних статуєток негрецьким населенням є матеріали розкопок будинку Хрісаліска на Тамані [Сокольский 1976, с. 94].

Про релігійні уявлення пізніх скіфів відомо мало. Припускають, що вони успадкували релігійні уявлення часів Геродота, хоча ті і зазнали античного впливу [Высотская 1976, с. 52—53; Высотская 1994, с. 211]. Аналіз матеріалів розкопок Неаполя Скіфського (предмети торевтики, теракоти) дозволяють припустити шанування жіночого божества, пов'язаного з культом родючості, яке уособлювало ідею відродження та втілювалося в образах як грецьких богинь, так і божества іранського пантеону [Пуздровский 2002, с. 105—107].

Античні теракоти представлені також на пізньоскіфських пам'ятках перших століть нової ери. Зокрема, до цього періоду належать кілька фрагментів теракот, що знайдені на території античного Ніконія, яка була знову заселена на межі I—II ст. н. е. Основну частину населення цього періоду складала пізні скіфи [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 180]. З теракот Ніконія три вироби належать до вказаного періоду (Кібела, воїн, вівтарик). Фрагмент статуетки Кібели (зберігся лев, що сидить поряд з троном) можливо так само є зображенням Великої богині, шанованої місцевим населенням (кат. № 45; рис. 27,5). Те ж значення мають дві ліпні теракоти, що за стилем нагадують античні — напівфігура і статуетка богині, що сидить (кат. № 52; рис. 36,7—8). За аналогіями з семантикою протом та напівфігур в античному мистецтві, зображення богині, яке виконане до поясу може свідчити про її хтонічність.

На поселенні Молога II було знайдено п'ять невеликих фрагментів античних теракот. Сюжет практично не піддається визначенню (два з них можливо належать зображенням жіночих божеств). При цьому частина з них знайдені в ямах, що дозволяє простежити елементи обряду. Так, в ямі № 4 придонна частина була заповнена золою. У центрі ями виявлений кістяк собаки і кістки інших тварин. Серед фрагментів кераміки (амфор, ліпного та червонолакового посуду) був виявлений фрагмент теракоти невизначеного типу [Малюкевич 2010, с. 8—9] (кат. № 405; рис. 30,14). Інша яма (№ 83) була заповнена золою і вугіллям. В ній знайдений фрагмент статуетки, імовірно, богині, що сидить (збереглася частина спинки трону та плеча) (кат. № 404;

рис. 30,13). У заповненні також виявлено скупчення великих фрагментів жаровень, кераміки (ліпної, амфор, червоноглиняних глечиків), в верхній частині заповнення — шар попелу [Малюкевич 1992, с. 4—6]. Обидві ями, за визначенням О. Є. Малюкевича, пов'язані з жертвопринесеннями [Малюкевич 2013, с. 647]. Зазначимо, що традиція використання теракот відома також на інших пізньоскіфських пам'ятках римського часу в Північно-Західному і Північному Причорномор'ї. Вони представлені в контексті поховань та в поминальних комплексах [Сымонович 1981, с. 114—118; Внуков 2018, с. 67, рис. 11,2].

Висновки до розділу 3

Проведений аналіз теракот та археологічних комплексів з яких вони походять дає можливість прослідкувати зміни, що відбувались в релігійних уявленнях населення Ніконія та Тіри та виділити їхні загальні та локальні риси.

1) На ранньому етапі, за свідченням матеріалів Ніконія та поселення Надлиманське III, важливе місце в релігійному житті займала Афродіта. Ці дані співпадають з відомостями, що були отримані під час дослідження теменосів і святилищ Афродіти в Мілеті, Істрії, Ольвії і в Борисфені, та розкопок інших мілетських колоній. Певних локальних особливостей культу Афродіти в Нижньому Подністров'ї (а саме синкретизму з місцевими жіночими кльтами який простежується зокрема на Боспорі) не прослідковано.

2) Так само, з пізньоархаїчного часу простежується шанування Діоніса. У елліністичний час його культ відобразився в матеріалах домашніх святилищ Тіри. У деяких випадках відзначається спільне шанування Діоніса й Афродіти, яке можна пояснити тим, що обидва божества наділені хтонічною суттю. Функція Діоніса, як покровителя театру, найбільш чітко простежується з IV ст. до н. е.

3) Культ інших хтонічних богинь — Деметри та Кори-Персефони, імовірно отримав популярність з середини V ст. до н. е. під впливом Атики. В цьому сенсі інтерес викликає знахідка статуетки богині, що сидить на троні в комплексі домашнього святилища на поселенні Овідіополь II.

4) Судячи зі значної кількості знахідок теракот, популярністю в Тірі користувалася також Кібела. Ця богиня мала широкі функції, зокрема виступала захисницею та покровителькою міста. Можливо, саме завдяки цьому її популярність зросла найбільшою мірою в III—II ст. до н. е., коли склалися загрозливі для Тіри етнополітичні умови.

5) Певні зміни в релігійному житті Тіри відбулися в римський час. Існують відомості про шанування в цей період Мітри, Серапіса та Ісиди. Культ Кібели в цей час, незважаючи на його державний характер (зображення на монетах), в коропластиці не мав широкого розповсюдження. Те саме стосується і культу Деметри.

6) Ці спостереження загалом збігаються з подібною динамікою в інших полісах Північного Причорномор'я, проте слід вказати низку відмінностей.

По-перше, аналіз сюжетів теракот показав, що не всі божества, культу яких були поширені в інших регіонах і зафіксовані в Тірі та Ніконії, знайшли відображення в теракотах. Деякі з божеств, популярність яких безумовно підтверджується нумізматичними та епіграфічними даними (Зевс, Аполлон, Афіна, Артеміда) майже не відобразились в коропластиці Нижнього Подністров'я. Винятком є кілька поодиноких виробів. Цей факт, у свою чергу, відображає специфічну рису коропластики — пріоритетними на всіх етапах (а особливо на ранніх) були зображення хтонічних божеств.

По-друге, протягом всієї своєї історії, населення античних міст та поселень Нижнього Подністров'я перебувало в тісній взаємодії з варварами. Ця взаємодія відобразилась і в коропластиці. Можна виділити два аспекти в цьому питанні. По-перше, знахідки ліпних антропоморфних статуєток в Тірі, Ніконії, Надлиманському городищі можна пояснити присутністю в цих містах фракійців. Подібні вироби в інших античних містах менш численні. Способи

використання цих статуєток майже не прослідковуються, проте за аналогіями з інших регіонів, можна припустити, що антропоморфна пластика використовувалася в ритуалах, пов'язаних з культом родючості. По-друге, це використання мешканцями пізньоскіфських поселень античних теракот. Знахідки статуєток Кібели III—II ст. до н. е. в Чобручах, можуть свідчити про те, що в середовищі пізніх скіфів було популярним жіноче божество зі схожими функціями, втілення якого варвари побачили в образі Кібели. На пізньоскіфських поселеннях перших століть нової ери Ніконій та Молога II простежується схоже явище.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ІМПОРТУ ТЕРАКОТ ТА ПИТАННЯ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА В АНТИЧНИХ ПОЛІСАХ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Коропластика різних регіонів античного світу має як загальні характерні риси, так і певні особливості які проявляються на окремих історичних етапах по-різному. Схожість між теракотами з різних античних пам'яток зумовлена спільними культурними традиціями і спільною технікою їхнього виробництва. Проте, кожний регіон через різні історичні, економічні, географічні умови має свою матеріальну культуру, і свою коропластику як її складову.

Особливості коропластики певного міста виявляються в наборі сюжетів теракот, їхніх кількісних та якісних показників. На процес виробництва теракот мали вплив історичні та економічні чинники, зокрема періоди економічного зростання та криз.

Одним з найважливіших чинників, який впливав на поширення тих чи інших сюжетів, є релігійний, тобто популярність тих чи інших культів. Теракоти в першу чергу є виробами, призначеними для використання в культових обрядах. Тому їхнє виробництво та постачання мало перш за все задовольняти попит населення у образах, найбільш значущих в той чи інший період. Зміни в релігійній сфері (зокрема поширення нових культів) вимагали виготовлення нових типів (сюжетів) теракот.

В цьому контексті можна розглядати вироби коропластики як категорію товару, який мав задовольняти попит населення. Двома основними шляхами задоволення цього попиту були імпорт та місцеве виробництво.

4.1. Культурні та торговельні зв'язки Ніконія та Тіри з античним світом за матеріалами коропластики

Не викликає сумніву, що теракоти протягом всього античного періоду являли собою об'єкти торгівлі між різними регіонами античного світу.²² Таким чином, цей матеріал можна розглядати як археологічне джерело для вивчення питання зовнішньоекономічних зв'язків. Проте можливості такого джерела є дуже обмеженими. По-перше, перевозились не лише готові вироби, а і форми для їхнього виготовлення та навіть матриці для виготовлення форм [Uhlenbrock 1990, р. 15—16; Hornung-Bertemes, Kassab, Muller 1998, р. 101; Uhlenbrock 2016a, р. 7]. Це дозволяло з легкістю відтворювати на місці різні типи імпортих теракот. По-друге, форми виготовлялись на місці шляхом копіювання з привезених статуєток [Muller 2014, р. 70]. Р. Ніколс запропонував виділяти матриці «першого покоління» які походять безпосередньо від прототипу. Статуєтки, що виготовлені в цих матрицях вважаються продукцією «першого покоління», а форми, що скопійовані з цих теракот, в свою чергу, належать до «другого покоління» [Nicholls 1952, р. 219—223]. Це відтворення в Північному Причорномор'ї розпочалося вже в VI ст. до н. е. Свідченням цього є знахідка в архаїчному святилищі Німфея матриць для виготовлення теракот, які є або імпортованими з Самосу, або відтвореними на місці [Худяк 1952, с. 253—254, рис. 15]. Теракоти, що виготовлені в цих формах вважаються місцевою імітацією теракот самоського типу [Walter-Karydi 1997, р. 15—17]. Прикладом відтворення одних і тих самих типів теракот в різних місцях є дві статуєтки Афродіти з розкопок Тіри, що виготовлені за одним прототипом. Перша з них (кат. № 112, рис. 8,4) є імпортною, вона виготовлена з щільної дуже світлої формувальної маси.

²² Дж. Уленброк зробила кілька цікавих спостережень щодо закономірностей розповсюдження теракот з центрів виготовлення до інших регіонів. Зокрема, східногрецьке виробництво з раннього етапу (з першої половини VI ст. до н. е.) було спрямоване на експорт, адже теракоти виготовлялись в кількості, що перевищувала потреби місцевого ринку. При цьому експорт здійснювався партіями, за певними напрямками, і представлений не в усіх регіонах [Uhlenbrock 2016a, р. 3—4]. Отже, в основі розповсюдження тих чи інших типів теракот лежить в першу чергу економічний чинник, а саме розподілення Середземномор'я на зони комерційного впливу.

Друга теракота (кат. № 114, рис. 8,6), імовірно, є місцевим виробом, виготовлена з червоно-коричневої глини. За якістю вона поступається першій, адже риси її обличчя виконані не чітко.

Вказані обставини значно ускладнюють визначення центру виробництва теракоти, адже достовірно визначити місце виготовлення за кольором та структурою формувальної маси, без проведення хімічного аналізу досить складно. Такий аналіз на матеріалах Північного Причорномор'я на теперішній час не проводився. Тому визначення місця виготовлення того чи іншого типу теракот зазвичай здійснюється методом аналогії з матеріалами інших античних пам'яток. В багатьох випадках можна визначити лише місце походження того чи іншого типу теракот, а не самих статуєток [Croissant 1983, p. 23].

Одним з завдань нашого дослідження є визначення та уточнення основних шляхів потрапляння теракот до Ніконія та Тіри. Для цього слід звернутись до порівняння з результатами вивчення різних категорій імпортованих матеріалів, в першу чергу, керамічного комплексу. Адже, провідні античні центри, які виробляли та постачали товари в амфорній тарі та керамічний посуд виступали водночас виробниками та експортерами теракот. Також треба враховувати, що виявлення теракот того чи іншого центру не завжди свідчить про існування прямих торговельних шляхів, не можна виключати потрапляння частини теракот до регіону через посередництво інших центрів.

Найдавніші античні статуєтки з Ніконія та його хори виготовлені в центрах Східної Греції²³. Це статуєтки богині, що сидить та стоїть, протими з архаїчними рисами обличчя, силен, фігурки тварин. Такі вироби були виявлені в Ніконії, на поселеннях Надлиманське III та Біляївка I. Вказані типи теракот широко імпортувались по всьому античному світі. Східногрецький напрямок

²³ Існує поширена точка зору, що головним виробником та постачальником багатьох архаїчних типів теракот, які були знайдені в Істрії, Ольвії, Борисфені (зокрема протомаски, богині на троні, кабіри, тварини тощо) був Родос [Русяєва 1982, с. 18]. Проте, родоське походження цих типів останнім часом було поставлене під сумнів. Зокрема встановлено, що вони виготовлялися в майстернях Мілету [Alexandrescu Vianu 2014, p. 168].

торгівлі була головним в архаїчний час, що прослідковується на всіх поселеннях Нижнього Подністров'я за процентним співвідношенням амфорних матеріалів [Секерская 1989, с. 35; Охотников 1990, с. 50—51]. З Ніконія походять різні категорії кераміки іонійського виробництва, зокрема кіліки, амфориски, світильники [Секерская 2013, с. 503; Секерская, Буйских 2019, с. 203]. Ті самі вироби представлені на архаїчних поселеннях хори Ніконія [Охотников 2013, с. 563].

Поряд зі східногрецьким напрямком торгівлі, в пізньоархаїчний час до регіону надходив імпорт з Аттики, представлений чорнолаковим та розписним посудом. Про досить раннє проникнення аттичного імпорту в Ніконію свідчать статуетки богині, що сидить на троні з виступами. Ці теракоти датуються другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. (кат. №№ 3—5; рис. 2, 4—6). Аттичний посуд представлений в Ніконії та на поселеннях її хори з кінця VI ст. до н. е. Ця категорія кераміки є однією з найбільш поширених протягом V—IV ст. до н. е. [Охотников 1990, с. 51; Секерская 2013, с. 503—506; Głuszek 2018, s. 74—76].

Теракоти Коринфу представлені в регіоні двома типами, що датуються в межах V—IV ст. до н. е. (кат. №№ 25—28; рис. 5, 1—5). Це так звані «ляльки» та «дівчата з приношеннями». Вони не численні. Фрагменти цих теракот знайдені в Ніконії та Тірі. Відомо, що вказані типи зображення походять з Коринфу, де виявлені матриці для їхнього виготовлення [Stillwell 1952, с. 145—149]. Визначити частину зі знахідок як продукцію цього центру також дозволяють характерні особливості глини — щільної світло-коричневої. Про існування торговельних контактів з Коринфом в пізньоархаїчний — ранньокласичний час свідчать знахідки кераміки, зокрема амфор та мініатюрних скіфосів з розписом чорним лаком. В порівнянні з іонійською, вона представлена в меншій кількості [Охотников 1990, с. 51].

Після зруйнування персами іонійських міст, до Аттики перейшла провідна роль в розвитку економіки та мистецтва. На підставі реконструкції фрагментів лапідарного напису 425/424 рр. до н. е., припускають, що Тіра та

Ніконій входили до складу Афінського морського союзу [Карышковский, Клейман 1985, с. 45]. В цей час суттєво зросли обсяги імпорту столового посуду з Афін [Самойлова 1988, с. 93; Секерская 1989, с. 91]. Афіни впливали на внутрішнє життя союзників, зокрема на їхній культурний розвиток. Введення елевсінського культу було важливим елементом релігійно-політичної пропаганди [Lebedev 1996, p. 282]. На існування культурних та економічних зв'язків з Аттикою в V—IV ст. до н. е. вказують знахідки аттичних типів теракот — Баубо, акторів, зображень жінок та дітей «танагрського стилю». Вказані типи відомі в Ніконії, Тірі, городищі Надлиманському.

В III ст. до н. е. внаслідок політичного ослаблення Афін, обсяг імпорту з Аттики скоротився. Проте типи теракот, які характерні для аттичного мистецтва, продовжили існувати в місцевій переробці. Зокрема, статуетки жінок «танагрського стилю», які з'явилися в Аттиці наприкінці IV ст. до н. е., відтворювались в коропластиці Тіри протягом кількох століть — до II—III ст. включно (рис. 18). Так само, за аттичним зразком в Тірі наприкінці IV ст. — на початку III ст. до н. е. розпочалося виготовлення напівфігур богинь.

В елліністичний період, напрями торговельних зв'язків змінюються. Зокрема, зростають обсяги надходження до Тіри товарів з античних центрів Малої Азії [Самойлова 1988, с. 55; Самойлова 2002, с. 282]. Кілька теракот Тіри мають аналогії в коропластиці Міріни та Прієни. На виробництво однієї з майстерень Міріни може вказувати графіті «М», що виконане в сирій глині на статуетці жінки, що стоїть²⁴ (кат. № 214; рис. 19,10). В цей час вказані міста стають провідними центрами виробництва та експортерами теракот в античному світі.

Аналізуючи колекцію теракот IV—II ст. до н. е. можна помітити деякі паралелі між коропластиком Нижнього Подністров'я з одного боку та

²⁴ Написи (повні, монограми або окремі позначки) виконані в сирій глині є характерною особливістю коропластики Міріни. На теракотах цього міста вони представлені досить часто. Спорадично вони робились також на теракотах Прієни та Пергаму, рідко — в Греції, Південній Італії та Причорномор'ї [Kassab 1988, p. 8—10].

теракотами міст Західного та Північного Причорномор'я з іншого. Очевидно, існування цих паралелей можна пояснити тісними контактами, що існували між вказаними регіонами.

В цьому контексті, привертає увагу один тип теракот, знахідки якого відомі лише в межах Північного та Західного Причорномор'я. Це статуетки крилатого юнака, які датуються другою половиною IV—III ст. до н. е. (рис. 12). Такі статуетки були виявлені в Ніконії, Тірі та на городищі Надлиманське. Припускають, що цей тип статуеток походить з Аттики [Winter 1903, p. 246]. Але треба зауважити, що, серед теракот цього центру аналогії поки не відомі. В. Канаракє, зарахував теракоти з Каллатіса до продукції Таренту [Canarache 1969, p. 66—67]. Відома одна форма для виготовлення з Таренту, відтиск з якої передає схоже, проте не ідентичне зображення [Kingsley 1976, p. 13]. Встановлено, що основними пунктами виготовлення цих теракот є Херсонес та Каллатіс [Стоянов 2006, с. 7—10], не виключено, що вони виготовлялись також в Ольвії [Леви 1959: 14—16]. Питання про, те з якого саме центру були привезені статуетки до міст Нижнього Подністров'я, залишається відкритим до проведення хімічного аналізу глин.

Тіра та Ніконій підтримували економічні зв'язки з усіма вказаними центрами Північного та Західного Причорномор'я. В IV ст. до н. е. був сформований понтійський ринок та система морських торговельних шляхів, які з'язували між собою ці міста [Одрин 2002, с. 101—102; Снитко 2014, с. 25; Котенко 2017b, с. 17]. Основними статтями імпорту та експорту були різні категорії харчової продукції та ремісничі вироби, очевидно серед останніх могли бути представлені партії теракот в якості супутнього товару.

Зокрема, на існування активних економічних контактів з містами Західного Причорномор'я починаючи з елліністичного часу вказують нумізматичні матеріали, зокрема знахідки в Тірі західнопонтійських монет, а також випуск в кінці III—II ст. до н. е. єдиної для регіону монети — статерів лісімаховського типу [Зограф 1957, с. 57]. Можливо, частина середземноморського та південно-причорноморського імпорту проходила

транзитом з Західного Причорномор'я через Тіру до Ольвії²⁵ [Самойлова 1988, с. 62]. Про зв'язки с західнопонтійськими полісами свідчать також окремі епіграфічні пам'ятки, зокрема декрет з Каллатіса на честь громадянина Тіри [Клейман 1983, с. 49; Карышковский, Клейман 1985, с. 64; Самойлова 1988, с. 99].

З античними центрами Західного Причорномор'я пов'язують проникнення до Тіри в елліністичний час культу Кібели, та відповідно імпорт звідти теракот з її зображенням [Батизат 2003—2004, с. 349]. Цей тип статуєток є одним з найбільш поширених в місті в цей час (рис. 13—14). Невелика частина з них є імпортними. Матриці для їхнього виготовлення поки не відомі, проте виготовлення значної кількості статуєток Кібели в Тірі не викликає сумніву, адже досить низька якість виготовлення багатьох з них, робить маловірогідним їхнє імпортування.

Відзначимо, що культ богині в III—II ст. мав значну популярність також в Ольвії, де знайдено близько сотні екземплярів та форми [Русяева 1982, с. 83], а також в Херсонесі [Шевченко 2005, с. 16] та на Боспорі [Кобылина 1978, с. 10; Денисова 1981, с. 36—37]. А. В. Шевченко пов'язує зростання ролі культу Кібели в Херсонесі з періодом економічної та політичної кризи, адже богиня виконувала функції Сотейри [Шевченко 2005, с. 16]. Отже, поширення культу Кібели в цей період є загальною тенденцією для всього Північного Причорномор'я, і вірогідно має спільні причини — зростання зовнішньої загрози з боку варварів.

Помітну роль грав імпорт Херсонеса до Нижнього Подністров'я. Окрім згаданих теракот із зображення крилатого юнака (які імовірно були привезені сюди з Херсонеса), про це свідчать знахідки в Ніконії та Тірі амфор та амфорних клейм другої половини IV — першої половини III ст. до н. е. [Самойлова 1981, с. 60; Секерская 1991, с. 68; Мартиненко 1997b, с. 34;

²⁵ Про зв'язки Тіри та Ольвії протягом елліністичного та римського часу свідчать епіграфічні документи, знахідки ольвійських монет в Тірі, та тіраських в Ольвії, а також знахідки в елліністичних шарах Тіри кераміки ольвійського виробництва [Фурманская 1957, с. 83—84; Рубан 1980, с. 103—105; Самойлова, Строкин 1982, с. 143].

Матеевич, Самойлова 2017, с. 25]. Окрім амфор, в обох містах знайдено фрагменти столового посуду херсонеського виробництва [Самойлова, Строкин 1982, с. 146—147; Котенко 2017b, с. 17; Котенко 2018, с. 17—18]. Ці товари надходили до Тіри і наприкінці III — на початку II ст. до н. е. Постійні контакти з Херсонесом в пізньоелліністичний час підтверджуються знахідками монет та інших матеріалів [Самойлова 2013, с. 487].

Ще один тип теракот, який імовірно є імпортом з Херсонесу — це арули, мініатюрні вівтарі з рельєфним орнаментом на стінках. Вони датуються кінцем III—II ст. до н. е. Добірка цих виробів в Тірі є на сьогодні досить численною (відомо 13 фрагментів). Провідним виробником таких вівтарів у Північному Причорномор'ї вважається саме Херсонес [Шевченко 1995, с. 157].

В кінці II — на початку I ст. до н. е. Тіра потрапила під вплив Понтійського царства [Сапрыкин 1996, с. 139—140]. Посилились зв'язки з її центрами, зокрема Амісом. Про це свідчать знахідки монет Аміса часу правління Мітрідата [Зограф 1957, с. 30; Фурманская 1963, с. 46; Самойлова 1988, с. 101—102]. В Тірі знайдено кілька фрагментів масок Діоніса. Основним центром виробництва подібних масок був саме Аміс [Summerer 1999, p. 39]. В місті виготовлялись маски бога і представників його свити. Серед них представлені маски Діоніса-Винограду з бородою у вигляді виноградних грон. Фрагмент такого виробу виявлений в Тірі (кат. № 179; рис. 16,5). Продукція цього центру мала вплив на виробництво вказаних теракот в інших регіонах, зокрема на Боспорі [Денисова 1981, с. 66]. Наприкінці II ст. до н. е. в Понтійській державі вводиться офіційний культ Діоніса та починається шанування Мітрідата VI Евпатора як Нового Діоніса. Таке рішення диктувалося політичними міркуваннями і завданнями зовнішньої і внутрішньої політики [Сапрыкин 2009, с. 103].

Історія Тіри I—III ст. характеризується політичним, економічним та культурним впливом дунайських провінцій Римської імперії. Як відомо, Тіра в I—III ст. підтримувала тісні економічні зв'язки з вказаним регіоном. Місто

виступало посередником в торгівлі між Західним та Північним Причорномор'ям [Клейман, Сон 1983, с. 49—51]. Серед масового імпортного матеріалу, який засвідчує активність цих зв'язків — червонолаковий посуд мезійського та західноримського виробництва, мортарії, курильниці мезійського типу та ін.

В мистецтві Тіри в цей час зберігаються здебільшого ті самі теми, що й в елліністичний період. Це є свідченням того, що, місцеве населення зберігає еллінські традиції. Водночас, новим явищем є поява теракот пов'язаних з східними та греко-єгипетськими культами. Відомо, що римська армія відіграла значну роль в поширенні тих культів, які офіційно шанувалися в Римі (зокрема Мітра, Серапис і Ісіда, Юпітер Доліхен та інші). Культ східного походження поширювалися завдяки релігійній політиці римських імператорів [Александров 2005, с. 61; Соловьянов 2008, с. 98; Rürke 2014, р. 271].

Очевидно, образи цих божеств з'явилися в коропластиці під впливом провінційної римської культури. Важливу роль в їхньому розповсюдженні грали військові. Зокрема, культ Мітри був надзвичайно широко поширений в римській армії і міг потрапити до Тіри разом з римським гарнізоном або внаслідок активних контактів з римськими провінціями. Те саме стосується і культу Пріапа. Культ Сераписа та Ісиди відомі в Тірі в елліністичний час, проте в коропластиці цього періоду вони не відобразились. Очевидно в перших століттях нової ери відбулося зростання інтересу до них.

Розповсюдження статуєток, пов'язаних з вказаними культами на території грецьких міст, на яких були присутні римські гарнізони (таких зокрема як Тіра), дозволяє припустити, що споживачем цих виробів були військові. Численні знахідки теракот на території римських укріплень Дакії, Фракії, Мезії показують, що ці вироби були значущим елементом культової практики гарнізонів. Не виключено, що виробництво теракот для потреб армії

здійснювалось самими римлянами²⁶ або на їхнє замовлення. Використовувати культові речі могли не лише солдати, а й ветерани — військові, що залишились в місті після закінчення терміну служби, вони, до того ж, нерідко займали посади жреців [Ivantchik 2007, p. 235; Мартемьянов 2017, с. 930]. Визначити, чи використовувалися ці статуетки також в культовій практиці місцевого населення досить складно. В цілому треба констатувати, що встановлення ступеню того наскільки істотний вплив мали культу, поширені в римській армії на релігійне життя населення Тіри, є проблематичним.

У зв'язку з питанням культурних контактів, слід звернути також увагу на групу теракот із зображенням римських воїнів, що знайдені в Тірі та в інших місцях на території Північно-Західного Причорномор'я (кат. №№ 304—310; рис. 29, 1—7) [Савельєва, Савельєв 2012, с. 42—43]. За своїми конструктивними особливостями (рухомі кінцівки, отвори для підвішування в голові), вони помітно виділяються з тих типів теракот, що були характерними для регіону в ці та попередні часи. Припускається, що вони належать до місцевої продукції (ольвійської, можливо і тірської), хоча форми для виготовлення на сьогодні не відомі [Савельєва 2018b, с. 483]. Постає питання: коли та звідки з'явилися в цьому регіоні теракоти з незвичною конструкцією та іконографією? Непрямі аналогії відомі в двох інших регіонах — на Боспорі та в Малій Азії. Статуетки воїнів, що знайдені на Боспорі, виконані у цілком іншій манері, ніж статуетки Північно-Західного Причорномор'я [Марченко 1974, с. 41, табл. 54, 5, 6]. Низка більш близьких аналогій походить з кількох пам'яток на території Малої Азії [Besque 1972, p. 33; Thompson 1963, p. 122—123; Şahin, Güçlü 2015, p. 107—114; Kasapoğlu 2018, p. 254—257]. Вони датуються I — першою половиною III ст. Таким чином, знахідки аналогічних статуеток в Малій Азії (можливо з більш ранньою датою) дозволили припустити, що описана іконографічна схема була запозичена саме з цього

²⁶ На сьогодні відоме ім'я одного майстра – виробника теракотових статуеток з Дакії. Це Гай Юліус Прокулос. Його діяльність підтверджена написами на теракотах, що були виявлені всередині обпалювальної печі в Ампелумі [Ştefănescu-Onițiu 2008, p. 363].

регіону [Савельєва, Савельєв 2012, с. 46]. Відомо також, що в Нижньому Подністров'ї є численними знахідки червонолакового посуду, зокрема фігурного, а також світильників малоазійського виробництва [Секерская 1984, с. 134; Малюкевич 1991, с. 78; Сон, Сорочан 1988, с. 131]. Додамо, що за проведеними лабораторними аналізами мармурової скульптури з Нижньої Мезії, встановлено малоазійське походження мармуру [Alexandrescu Vianu 2008, р. 58]. Отже, поряд з іншими джерелами, ці статуетки є свідченням існування активних зв'язків між двома регіонами.

4.2. Місцеве виробництво теракот

Процес виготовлення теракот шляхом відтискання в формі складався з кількох послідовних операцій. 1) Підготовка глини передбачає її очищення, додавання необхідних інгредієнтів (піску, товченої черепашки тощо). 2) Підготовлене глиняне тісто тонкими шарами вкладали в форми. Зазвичай використовували дві або більше окремих форм для виготовлення передньої та задньої частин теракоти. 3) Підсушений на повітрі виріб виймали з форми та доробляли за допомогою стеки, поєднували різні частини виробу. 4) Статуетку випалювали в печі за температури 750—950°C. 5) Готові вироби допрацьовували. Теракота вкривали ґрунтовкою, яку виготовляли з вапна з додаванням глини [Burn, Higgins 2001, р. 18—20]. Важливою операцією було фарбування, оскільки саме воно надавало теракоті закінченого вигляду. На статуетках з Тіри збереглися рештки фарб (найчастіше рожевого, червоного, коричневого, іноді блакитного кольорів).

Головною передумовою для розвитку виробництва будь-якої продукції є, по-перше, наявність попиту на неї. Очевидно, що свідченням існування попиту на теракоти на певному відрізку часу є знахідки значної кількості виробів, які вийшли з ужитку, датованих цим часом.

По-друге, виробництво має бути забезпечене сировинними ресурсами — поблизу міста мають бути розташовані родовища якісних глин, джерела палива та води. Широке розповсюдження теракот на античних пам'ятках

пов'язане з тим, що матеріал з якого вони виготовлені є дешевим та доступним.

По-третє, має значення забезпеченість трудовими ресурсами, зокрема присутність досвідчених коропластів. Останні могли переїжджати з одного центру до іншого, що є одним зі шляхів розповсюдження як технологій, так і певних типів теракот. Зазначимо, що процес виготовлення теракот є порівняно не складним, тому при наявності значного попиту на ці вироби, який спостерігається зокрема в Тірі в елліністичний час, потреба в його організації уявляється очевидною.

Наявність власного виготовлення теракот зафіксовано на території багатьох полісів Північного та Західного Причорномор'я. Про здійснення виробництва свідчать знахідки майстерень з печами для випалу та зі знахідками готових виробів, керамічного браку та/або матриць. Дослідження залишків гончарних майстерень показало, що більшість із них були багатoproфільними та випускали різні категорії керамічної продукції. Проте в деяких містах відкрито й спеціалізовані майстерні з виготовлення теракот та форм.

Порівняння з даними про розвиток виробництва теракот в інших центрах становить інтерес, оскільки дозволяє припустити яким чином розвивався цей процес в містах Нижнього Подністров'я. Вже в VI ст. до н. е. розпочалося виробництво на Боспорі. Майстерні коропластів VI—V ст. до н. е. відкриті в Пантікапеї, Німфеї та Фанагорії [Худяк 1952, с. 245; Кобылина 1953, с. 127; Кобылина 1974, с. 48; Кузнецов 2013, с. 36]. Непрямі відомості існують про виготовлення теракот цього часу в Ольвії. Тут знайдено форму V ст. до н. е. [Ветштейн 1966, с. 23]. За визначенням А. С. Русяєвої, місцеві теракоти Ольвії V—IV ст. до н. е. є нечисленними та виготовлені в імпортних формах, або за малоазійськими та аттичними зразками [Русяєва 1982, с. 144—145].

Про виробництво теракот в Північно-Західному Причорномор'ї в елліністичний час свідчать знахідки матриць. Гончарні майстерні з залишками

виготовлення теракот не відомі. Матриці для виготовлення теракот, що знайдені в Тірі, свідчать про існування в місті власного керамічного виробництва та дозволяють поставити питання про його організацію. На жаль, залишків гончарних майстерень елліністичного часу на теперішній час не виявлено, хоча місцева керамічна продукція виготовлялася²⁷. На підставі вивчення форм встановлено, що виробництво статуєток в місті розпочалося не пізніше кінця IV — початку III ст. до н. е. До цього часу належать матриці для виготовлення масок Силена (рис. 34,1) та напівфігур богині (кат. № 380; рис. 34,3). III—II ст. до н. е. датуються матриці для виготовлення статуєток жінки, що стоїть (кат. № 379; рис. 34,2) та частин статуєток оголеної Афродіти (три форми для виготовлення ноги) (кат. №№ 382—384; рис. 35,1—3). Ще одна форма призначалась для виготовлення тильної сторони торсу (її знайдено поза шаром, дата під питанням) (кат. № 381; рис. 34,4). Ці матриці могли бути імпортними, або скопійованими з імпортних зразків²⁸.

В Ольвії знайдено близько 80 матриць [Русяева 1982, с. 9]. Значна частина з них походить з цистерни III—II ст. до н. е., що була виявлена на території теменосу. За припущенням О. І. Леві, на цій території існувала майстерня, яка виготовляла теракоти для вотивного приношення в храм [Леві 1959, с. 18—19].

В цей час активним виробничим центром була Істрія. В місті виявлено кілька матриць для виробництва теракот, а також кілька сотень фрагментів теракот які виготовлені з того самого тіста, що і форми. Ці матеріали дозволили припустити існування майстерні або місця продажу в центрі міста [Соја 1961, с. 128—129].

²⁷ Виділяється комплекс кераміки різних форм з лощеною поверхнею III—I ст. до н. е., яка вважається продукцією місцевих майстерень [Смолянинова 2010, с. 97—98].

²⁸ Форми (матриці) виготовлялись шляхом зняття відтисків з оригінального зразку — патриці. Функцію патриці могла виконувати готова статуєтка. Таке копіювання є основою серійного виробництва теракот. Внаслідок багаторазового відтворення матриць з теракот, готова продукція втрачала якість, що позначалось на вигляді статуєток (зображенні деталей одягу, рис обличчя) [Hornung-Bertemes, Kassab, Muller 1998, p. 104—105; Muller 1999, p. 284—285; Huysecom-Naxhi 2016, p. 139—140].

В Каллатісі вже в ранньоелліністичний час існувало розвинене виробництво — знайдено не менш 14 форм цього часу [Canarache 1969, с. 41—50; Минчев 2014, с. 51—53].

В Херсонесі відкрито шість керамічних майстерень елліністичного часу. [Борисова 1966, с. 14—16; Рыжов 1995, с. 64—69]. Окрім майстерень, в різних частинах міста виявлені форми цього періоду. Деякі з них — в приміщеннях житлових будинків [Белов 1970, с. 70]. Кілька форм IV—III ст. до н. е. знайдено під час розкопок храмового комплексу [Рыжов 2015, с. 8]. Загалом в Херсонесі та на найближчій хорі знайдено понад 70 форм для виготовлення теракотових виробів [Шевченко А. 2016, с. 156].

В Пантікапеї відкрито майстерню I ст. до н. е., яка була розташована в центрі міста [Кобылина 1974, с. 48].

На окраїні Горгіппії протягом кількох століть функціонував керамік. В цій частині міста знайдено кілька форм. Найбільш ранні з досліджених печей датуються IV ст. до н. е. До елліністичного часу належать три комплекси пічок. Крім того, в житлових кварталах міста знайдено одинадцять форм [Алексеева 2009, с. 19—25].

В перших століттях нової ери обсяги виробництва теракот в античних містах Північного та Західного Причорномор'я дещо зменшились. В цей же час з'являються численні пункти з виробництва кераміки та теракот в сільських районах провінцій Фракія, Дакія та Нижня Мезія [Bondoc 2005, p. 5; Ștefănescu-Onițiu 2008, p. 362—375; Anghel, Har, Ursu 2014, p. 261]. Продукція цих майстерень очевидно призначалась для забезпечення культовими речами римської армії та місцевого населення. В II—III ст. великий центр з виготовлення кераміки функціонував поблизу с. Бутово (Нижня Мезія). В цьому центрі, окрім теракот, в значній кількості виготовлявся червонолаковий посуд, світильники, вотивні рельєфи [Sultov 1985, p. 29—30]. Окремі форми для виробництва знайдені в Дуросторі та Ульпія-Ескус [Аврамова 2005, с. 93—94; Elefterescu, Șerbănescu 2009, p. 176, pl. II,2]. Інтерес викликають також знахідки форм та бракованих теракот поблизу обпалювальної печі в

керамічному виробничому центрі II—III ст. на пам'ятці Нова Надежда (Фракія) [Harizanov 2016, p. 586].

Попит на теракоти спостерігається в Тірі в римський час. За стратиграфією, одна форма з колекції датується II—III ст. н. е. Вона призначалась для виготовлення теракоти Афродіти Анадіомени (кат. № 385; рис. 35,4). До того самого часу належать дев'ять гончарних пічок, в яких випалювалася черепиця, цегла, червоноглиняний та кухонний посуд. Пічки були розташовані всередині або поблизу житлових будинків [Сон 1995, с. 62]. В керамічних майстернях Тіри виробляли світильники (відомо три форми для виготовлення) [Сон, Сорочан 1988, с. 126, рис. 5,4; Смольянінова 2005, с. 90, рис. 5]. За припущенням Н. О. Сон, частину черепиці та цегли (такі, що мають клейма легіонів) виготовляли солдати римського гарнізону [Сон 1993, с. 72]. Так само, теоретично, вони могли виготовляти певну частину культового інвентарю для забезпечення потреб солдат та офіцерів військових підрозділів римської армії.

В Ольвії, за даними зводу «Терракоты Северного Причерноморья», знахідки теракот римського часу є поодинокими [Леви 1970, с. 34]. Після виходу цього зводу нові знахідки теракот римського часу не публікувались (за винятком кількох статуєток з хори міста). Однак, відомо, що в місті в перших століттях нової ери існувало гончарне виробництво. Про це свідчать залишки майстерень та численні вироби місцевого виготовлення [Крапивина 1993, с. 128]. Тому публікація знахідок теракот за останні кілька десятиліть можливо змінить уявлення про коропластику Ольвії цього періоду.

В Херсонесі було досліджене приміщення II ст. н. е. з горном та фрагментами форм для виготовлення статуєток жінок, що стоять. Інша піч з фрагментами теракот датується III—IV ст. [Борисова 1966, с. 16—17]. Залишки майстерні коропласта кінця II — початку III ст. досліджені в Пантікапеї [Ермолин 2007, с. 101].

Отже, в елліністичний час поліси Північного та Західного Причорномор'я задовольняли потреби населення в теракотах продукцією

власного виробництва. В цей час попит на теракоти був особливо високим. Експорт, очевидно, не був рентабельним, можливо вивозились невеликі партії товару. Навряд чи ці вироби мали високу вартість, адже серійне виробництво давало змогу отримувати досить великі обсяги продукції за короткий термін [Muller 2014, p. 66—67]. Огляд колекцій теракот з різних пам'яток античного світу показує, що більшість виробів являли собою промисловий товар, виготовлений для отримання максимального прибутку з витратою мінімальних зусиль [Uhlenbrock 2016a, p. 23].

В перших століттях нової ери традиція використання теракот не згасає. Обсяги виробництва дещо скоротились, водночас короластика отримала нові характерні риси, що пов'язано зі змінами в ідеологічних уявленнях населення. В Тірі продовжилось відтворення сюжетів теракот, популярних в елліністичний час.

Таким чином, огляд відомих на цей час залишків майстерень з різних античних центрів, показує, що їхнє розташування можливе в різних частинах міста, або за його межами. В деяких пунктах відкрито окремі райони гончарного виробництва, зокрема в Фанагорії та Горгіппії. Вони розташовувались на околицях міста. Такий вибір місця розташування зумовлений кількома можливими причинами, серед яких — небезпека виникнення пожежі та присутність поблизу родовищ якісних глин. Також необхідними умовами для виробництва є джерела води та палива. В таких виробничих районах виготовлялися різні категорії керамічної продукції, зокрема посуд та світильники.

Інший варіант розташування виробництва — в центрі міста. Такі майстерні та знахідки окремих форм відомі в Пантікапеї, Херсонесі, Горгіппії, Істрії, Каллатісі. В Тірі форми знайдені в шарах на території житлових кварталів. Можливо, тут поряд з житловими існували виробничі приміщення. Такі майстерні скоріш за все спеціалізувались на виготовленні дрібних художніх виробів.

Нарешті, майстерні могли бути розташовані безпосередньо поблизу святилища. Залишки такого виробничого комплексу відкрито в Німфеї [Худяк, 1952, с. 241—245]. За знахідками форм можна припустити їхнє існування в Ольвії та Херсонесі. Метою такого розташування був найскоріший збут продукції, яку купували відвідувачі святилищ для принесення в якості вотивних дарунків богам.

Значна частина теракот Тіри, за візуальним аналізом належить до продукції місцевого виробництва. Вони виготовлені зі схожої за структурою формувальної маси — щільної червоно-коричневої з домішками слюди. Випал здебільшого достатній. Більшість теракот виготовлена рядовими ремісниками, продукція не має ознак якісного високохудожнього виробництва. Короткочасне використання теракот допускало недбале виконання, коли риси обличчя та деталі одягу пророблені не досить ретельно, обпалення нерівномірне. Більш прості вироби (зокрема ліпні) могли бути виготовлені в домашніх умовах та обпалені в побутовій пічці. Однак слід відзначити, що з восьми матриць зі знайдених в місті, чотири призначалися для виготовлення окремих частин тіла. Поєднання відбитків потребує більшої майстерності та кращої підготовки глини. Для випалу крупних виробів має бути застосована спеціальна піч. Тобто виготовлення таких теракот можливе лише в майстерні. Тому, знахідки матриць є непрямым свідченням існування в Тірі майстерень коропластів. Можна констатувати, що виробництво мало професійний рівень. Відсутність залишків майстерень в місті можна пояснити недостатнім археологічним дослідженням пам'ятки, або є результатом руйнування комплексів в пізніші часи. Можливо комплекс гончарного виробництва був розташований за межами міста. Таким чином, виявлення місця виготовлення керамічної продукції Тіри є завданням подальших досліджень міста та його округи.

4.3. Статистичні дані з хронології теракот

Як зазначалося, корпус теракот з Тіри, Ніконія та пам'яток хори нараховує понад чотири сотні цілих виробів та фрагментів²⁹. В процесі обробки та систематизації, ці матеріали були розподілені за чотирма основними загальноприйнятими періодами античної історії. Водночас, дослідниками Ніконія та Тіри були запропоновані локальні періодизації, які висвітлюють дії провідних чинників та тенденцій розвитку саме цього регіону [Карышковский, Клейман 1985, с. 41—135; Секерская 1989, с. 3—6; Самойлова 2013, с. 454]. В основі цих періодизацій лежать економічний та зовнішньополітичний чинники. Певною мірою, ці чинники відобразилися і в коропластиці. Аналіз хронології теракот двох полісів Нижнього Подністров'я дає можливість з'ясувати динаміку використання в них теракот на різних етапах.

В історії Ніконія та його хори Н. М. Секерська виділила кілька етапів [Секерская 1989, с. 3—6].

I етап (остання третина VI — перша половина V ст. до н. е.). Перші теракоти з'явилися в Ніконії на початку періоду колонізації — в останній третині VI ст. до н. е. Кількість знахідок, які можна віднести до цього етапу — близько двох десятків одиниць. Їхня частка серед усіх теракот Ніконія становить близько 30 % (через неможливість встановити вузькі дати теракот, точний підрахунок зробити не вдається) (рис. 39, 1). Частина з них могла бути привезена першими колоністами, інші ж потрапити разом зі східногрецьким та аттичним імпортом.

До того самого часу належать теракоти з сільських поселень першої хвилі засвоєння хори (Надлиманське III та Біляївка I). Знайдено вісім одиниць. Імовірно, вони є імпортом зі Східної Греції, який потрапив до поселень з Ніконія. Вказані поселення припинили існування наприкінці першої третини V ст. до н. е.

²⁹ До цієї кількості не зараховані численні дрібні уламки теракот, які не можуть бути типологічно ідентифіковані, тому непридатні для значущих статистичних висновків.

II етап (друга третина V — перша половина IV ст. до н. е.). До цього часу належать близько півтора десятка теракот, або понад 20 % від загальної кількості теракот Ніконія (рис. 39, 1). У порівнянні з попереднім етапом, в цій цифрі можна побачити незначне зменшення у споживанні виробів коропластики. Те саме явище спостерігається в цей час в деяких інших регіонах античного світу, зокрема на Боспорі [Денисова 1981, с. 83—84].

Як зазначалося, технологія виготовлення теракот є досить простою, а матеріал недорогим, тому, при наявності значного попиту, було б раціонально організувати виробництво в місті. Відсутність залишків такого виробництва та матриць може свідчити про низький попит на ці вироби. Можливо, незначна кількість знахідок пояснюється тим, що в цей час ще не отримала значного поширення традиція використання теракот в домашніх святилищах, а громадські святилища на сьогодні не досліджені. Раніше зазначалося, що основним способом використання теракот було принесення в дар божеству, а основним місцем проведення цього обряду — святилище (див. розділ 3). Таким чином, відкриття теменосів значно змінило б картину з використання теракот мешканцями Ніконія в вказаний час. Водночас, зауважимо, що вибірка теракот Ніконія є надто малою щоб на її підставі робити впевнені висновки про динаміку використання теракот на різних етапах життя міста в пізньоархаїчному та класичному періодах.

До цього самого етапу належить друге заснування поселень хори. Теракоти виявлені в городищі Надлиманське, на поселеннях Овідіополь II, Бугаз VI, Градениці III. Загальна кількість знахідок на поселеннях цього часу — 9 одиниць.

III етап (остання третина IV — перша половина III ст. до н. е.). Економічна стабільність спостерігається на початку цього етапу, проте низка подій поступово призвела до занепаду Ніконія. На початку III ст. до н. е. мешканці були змушені тимчасово залишити місто [Виноградов 1999, с. 66]. Однак, незважаючи на кризові явища, в місті ранньоелліністичного часу використовувалися теракоти. Нараховано 20 одиниць. Їхня частка складає 36

% від загальної кількості (рис. 39,1). Серед статуєток цього часу є кілька виробів досить високої якості. Зокрема, йдеться про теракоти танагрського стилю виробництва Аттики.

В середині III ст. до н. е. життя в Ніконії та на сільських поселеннях припинилось. Повторне заселення території міста відбулося наприкінці I — початку II ст. В етнічному складі населення цього часу переважають пізні скифи [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 180]. Вказаним періодом датуються не менше трьох теракот виготовлених в формі та ліпні антропоморфні вироби, їхня частка складає 9 % (рис. 39, 1).

Таким чином, аналіз теракот античного Ніконія показує, що протягом життя міста, коропластика займала стабільно важливе місце. Їхні частки на всіх етапах є приблизно рівними.

Періодизація історії Тіри, що запропонована П. О. Каришковським та І. Б. Клейманом включає наступні етапи [Карышковский, Клейман 1985, с. 41—135].

I етап (кінець VI—V ст. до н. е.). Ранній період історії Тіри починається з кінця VI ст. до н. е. та характеризується за знахідками з переміщених шарів. При цьому теракоти VI—V ст. до н. е. не відомі. На цьому етапі Тіра була невеликим містом без власної хори.

II етап (IV — перша половина III ст. до н. е.). Характеризується економічним підйомом, високим рівнем будівництва, інтенсивними торговельними зв'язками з центрами Середземномор'я, Північного та Західного Причорномор'я. В цей час розширюються межі міста. В IV ст. до н. е. у міста з'являється розвинена хора. В другій половині століття починається карбування власної монети.

Не пізніше кінця IV ст. до н. е. в місті розпочинається власне виробництво теракот. Головним центром, з якого здійснюється імпорт теракот є Аттика. Вироби цього етапу представлені протомами, зображеннями жінок «танагрського стилю», крилатого юнака, акторів. До цього етапу впевнено можна віднести понад два десятки теракот та три форми для виготовлення.

Їхня частка складає 13 % від загальної кількості датованих за стратиграфією виробів з Тіри (рис. 39,2).

III етап (друга половина III — перша половина I ст. до н. е.). Цей етап історії Тіри вважається відносно стабільним і характеризується поступовим наростання економічної кризи [Фурманская 1963, с. 44]. Саме до цього хронологічного відрізка належить більша частина виробів коропластики в Тірі, серед яких представлені як місцеві, так і імпортні. Загальна кількість теракот, які можна датувати в цих хронологічних межах, перевищує сотню одиниць. Їхня частка складає 55 % (рис. 39, 2).

Теракоти ввозилися з центрів Малої Азії, Західного та Північного Причорномор'я. Численні знахідки зроблені під час розкопок житлових кварталів цього часу. Вагома частина статуєток була виготовлена в місцевих майстернях.

В другій половині II ст. до н. е. в Тірі починається криза, яка супроводжується скороченням торговельних відносин. Можна констатувати різке зменшення кількості теракот, що датуються кінцем II—I ст. до н. е. Очевидно, в тих умовах, що склалися в місті, виробництво теракот припинилось.

IV етап. (I—III ст. н. е.). В цей час відбувається економічне відновлення Тіри. З II ст. в місті перебувають римські гарнізони, сталося включення Тіри до складу провінції Нижня Мезія. Ці події відіграли позитивну роль в економічному відродженні Тіри. Торгівля з античними центрами Західного та Північного Причорномор'я продовжувала відгравати значну роль в економіці міста.

В цей час в Тірі знову зростають обсяги імпорту та виробництва теракот. Очевидно, функції статуєток в культовому житті її мешканців не змінилися. За стратиграфією, понад п'ять десятків датованих за стратиграфією теракот Тіри належать до цього етапу. Їхня частка складає 32 % від загальної кількості виробів (рис. 39, 2).

Таким чином, кількість теракот з шарів перших століть нової ери є меншою, в порівнянні з елліністичним часом. Пояснення цьому зменшенню очевидно полягає в змінах ідеологічних уявлень місцевого населення. Адже в цей час змінилось сприйняття міфу в суспільстві, мислення стає більш раціональним, хоча міфологічні сюжети й продовжують активно використовуватись в мистецтві [Забелина 1988, с. 227].

Надходження теракот та їхнє виробництво припинилось очевидно в середині III ст., з часу виведення з Тіри гарнізонів. До пізньоантичного часу можна зарахувати лише кілька ліпних антропоморфних статуєток, які були знайдені в шарах другої половини III—IV ст. н. е.

Переважання за кількістю теракот елліністичного часу (55 %) відображає загальні тенденції історії коропластики в античному світі, та співпадає з відносно стабільним періодом історичного розвитку Тіри. Частка теракот римського часу (32 %), хоча і менша в порівнянні з попереднім часом, але є досить вагомою (рис. 39,2).

Цікавим є порівняння кількісних та якісних показників теракот Тіри та Ніконія. Найбільшу частку за кількістю знахідок займає Тіра (понад 330 одиниць), значно меншу частку складає Ніконій (70 одиниць). Кількість теракот з сільських поселень двох хвиль освоєння хори нараховує загалом 17 одиниць. Головною причиною такого співвідношення кількості теракот є зростання інтересу до неї в елліністичний час, тобто в період, коли Ніконій спочатку опинився в кризовому становищі, а потім взагалі припинив існування.

Порівняння між сюжетами коропластики Тіри та Ніконія доцільне лише для нетривалого хронологічного відрізка (IV — перша половина III ст. до н. е.). Кількість теракот Тіри та Ніконія цього часу є приблизно однаковою. Між ними є паралелі, які свідчать про існування тих самих шляхів імпорту та характер релігійного життя. Для цього часу ми маємо схожий набір сюжетів, зокрема протами богинь, жінки та діти, крилатий юнак, Афродіта, що сидить на скелі, Баубо.

Відмінність між теракотами цього часу можна помітити в тому, що в ранньоелліністичній коропластиці Ніконія відсутнє зображення Кібели та Аттиса. Імовірно це можна пояснити тим, що поширення образів цих божеств в Північному Причорномор'ї відбулося дещо пізніше — після середини III ст. до н. е., хоча окремі зразки з Тіри можуть бути датовані кінцем IV ст. до н. е. — першою половиною III ст. до н. е. Також серед теракот Ніконія відсутні зображення акторів. Проте, в цілому, духовна культура двох міст, очевидно, мала схожі шляхи розвитку.

Висновки до розділу 4

1) В сукупності з даними, що отримані в результаті вивчення інших категорій джерел, визначені основні шляхи потрапляння теракот до Ніконія та Тіри. Для другої половини VI — першої третини V ст. до н. е. головним напрямом торгівлі був східногрецький. Важливу роль також грав імпорт з Аттики, яка в цей час мала міцні економічні позиції та виступала одним з головних експортерів столового посуду. В V ст. до н. е. значення аттичного напрямку торгівлі вийшло на перший план.

В період IV—III ст. до н. е., за результатами вивчення теракот та керамічного посуду, засвідчені активні взаємовідносини з іншими центрами Північного та Північно-Західного Причорномор'я. Зокрема простежуються зв'язки з Каллатісом, Ольвією та Херсонесом. Ці поліси були активними учасниками внутрішньопонтійського торговельного ринку, здійснюючи обмін промисловими товарами, зокрема і теракотами, а Ніконій та Тіра розташовувались на деяких з морських шляхів, які охоплювали цей ринок. З III ст. до н. е. важливу роль в постачанні теракот в Тіру відігравали центри Малої Азії (Міріна, Прієна).

В II—I ст. до Тіри постачалася продукція Амісу (фрагменти масок Діоніса та його свити виявлені в місті).

Протягом II — першої половини III ст. н. е. важливим чинником розвитку коропластики було існування політичних та економічних зв'язків зі

східними провінціями Римської Імперії та присутність в Тірі римського гарнізону.

2) Знахідки в Тірі матриць елліністичного та римського часу є свідченням існування в Тірі власних керамічних майстерень. Дослідження форм дозволяє припустити, що виробництво теракотових статуєток розпочалося наприкінці IV – початку III ст. до н. е. Значна частина теракот Тіри, за візуальним аналізом глини, належить до продукції місцевого виробництва. Ця продукція виготовлена на професійному рівні, хоча і не має ознак високохудожнього виробництва.

Співставлення з даними про виробництво теракот в інших античних центрах Північного та Північно-Західного Причорномор'я дозволяють припустити, що майстерні могли бути розташовані в центрі міста, можливо поблизу святилища, для найбільш ефективного збуту продукції. Комплекс гончарного виробництва міг бути розташований також за межами міста (зокрема через наявність поблизу родовищ глини або небезпеку виникнення пожежі).

3) Теракотова пластика як складова матеріальної культури Ніконія та Тіри мала свої певні особливості. Важливими чинниками, які впливали на коропластику регіону є зовнішньоекономічний та політичний. Динаміка імпорту та місцевого виробництва античних теракот в Ніконії (в останній третині VI ст. до н. е. — першій половині III ст. н. е.) та Тірі (в IV ст. до н. е. — III ст. н. е.), в цілому відображає ті історичні процеси, які відбувались в регіоні в зазначений час.

Можна констатувати, що використання теракот в регіоні розпочалося одночасно з виникненням колоній в останній третині — наприкінці VI ст. до н. е., та засвідчене протягом V—IV ст. до н. е. Вагома кількість датованих за стратиграфією виробів Тіри свідчить про значний попит на ці вироби в III—II ст. до н. е. та в II—III ст. н. е.

Порівняльний аналіз добірок матеріалів двох античних міст Нижнього Подністров'я — Ніконія та Тіри, які датуються в межах IV — першої

половини III ст. до н. е. показав, що між ними існують паралелі, які свідчать про існування тих самих шляхів імпорту та характер релігійного життя. Зокрема схожим є набір сюжетів (протоми богинь, жінки, крилатий юнак, Афродіта на скелі, Баубо). Відмінність полягає у відсутності серед теракот Ніконія цього часу зображень Кібели та Аттіса, а також акторів.

ВИСНОВКИ

Огляд історії дослідження теракот античних пам'яток Нижнього Подністров'я показав необхідність створення повного зводу відомих на сьогодні виробів із залученням сучасних методологічних підходів, зокрема до хронології, систематизації та інтерпретації їхнього змісту. Одним з методологічних питань, що постали в процесі роботи є можливість використання виробів коропластики в якості хронологічного індикатора. Встановлено, що теракоти не можуть слугувати надійними матеріалами для вузького датування комплексів. По-перше, відзначаються випадки тривалого зберігання цих речей. По-друге, через особливості техніки виготовлення статуеток (створення форм-матриць шляхом копіювання готових виробів) можливим є відтворення зразків, що мають більш ранню дату. Таким чином, датування самих теракот в кожному конкретному випадку вимагає аналізу археологічного контексту.

Вивчення стратиграфії знахідок дало можливість створити типологію теракот, яка заснована як на хронологічному принципі, так і на визначенні їхнього сюжету. Найбільш виправданим визнаний принцип розподілу виробів спочатку за хронологією, і лише потім за сюжетом та формою (на підставі аналізу останніх виділені групи, типи, варіанти зображень).

Інтерпретація сюжетів теракот або визначення їхнього символічного змісту часто також є проблематичною. В теперішній час існує низка стереотипів щодо ідентифікації деяких образів теракот, особливо пізньоархаїчного часу. Яскравий приклад — зображення богині, що сидить на троні, які традиційно визначаються як Деметра. Численні приклади вказують на те, що ці статуетки використовувались в якості вотивних приношень в культах інших богинь (Афродіти, Артеміди тощо). Отже, одні й ті ж самі зображення могли мати різний зміст (зокрема в залежності від історичної ситуації та наявних торговельних та культурних контактів з іншими регіонами античного світу). Лише аналіз археологічного контексту дозволяє наблизитись

до розуміння того змісту, який вкладався в ті чи інші статуетки їхніми користувачами. Некоректною в цій ситуації уявляється ідентифікація святилищ виключно на підставі теракот, що знайдені в них.

Матеріали, що були досліджені поділяються на чотири хронологічні групи, які відповідають загальноприйнятій періодизації античної історії (1 — пізньоархаїчний, 2 — класичний, 3 — елліністичний, 4 — провінційно-римський періоди). Такий підхід дав можливість прослідкувати кількісні та якісні зміни, що відбувалися в коропластиці регіону протягом його історії.

Теракоти з'явилися у Нижньому Подністров'ї в останній третині VI ст. до н. е., одночасно з виникненням колоній. Вони представлені в матеріалах Ніконія, поселень Надлиманське III та Біляївка I. Статуетки V ст. до н. е. походять з розкопок Ніконія та поселення Овідіополь II, вироби IV ст. до н. е. зафіксовані в Ніконії, Тірі, городищі Надлиманському, поселеннях Бугаз IV та Градениці III.

Серед теракот із зображенням божеств давньогрецького пантеону найбільш поширеним є тип богині, що сидить на троні (12 одиниць), він представлений трьома варіантами. Також поширеним типом є протоми богині (два варіанти). Інші сюжети цієї групи — зображення богинь, що стоять та силенів. До умовної групи «служителі культу» віднесено Баубо, дівчат з приношеннями, чоловіка, що сидить біля вівтаря, «ляльок». Кількома одиницями представлені зображення тварин, переважно птахів. До групи «культові вироби» віднесені імітації предметів: керамічні конуси та хлібці.

Елліністичний період є часом розквіту коропластики. Значно розширюється коло сюжетів, водночас виробництво багатьох типів теракот, що були поширені в попередній період, повністю припинилося. Матеріали останньої третини IV — першої половини III ст. до н. е. представлені в Ніконії, Тірі, городищі Надлиманському та на поселенні Бугаз VI. Для III—II ст. повноцінну джерельну базу складають фактично лише теракоти з Тіри. До цього ж часу належать знахідки на поселенні Чобручі.

Протягом елліністичного періоду тривало та розвивалося виробництво протом. Найбільш численними серед міфологічних сюжетів є зображення Афродіти (виділено чотири основних варіанти), Кібели, крилатого юнака. Зображення Діоніса та його фіасу представлені у вигляді герм та масок. Численною є група жанрових статуєток, тобто таких, що зображають звичайних жінок, дітей, та чоловіків (відомо понад шість десятків одиниць). Серед них є вироби різного художнього рівня, частина належить до теракот «танагрського стилю», інші є наслідуваннями. В Тірі представлена група зображень акторів (статуєтки та маски). До групи «культові вироби» віднесені мініатюрні вівтарі (чотири варіанти), хлібці та інші.

Теракоти провінційно-римського періоду (I—III ст.) представлені в Тірі, Ніконії та на поселенні Молога II (в двох останніх — незначною кількістю фрагментів). В коропластиці цього часу зберіглися деякі сюжети, що були характерними для елліністичного часу (Афродіта, Кібела). Вони доповнюються новими варіантами зображень. Водночас з'являються нові типи теракот: зображення Серапіса, Ісиди, Пріапа, невизначеної богині. Виокремлюється група зображень римських воїнів (два варіанти: воїни з рухомими кінцівками та воїни, що стоять). Також виділяються групи «маски та протоми» (представлена маскою трагічного актора, фрагментами масок силена), «жінки» (шість фрагментів), «тварини» (голова бика, коня, птахи), культові керамічні вироби. Також серед матеріалів античних пам'яток Нижнього Подністров'я елліністичної та римської доби представлені ліпні антропоморфні статуєтки (30 одиниць), з них сім є імітаціями античних теракот, інші ж мають найближчі аналогії на фракійських пам'ятках.

Численні знахідки теракот в житлових приміщеннях Ніконія та Тіри вказують на те, що вони відігравали значну роль в домашньому культі. Водночас, слід зауважити, що святилища (за винятком окремих культових об'єктів) в регіоні не відкриті. Житлові та господарчі приміщення в теперішній час досліджені найбільшою мірою. Можна зробити припущення, що виявлення в античних містах Нижнього Подністров'я нових сакральних

комплексів (теменосів, храмів, святилищ, ботросів/фавісс або інших споруд) значно змінить сучасні уявлення про обсяги використання теракот мешканцями цих міст, адже саме розкопки античних святилищ зазвичай надають для вивчення найбільшу кількість теракот.

Динаміка яка спостерігається в сюжетах теракот на різних етапах, головним чином пов'язана зі змінами в релігійній сфері. Функції теракот залишались незмінними протягом всього античного періоду. Аналіз сюжетів дозволив визначити найбільш популярні культу в релігії еллінів в різні періоди. Такими є культу Афродіти, Деметри, Кібели, Діоніса. Водночас, порівнюючи ці дані з відомостями отриманими з інших джерел (епіграфіка, нумізматики), встановлено, що не всі божества, культу яких зафіксовані в Тірі та Ніконії відобразились в теракотах. Такі популярні божества як Зевс, Афіна, Аполлон зображувались не часто.

На кількох варварських поселеннях Нижнього Подністров'я були виявлені теракоти, що виготовлені у формі. III—II ст. до н. е. датуються теракоти з поселення Чобручі. З них більшість представляє Кібелу. До II—III ст. н. е. належать матеріали пізньоскіфських поселень Ніконій (три фрагменти античних теракот та дві ліпні статуетки жіночого божества, які виготовлені вручну за античним зразком) і Молога II (п'ять фрагментів теракот). Ці матеріали можна розглядати як свідчення еллінського впливу на культуру варварів або присутності серед його мешканців певної кількості носіїв еллінської культури. Можливо, також, що художні зображення грецьких богів були запозичені варварами завдяки наявності в їхньому пантеоні схожих образів. Так, образ Кібели є близьким до скіфської Великої богині і фракійської Богині-матері і відображає шанування індоєвропейцями архетипного Великого жіночого божества.

В роботі порушені питання надійності використання виробів коропластики в якості джерела для вивчення окремих історичних питань. Одним з таких є питання культурних та торговельних контактів міст Нижнього Подністров'я з навколишнім світом. Встановлення місця

виготовлення статуєток є проблематичним через низку обставин (зокрема широко розповсюдженим було копіювання імпортованих зразків місцевими майстрами). В багатьох випадках можна встановити лише місце походження того чи іншого типу теракот, а не самих статуєток. Для виявлення та уточнення основних шляхів потрапляння теракот до Ніконія та Тіри було запропоноване порівняння з результатами вивчення керамічного комплексу (оскільки провідні античні центри, які виробляли та постачали посуд, виступали водночас експортерами теракот). У Ніконії, як і в інших містах Північного Причорномор'я, що були засновані в VI ст. до н. е., найбільш ранніми є статуєтки імпортовані зі Східної Греції. В V—IV ст. до н. е. основним постачальником теракот до регіону була Аттика. В IV — першій половині III ст. до н. е. активно розвиваються взаємовідносини Ніконія та Тіри з іншими центрами Північного та Західного Причорномор'я, ці зв'язки Тіра зберігає і в другій половині III—II ст. до н. е. Зокрема, простежуються контакти з Ольвією, Каллатісом та Херсонесом (спільні сюжети у коропластиці — зображення крилатого юнака та Кібели, мініатюрні вівтарі). В III—II ст. до н. е. постачання теракот до Тіри здійснювали центри Малої Азії. В коропластиці II ст. до н. е. відобразився вплив Понтійського царства (маски Діоніса та його свити виготовляв та постачав Аміс). В перших століттях нової ери головним чинником змін у постачанні теракот та у їхніх сюжетах були економічні та політичні зв'язки Тіри зі східними провінціями Римської імперії та присутність в місті римського гарнізону. Частина теракот цього періоду може бути безпосередньо пов'язана з культовою практикою армії (не виключено і їхнє переміщення разом із військовими).

Ще одним важливим питанням є організація процесу виробництва теракот в Тірі. Керамічні майстерні на сьогодні не виявлені, проте, на підставі вивчення матриць встановлено, що виробництво теракот розпочалося не пізніше кінця IV — початку III ст. до н. е. Значна частина теракот Тіри належить до продукції місцевого виробництва. Ця продукція виготовлена на професійному рівні в майстернях. У свою чергу, це спостереження може

характеризувати загальний розвиток керамічного виробництва в Тірі в цей час, адже відомо, що виготовлення теракот та інших категорій виробів з глини зазвичай здійснювалось в одних майстернях. Порівняння з даними про виробництво теракот в інших регіонах дозволяють припустити, що майстерні в Тірі могли бути розташованими як в центрі міста (можливо поблизу святилища — для збуту продукції), так і за його межами.

Аналіз теракот Ніконія та Тіри, які мають археологічно обґрунтоване датування, дозволив встановити основні тенденції виникнення, поширення та динаміки використання виробів коропластики цих міст на різних історичних етапах. Вивчення колекції теракот античного Ніконія показує, що протягом життя міста, коропластика займала стабільно важливе місце в культовій практиці його мешканців. Частка теракот на всіх етапах є приблизно рівною. Що стосується Тіри, її матеріальна культура раннього періоду (кінець VI—V ст. до н. е.) не досліджена. До періоду IV — середини III ст. до н. е. належить близько двох десятків теракот (13 % від загальної кількості виробів з Тіри). Встановлено, що пік активності їхнього використання припадає на другу половину III—II ст. до н. е. (55 %), що відображає тенденції розвитку коропластики в античному світі, та співпадає зі стабільним періодом в історії міста. Проте ця ситуація зберігалася порівняно недовго. З кінця II ст. до н. е. виробництво теракот значно скоротилось або припинилось, що пов'язано з політичною та економічною кризою, яка охопила в цей час античні міста Північного Причорномор'я. Відродження виробництва в Тірі відбулося в римський час, проте в менших масштабах. Частка теракот римського часу (32 %), хоча і є меншою в порівнянні з попереднім часом, але досить вагомою.

Здійснено порівняння між колекціями теракот Тіри та Ніконія для хронологічного відрізка, який охоплює IV — першу половину III ст. до н. е. Кількість відомих на сьогодні теракот Тіри та Ніконія цього часу є приблизно однаковою. Між ними є паралелі, які свідчать про існування тих самих шляхів імпорту та спільний характер релігійного життя. Загалом, духовна культура двох міст на вказаному етапі, очевидно, мала спільні риси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

- 1. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1958/11. Фурманская А. И. Отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции 1958 г., 34 с.
- 2. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1959/10. Фурманская А. И. Отчет о раскопках в Тире в 1959 г., 19 с.
- 3. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1960/10. Фурманская А. И. Отчет о раскопках в Тире в 1960 г., 28 с.
- 4. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1961/10-б Фурманская А. И. Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда Античной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1961 г., 37 с.
- 5. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1963/10. Фурманская А. И. Отчет Белгород-Днестровской экспедиции о раскопках в Тире в 1963 г., 47 с.
- 6. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1969/49-а. Андрунина Н. М. Отчет отряда ОАМ о раскопках на античном городище у с. Роксоланы (Никоний) Одесской обл., Овидиопольского р-на в 1969 г., 8 с.
- 7. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції

№ 1973/65. Андрунина Н. М. Отчет о раскопках Роксоланского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в Никонии в 1973 г., 47 с.

8. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1979/91. Клейман И. Б., Кравченко К. А., Самойлова Т. Л., Сон Н. А. Отчет о раскопках античной Тире и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией ОАМ и Тирским отрядом ИА АН УССР в 1979 г., 99 с.

9. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1980/143. Охотников С. Б. Отчет о работе Надлиманского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1980 г., 11 с.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1982/120. Загинайло А. Г. Отчет Днестровской археологической экспедиции об охранных раскопках античного поселения у пгт. Овидиополь в 1982 г., 23 с.

11. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1983/150. Охотников С. Б. Отчет о работе Надлиманского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР за 1983 г., 13 с.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1984/114. Охотников С. Б. Отчет о работе Надлиманского отряда Причерноморской экспедиции ОАМ АН УССР в 1984 г., 11 с.

13. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 1986/80. Клейман И. Б., Росохацкий А. А. Отчет о раскопках античного города Тире и могильника Тирасской периферии у с. Беленькое 1986 г., 58 с.

- 14. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1992/206. Малюкевич А. Е. Отчет о раскопках могильника Молога в 1992 г.
- 15. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 1999/2. Самойлова Т. Л., Кожокару В., Смольянинова С. П., Батизат Г. В., Богуславский Г. С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 1999 г., 73 с.
- 16. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 2000/78. Самойлова Т. Л., Кожокару В., Смольянинова С. П., Батизат Г. В., Богуславский Г. С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2000 г., 75 с.
- 17. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 2001/80. Самойлова Т. Л., Кожокару В., Смольянинова С. П., Батизат Г. В., Богуславский Г. С. Отчет о работе комплексной украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2001 г., 86 с.
- 18. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 2002/93. Самойлова Т. Л., Кожокару В., Смольянинова С. П., Богуславский Г. С., Остапенко П. В. Отчет о работе украинско-румынской Белгород-Тирской экспедиции в 2002 г., 111 с.
- 19. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**
Ф. експедиції
№ 2003/122. Самойлова Т. Л., Смольянинова С. П., Богуславский Г. С., Ветчинникова Н. Е., Остапенко П. В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2003 г., 78 с.
- 20. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ**

Ф. експедиції

№ 2004/174. Самойлова Т. Л., Смольянинова С. П., Богуславский Г. С., Ветчинникова Н. Е., Остапенко П. В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2004 г., 77 с.

21. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2005/38. Самойлова Т. Л., Смольянинова С. П., Богуславский Г. С., Ветчинникова Н. Е., Остапенко П. В., Коцура А. Г. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2005 г., 94 с.

22. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2006/188. Самойлова Т. Л., Богуславский Г. С., Остапенко П. В., Коцура А. Г., Ветчинникова Н. Е., Смольянинова С. П. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2006 г., 108 с.

23. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2007/80. Самойлова Т. Л., Богуславский Г. С., Остапенко П. В., Коцура А. Г., Ветчинникова Н. Е., Смольянинова С. П. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2007 г., 104 с.

24. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2008/36. Самойлова Т. Л., Богуславский Г. С., Остапенко П. В., Ветчинникова Н. Е., Смольянинова С. П., Савельев О. К. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2008 г., 121 с.

25. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2009/11. Самойлова Т. Л., Богуславский Г. С., Ветчинникова Н. Е., Остапенко П. В., Леонова А. А., Савельев О. К., Смольянинова С. П., Старкин А. В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2009 г., 64 с.

26. Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

Ф. експедиції

№ 2013/105. Самойлова Т. Л., Остапенко П. В., Богуславский Г. С.,
Леонова А. А., Смольянинова С. П., Старкин А. В., Ветчинникова Н. Е.
Отчет о работе Белгород-Гирской экспедиции в 2013 г., 75 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Г. Абрамзон. — М.: Российская академия наук. — 1995. — 656 с.
2. Аврамова Д. Калъп за производство на теракотени фигурки от Ульпия Ескус / Д. Аврамова // Известия на Националния исторически музей. Том XVI. — Велико Търново: Faber. — 2005. — С. 93—94.
3. Александров О. Източни культове, почитане от римската армия в Долна Мизия (по епиграфски данни) / О. Александров // Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи: Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29—31 октомври 2003 / Гюзелев В. (ред.). — София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2005. — С. 61—73.
4. Алексеева Е. М. Коропластика в Горгиппии / Е. М. Алексеева // ДБ. — 13. — 2009. — С. 17—37.
5. Алексеева Е. М. Аспекти култа Афродиты в Горгиппии (поздний эллинизм и первые века нашей эры) / Е. М. Алексеева // ДБ. — 18. — 2014. — С. 7—34.
6. Андрунина Н. М. Костяные статуэтки из Никония / Н. М. Андрунина // МАСП. — 7. — 1971. — С. 227—229.
7. Анохин В. А. Глиняные тессеры Тире и Ольвии / В. А. Анохин // Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике. — К.: Стилос, 2010. — С. 200—203.
8. Батизат Г. В. Новые свидетельства о культе египетских божеств в Тире / Г. В. Батизат // Stratum plus. — № 6. — 2001—2002. — С. 202—207.
9. Батизат Г. В. Мистические культы в античной Тире / Г. В. Батизат // Stratum plus. — № 3. — 2003—2004. — С. 340—351.

10. Батизат Г., Росохацкий А. К изучению мировоззрения населения Тиря в античный период / Г. Батизат, А. Росохацкий // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — Одеса: Астропрінт, 2005. — С. 4—22.
11. Белов Г. Д. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. / Г. Д. Белов // ХСб. — III. — 1930. — С. 202—248.
12. Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса / Г. Д. Белов // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970. — II. — С. 70—75. — (САИ Г1—11).
13. Блаватский В. Д. Раскопки некрополя Фанагории в 1938, 1939 и 1940 гг. / В. Д. Блаватский // Материалы по археологии Северного Причерноморья в античную эпоху / В. Д. Блаватский, Б. Н. Граков (ред.). — М.: Изд-ва АН СССР, 1951. — С. 189—226. — (МИА № 19).
14. Блаватский В. Д. Очерки истории военного дела в античных государствах Северного Причерноморья // В. Д. Блаватский. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 164 с.
15. Богатова О.В. Культ Великой Матери богов Кибелы в греко-римской древности (к проблеме религиозного синкретизма в античности): Автореф. ... дис. канд. ист. наук.: спец: 07.00.03 — всеобщая история / О.В. Богатова; Санкт-Петербургский государственный университет. — СПб., 1998. — 25 с.
16. Бонгард-Левин Г. М., Гаيبов В. А., Кошеленко Г. А. Открытие митреума в Дура-Европос и современная митраистика / Г. М. Бонгард-Левин, В. А. Гаيبов, Г. А. Кошеленко // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 125—157.
17. Борисова В. В. Херсонес / В. В. Борисова // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — М.: Наука. — 1966. — С. 13—17. (САИ Г1—20.).
18. Бруяко И. В. Лепная керамика греческого Никония / И. В. Бруяко // Древности Причерноморских степей. — К.: Наукова Думка, 1993. — С. 58—71.

19. Бруяко И. В. О событиях III в. до Р. Х. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса) / И. В. Бруяко // ВДИ. — 3. — 1999. — С. 76—91.
20. Бруяко И. В. От Скифии к Сарматии: десять лет спустя // *Stratum plus*. — 3. — 2005—2009. — С. 329—370.
21. Бруяко И. В. Несколько сюжетов на тему колонизации Северо-Западного Причерноморья / И. В. Бруяко // *Античный мир и археология*. — 17. — 2015. — С. 209—237.
22. Бруяко И. В., Дзиговский А. Н., Секерская Н. М. Никоний римской эпохи / И. В. Бруяко, А. Н. Дзиговский, Н. М. Секерская / МАСП. — 10 (Монографическая серия № 1) — Одесса: СМИЛ, — 2008. — 224 с.
23. Бруяко И. В., Загинайло А. Г., Колесниченко А. Н. Некрополь древнегреческого Никония (материалы к изучению) / И. В. Бруяко, А. Г. Загинайло, А. Н. Колесниченко // *Stratum plus*. — 2016. — № 3. — С. 277—307.
24. Бруяко И. В., Секерская Е. П. Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху / И. В. Бруяко, Е. П. Секерская. — Одесса: Ирбис, 2016. — 238 с.
25. Бруяко И. В., Тункина И. В. Комплекс эпохи раннего эллинизма из Никония // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья* / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997. — С. 50 — 54.
26. Буйских А. В. Жилые дома на северном берегу Херсонеса / А. В. Буйских // *ХСб*. — 1999. — 10. — 1999. — С. 23—40.
27. Буйских А. В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (Новая модель?) / А. В. Буйских // ВДИ. — 1. — 2013. — С. 21—39.
28. Буйских А. В. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения) / А. В. Буйских // ВДИ. — 2015. — 2. — С. 6—21.

29. Буйских С. Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры) / С. Б. Буйских. — К.: Наук. думка, 1991. — 160 с.
30. Буйских С. Б. Эсхары Глубокой Пристани / С. Б. Буйских // Древнее Причерноморье. КСОО. — Одесса, 1993. — С. 80—82.
31. Буйских С. Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (Предварительные итоги) / С. Б. Буйских // ХСб. — 2001. — 11. — С. 34—41.
32. Буйских С. Б. К началам сакральной истории Ольвийского полиса / С. Б. Буйских // БФ. — 2004. — С. 83—89.
33. Булатович С. А. Находки литых монет Истрии в Северо-Западном Причерноморье и проблема их интерпретации / С. А. Булатович // Древнее Причерноморье. Материалы X чтений памяти профессора П. О. Карышковского, 11—13 марта 2013 г. / (ред.) И. В. Немченко. — Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2013. — С. 99—105.
34. Бураков А. В. Терракота воіна з поселення Козирка / А. В. Бураков // Археологія. — № 63. — 1988. — С. 73—75.
35. Бутягин А. М. К интерпретации зольников Мирмекия (свидетельства Павсания и боспорская культовая практика) / А. М. Бутягин // БФ. — 2005. — С. 101—107.
36. Былкова В. П., Дьяченко С. А. Терракоты из фондов Херсонского краеведческого музея / В. П. Былкова, С. А. Дьяченко // БФ. — 2002. — 1. — С. 49—56.
37. Былкова В. П. Позднескифские городища Нижнего Днепра: проблемы хронологии и атрибуции / В. П. Былкова // *Tyragetia*. — I (XVI). — 2007. — С. 89—114.
38. Вахтина М. Ю. Материалы домашнего святилища из усадьбы близ Порфмия / М. Ю. Вахтина // БФ. — 2002. — С. 94—98.
39. Ветштейн Р. И. Ольвия. Формы / Р. И. Ветштейн // *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы*. — М.: Наука. — 1966. — С. 23—25. (САИ. Г1—20.)

40. Виноградов Ю. А., Марченко К. К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории / Ю. А. Виноградов, К. К. Марченко // СА. — 1. — 1991. — С. 145—155.
41. Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). / Ю. А. Виноградов. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. — 256 с.
42. Виноградов Ю. Г. Истрия, Тира и Никоний, покинутый и возрожденный / Виноградов Ю. Г. // Нумизматика и эпиграфика / Кошеленко Г. А. (ред.). — М.: Прогресс—Традиция, 1999. — XVI. — С. 50—71.
43. Внуков С. Ю. Позднескифские «землянки» городища Кара-Тобе / С. Ю. Внуков // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. — 2018. — Том 4 (70), № 2. — С. 51—73.
44. Высотская Т. Н. Культы и обряды у поздних скифов / Т. Н. Высотская // ВДИ. — 1976. — № 3. — С. 51—73.
45. Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов / Т. Н. Высотская. — К.: Наукова думка, 1979. — 205 с.
46. Высотская Т. Н. Некоторые аспекты духовной культуры населения Усть-Альминского городища / Т. Н. Высотская // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1984. — С. 132—140.
47. Высотская Т. Н. Влияние античной культуры на скифов поздней поры / Т. Н. Высотская // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 209—216.
48. Вязьмітіна М. І. Поселення біля с. Золота Балка / М. І. Вязьмітіна // Археологія. — 1957. — XI. — С. 115—126.
49. Гаврилюк Н. А. Лепная керамика Тиры / Н. А. Гаврилюк // Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований). — Одесса, 2010. — С. 11—46.
50. Гайдукевич В. Ф. Ракопки Тиритаки в 1935—1940 гг. / В. Ф. Гайдукевич // МИА. — 25. — 1952. — С. 77—86.

51. Гайдукевич В. Ф. Античные города Боспора. Мирмекий / В. Ф. Гайдукевич. — Л.: Наука, 1987. — 179 с.
52. Головки И. Д. Эпиграфические находки // МАСП. — 5. — 1966. — С. 77—88
53. Грач Н. Л. Терракотовые статуэтки из кургана Большая Близница / Н. Л. Грач // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1974. — IV. — С. 36—39. — (САИ Г1—11).
54. Гриневич К. Э. Стены Херсонеса / К. Э. Гриневич // ХСб. — 1927. — 1. — С. 3—17.
55. Гудкова А. В. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) / А. В. Гудкова // *Stratum plus*. — 4. — 1999. — С. 235—404.
56. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник римского времени Молога II / А. В. Гудкова, М. М. Фокеев // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наукова Думка, 1982. — С. 55—113.
57. Двуреченская Н. Д. Терракотовая пластика Средней Азии IV до н. э. — VI в. н. э. (археологический аспект): Автореф. ... дис. канд. ист. наук.: спец. 07.00.06. — археология / Н. Д. Двуреченская; Отдел классической археологии Института археологии РАН. — М., 2009. — 21 с.
58. Денисова В. И. Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы) / В. И. Денисова. — Л.: Наука, 1981. — 171 с.
59. Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б., Редина Е. Ф. Городище Надлиманское IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье / Г. А. Дзис-Райко, С. Б. Охотников, Е. Ф. Редина. — Одесса, 2012. — 263 с.
60. Диамант Э. И. Протома Коры-Персефоны из Лузанского поселения / Э. И. Диамант // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — К.: Наук. думка. — 1980. — С. 117—122.

61. Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949 — 1950 рр. / Л. Дмитров // АП УРСР. — V. — 1955. — С. 111—123.
62. Дремсизова Цв. Теракоти от некропола на Аполонии / Цв. Дремсизова // Аполония. Розкопките в некропола на Аполония през 1947—1949 г. — София: Печатница на Българската академия на науките. — 1963. — С. 275—282.
63. Дремсизова-Нелчинова Ц., Тончева Г. Античны терракоты от България / Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева — София: Изд-во Бълг. Художник, 1971. — 123 с.
64. Егорова Т. В., Ильина Т. А., Кутинова Т. М. К вопросу датирования культового комплекса на Майской горе / Т. В. Егорова, Т. А. Ильина, Т. М. Кутинова // БФ. — 2007. — С. 237—243.
65. Ермолин А. Л. Находки из мастерской коропласта II в. н. э. в Пантикапее / А. Л. Ермолин // БФ. — 2007. — С. 101—105.
66. Журавлев Д. В. О боспорских светильниках типа «кувшинчика» / Д. В. Журавлев // ПИФК. — 1. — 2010. — С. 264—276.
67. Забелина В. С. Миф в декоративном искусстве Рима (на примере светильников I—III вв.) / В. С. Забелина // Жизнь мифа в античности / Материалы научной конференции "Випперовские чтения — 1985". — XVIII. — М.: Советский художник. — 1988. — С. 227—240.
68. Загинайло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище (1957—1963 гг.) // МАСП. — 5. — 1966. — С. 100—130.
69. Загинайло А. Г. Охранные раскопки поселения Овидиополь—II / А. Г. Загинайло // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова Думка. — 1985. — С. 45—50.
70. Загинайло А. Г., Карышковский П. О. Монеты скифского царя Скила / А. Г. Загинайло, П. О. Карышковский // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 3—15.

71. Зайцева К. И. Лепные чаши на ножках I в. до н. э. — IV в. н. э. из Северного Причерноморья / К. И. Зайцева // АСГЭ. — 2001. — № 35. — С. 112—125.
72. Зинько В. Н. Исследования Тиритаки и хоры Нимфея / В. Н. Зинько // СΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия / Мунчаев Р. М. (ред.). — Москва: ИА РАН, 2010 — С.74—77.
73. Зограф А. Н. Монеты Тире / А. Н. Зограф. М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 131 с.
74. Зубарь В. М. О семантике одной группы погребального инвентаря в некрополе Херсонеса Эллинистического периода / В. М. Зубарь // БИ. — V. — 2004. — С. 160—176.
75. Иванов П. В. Восточные культы в духовной жизни Италии времени Империи (распространение митраизма): Автореф. ... дис. канд. ист. наук.: спец. 07.00.03. — всеобщая история / П. В. Иванов; Московский городской педагогический университет. — М., 1996. — 26 с.
76. Иванчик А. И. Новые декреты из Тире / А. И. Иванчик // ВДИ. — 4 (77). — 2017. — С. 967—977.
77. Иванчик А. И., Самойлова Т. Л. Синкретические культы греко-египетских богов в Тире / А. И. Иванчик, Т. Л. Самойлова // БФ. — 2007. — С. 150—156.
78. Ильина Т. А. Псевдотанагрские статуэтки из Пантикапея (в собрании ГМИИ им. А. С. Пушкина) / Т. А. Ильина // ДБ. — 2006. — 9. — С. 152—176.
79. Ильина Т. А. Терракотовая статуэтка Диониса с городища Чайка / Т. А. Ильина // Материалы исследований городища "Чайка" в Северо-Западном Крыму. — М., 2007а. — С. 354—365.
80. Ильина Т. А. Односторонние терракотовые изображения божеств с городища "Чайка" / Ильина Т. А. // Материалы исследования городища "Чайка" в Северо-Западном Крыму. — М. — 2007б. — С. 337—353.

81. Ильина Т. А. Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории): Автореф. ... дис. канд. ист. наук.: спец. 07.00.06. — всеобщая история / Т. А. Ильина; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 2008. — 22 с.

82. Ильина Т. А., Муратова М. Б. Вотивные терракоты из дворцового храма на акрополе Пантикапея / Т. А. Ильина, М. Б. Муратова // Древности Боспора. — М. — 2008. — 12. — С. 287—339.

83. Ильина Т. А., Муратова М. Б. Терракотовые статуэтки раннего Пантикапея — вотивные подношения / Т. А. Ильина, М. Б. Муратова // С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В. П. Толстикова. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. — С. 55—62.

84. Исаева Н. Н. К иконографии анода в греческой коропластике классического периода / Н. Н. Исаева // Образ — смысл в античной культуре. — М, 1990. — С. 164—173.

85. Івченко А. Нова знахідка теракотової статуетки Селена на території передмістя Ольвії / А. Івченко // Емінак. — 2008. — № 1—4 (3). — С. 30—42.

86. Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер А. А. Анализ археологических источников / И. С. Каменецкий, Б. И. Маршак, А. А. Шер. — М.: Наука, 1975.

87. Карышковский П. О. Новые тирасские надписи // Античная Тира и Средневековый Белгород / П. О. Карышковский. — К.: Наук. думка. — 1979. — С. 76—88.

88. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. / П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. К.: Наук. думка, 1985. — 158 с.

89. Кашуба М. Т., Хахеу В. П., Левицкий О. Г. Фрако-гетские древности в южной лесостепи среднего Днестра / М. Т. Кашуба, В. П. Хахеу, О. Г. Левицкий // Stratum plus. — 2001—2002. — 3. — С. 118—216.

90. Клейман И. Б. Три фрагментированные терракотовые статуэтки из городища Надлиманского / И. Б. Клейман // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 г. — Одесса: Маяк, 1964. — С. 137—139.
91. Клейман И. Б. Терракоты Роксолановского городища / И. Б. Клейман // МАСП. — 5. — 1966. — С. 90—100.
92. Клейман И. Б. Статуэтка из поселения у с. Надлиманское (III) // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970а. — I. — С. 29. — (САИ Г1—11).
93. Клейман И. Б. Статуэтки из Роксолан (Никония) / И. Б. Клейман // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970б. — I. — С. 27—29. — (САИ Г1—11).
94. Клейман И. Б. Статуэтки из Тире / И. Б. Клейман // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970с. — I. — С. 25—27. — (САИ Г1—11).
95. Клейман И. Б. Терракоты с о. Левка (Белого острова) из святилища Ахилла-Понтарха / И. Б. Клейман // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970d. — I. — С. 24.
96. Клейман И. Б. Новые находки терракот в Никонии / И. Б. Клейман // Художественная культура и археология античного мира / И. Б. Брашинский (ред.). — М.: Наука. — 1976. — С. 118—123.
97. Клейман И. Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тире — Белгорода / И. Б. Клейман // Античная Тира и средневековый Белгород. — Киев: Наукова Думка, 1979. — С. 54—75.
98. Клейман И. Б. Терракоты из раскопок Тире 1970 — 1977 г. / И. Б. Клейман // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР / П. О. Карышковский (ред.); К.: Наук. Думка. — 1980. — С. 96—103.
99. Клейман И. Б. Новая аттическая терракота из Тире / И. Б. Клейман // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова Думка. — 1982. — с. 132—135.

100. Клейман И. Б. Изображение воина на фрагменте рельефа из Тире / И. Б. Клейман // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья / Т. Л. Самойлова (ред.). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 46—52.
101. Клейман И. Б. Несколько терракот из Никония / И. Б. Клейман // Никоний и античный мир Северного Причерноморья / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997. — С. 47—50.
102. Клейман И. Б. Остатки культового сооружения в расположении римского гарнизона Тире / И. Б. Клейман // КСООАО. — Одесса, 1999. — С. 104—107.
103. Клейман И. Б. Из истории Тире второй половины III — первой половины II до н. э. (строительный и вещественный комплекс) / И. Б. Клейман // *Stratum plus*. — № 3. — 2001—2002. — С. 404—417.
104. Клейман И. Б. О почитании Атгиса в Тире / И. Б. Клейман // Древнее Причерноморье. VI чтения памяти профессора П. О. Карышковского; Материалы международной конференции. — Одесса: "Астропринт", 2005. — С. 50—52.
105. Клейман И. Б., Коциевский А. С. Геммы из Тире. Материалы к изучению культурных контактов / И. Б. Клейман, А. С. Коциевский // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 95 — 99.
106. Клейман И. Б., Кравченко А. А. Раскопки Тире и Белгорода / И. Б. Клейман, А. А. Кравченко // АО 1974 г. — М. — 1975. — С. 288.
107. Клейман И. Б., Сон Н. А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тире / И. Б. Клейман, Сон Н. А. // МАСП. — 1983. — С. 47—59.
108. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории / М. М. Кобылина. — М.: Изд-во АН СССР. — 1961. — 181 с.
109. Кобылина М. М. Раскопки Фанагории в 1951 г. / М. М. Кобылина // КСИИМК. — 51. — 1953. — С. 122—127.

110. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья / М. М. Кобылина // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970. — I. — С. 6—22. — (САИ Г1—11).

111. Кобылина М. М. Мастерские пантикапейских коропластов / М. М. Кобылина // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1974. — III. — С. 47—53. — (САИ Г1—11).

112. Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. / М. М. Кобылина. — М.: Наука, 1978. — 214 с.

113. Козленко Р. Терракота римського воїна з території хори Ольвії / Р. Козленко // Епіхак. — 2015. — № 3. — С. 35—38.

114. Козуб Ю. И. Погребальный обряд ольвийского некрополя / Ю. И. Козуб // ЗОАО. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 75—84.

115. Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 139—163.

116. Конова Л. Магически образи. Глиняни культови фігури от района на с. Коневе, Елховско / Л. Конова // Известия на Национальния исторически музей. — 2004. — XIV. — С. 17—42.

117. Копейкина Л. В. Комплекс архаических терракот с Березани / Л. В. Копейкина // ВДИ. — 1977. — № 3. — С. 92—104.

118. Копылов В.П., Коваленко А.Н. Храмовый комплекс Елизаветовского городища на Дону (предварительное сообщение) // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. Материалы Международной научной конференции. Тирасполь, 16—19 октября 2012 г. / Тельнов Н. П. (ред.). — Тирасполь: ПГУ, 2012. — С. 96—100.

119. Котенко В. В. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці / В. В. Котенко. — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. — 2017а. — 228 с.

120. Котенко В. В. Про один із векторів херсонеської торгівлі / В. В. Котенко // *Археологія*. — 1. — 2017b. — С. 17—23.
121. Котенко В. В. До питання про економічні зв'язки елліністичного Херсонеса з Ніконієм (за керамічними матеріалами) / В. В. Котенко // *Античный Никоний и мир племён Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н. М. Секерской и 60-летию начала раскопок Никония (Одесса, 18 мая 2017 г.)* / Бруяко И. В., Главенчук А. В. (ред.). — Измаил: Ирбис, 2018. — С. 17—24.
122. Кравченко А. А. Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка / А. А. Кравченко // *История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*. — 139. — 1976. — С. 160—163. (МИА)
123. Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. / В. В. Крапивина. — К.: Наукова думка, 1993. — 182 с.
124. Крапивина В. В. Рельеф с Митрой Тавроктоном из Ольвии / В. В. Крапивина // *Древнее Причерноморье*. — Одесса. — 1994. — С. 168—171.
125. Крапивина В. В. Домашние святилища античных памятников Северного Причерноморья / В. В. Крапивина // *БИ*. — 2012. — XXVI. — С. 182—216.
126. Кругликова И. Т. Терракоты из сельских поселений европейской части Боспорского государства // *Терракоты Северного Причерноморья* / ред. М. М. Кобылина. — М.: Наука. — 1970. — II. — С. 100—111. — (САИ Г1—11).
127. Крыжицкий С. Д. О возможном количестве населения Тире / С. Д. Крыжицкий // *Аккерманские древности*. — Белгород-Днестровский: «Моряк», 1997. — С. 53—66.
128. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко. — К.: Наукова думка. — 1989. — 239 с.

129. Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Об интерпритации культурных напластований в жилых домах (на примере жилых кварталов эллинистического времени в Ольвии) / С. Д. Крыжицкий, Н. А. Лейпунская // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 249—253.

130. Кузина Н. В. Культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья: содержание, общественно-политический аспект, локальная специфика: Автореф. ... дис. канд. ист. наук.: спец: 07.00.03 — всеобщая история / Н. В. Кузина; Нижегородский государственный педагогический университет. — Иваново, 2008. — 24 с.

131. Кузнецов В. Д. Фанагория: некоторые итоги исследования / В. Д. Кузнецов // Фанагория. Результаты археологических исследований. — 1. — М.: Институт археологии РАН, 2013. — С. 12—41.

132. Кузьменко В. И. Исследование римских слоев Никония / В. И. Кузьменко // МАСП. — 8. — 1976. — С. 218—224.

133. Кузьмина Ю. Н. О критериях идентификации античных святилищ / Ю. Н. Кузьмина // РА. — 2011. — № 3. — С. 33—41.

134. Кюмон Ф. Мистерии Митры / Кюмон Ф. / Пер. с фран. Цветковой С. О. — СПб.: Евразия, 2000. — 320 с.

135. Латышева В. А. Терракота из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины / В. А. Латышева // Древности. — 1. — 1994. — С. 127—140.

136. Леви Е. А. Ольвийская агора / Е. А. Леви // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — № 50. — 1956. — С. 35—118. (МИА).

137. Леви Е. А. Терракоты из цистерны Ольвийской агоры / Е. А. Леви // КСИИМК. — 54. — 1959. — С. 9—19.

138. Леви Е. А. Терракоты из Ольвии / Е. А. Леви // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1970. — I. — С. 33—56. — (САИ Г1—11).

139. Лосев А. Ф. Античная мифология в её историческом развитии / А. Ф. Лосев. — Москва: Учпедгиз, 1957. — 617 с.

140. Маликов В. М. Жертвенник из пригородного здания Неаполя Скифского / В. М. Маликов // КСИА. — 1961. — 11. — С. 64—69.

141. Малюкевич А. Е. О торговых контактах поселений Нижнего Поднестровья в первые века н. э. / А. Е. Малюкевич // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур / ред. В. П. Ванчугов. — К.: Наук. Думка, 1991. — С. 71—80.

142. Малюкевич А. Е. Молога — сакральный центр поздних скифов Буджака / А. Е. Малюкевич // *Olbio in memoriam V. V. Krapivina. Археологія і давня історія України.* — К., 2015 — 1 (14). — С. 333—358.

143. Малюкевич А. Е., Гудкова А. В. Позднескифская культура / А. Е. Малюкевич, А. В. Гудкова // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса: СМІЛ, 2013. — С. 646—657.

144. Мартемьянов А. П. Об участии ветеранов римской армии в местном самоуправлении и религиозной жизни Нижней Мезии // ВДИ. — 4. — 2017. — С. 915—933.

145. Мартыненко А. И. Динамика поступления херсонесской клейменной продукции в Никоний // Археология и этнология Восточной Европы. — Одесса, 1997а. — С. 218—228.

146. Мартыненко Л. И. Историческое развитие Никония в последней трети IV в. до н. э. по данным клейм Фасоса // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 1997b. — 4. — С. 30—36.

147. Мартыненко А.И. Последний этап фасосского импорта в Никоний // Никоний и античный мир Северного Причерноморья / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997с. — С. 55—60.

148. Марченко И. Д. Марионетки и культовые статуэтки Пантикапея / И. Д. Марченко // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1974. — III. — С. 38—53. — (САИ Г1—11).

149. Марченко К. К., Доманский Я. В. Культурный зольник на поселении Куцуруб I / К. К. Марченко, Я. В. Доманский // КСИА. — 1983. — 174. — С. 37—40.
150. Масленников А. А. Сельские святилища европейского Боспора / А. А. Масленников. — Тула: Гриф и К., 2007. — 564 с.
151. Матеевич Н., Самойлова Т. Л. Амфорные клейма из Тире (раскопки 1998—2008 гг.) / Н. Матеевич, Т. Л. Самойлова. — Киев: Издатель Олег Филюк, 2017. — 234 с.
152. Мелюкова А. И. Поселение Надлиманское III на берегу Днестровского лимана / А. И. Мелюкова // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР. — К.: Наук. Думка, 1980. — С. 5—23.
153. Мельникова Е. С. К вопросу о домашних святилищах на античных памятниках Северо-Западного Причерноморья (по материалам находок терракот) / Е. С. Мельникова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — 96 (83). — Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foscari, 2008. — С. 89—93.
154. Мельникова Е. С. Боспорские полуфигуры и анодос Коре-Персефоны / Е. С. Мельникова // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. — Симферополь, 2010. — С. 306—312.
155. Минчев А. Еллинистически калпи за теракоти от Калатис (Мангалия) в Варненския музей / А. Минчев // Callatida. — Mangalia: Callasprint, 2014. — С. 51—72.
156. Мирошина Т. В. Греческие головные украшения Северного Причерноморья / Т. В. Мирошина // КСИА. — 174. — 1983. — С. 10—17.
157. Мирошина Т. В., Сазанов А. В. Терракоты из некрополя у пос. Кучугуры / Т. В. Мирошина, А. В. Сазанов // КСИА. — 1990. — 197. — С. 73—78.

158. Мирчев М. Сбирката от теракоти на гр. Варна / М. Мирчев // ИВАД. — 1956. — X. — С. 1—50.
159. Молев Е. А., Молева Н. В. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища / Е. А. Молев, Н. В. Молева // БИ. — 2003. — III. — С. 252—263.
160. Молева Н. В. Орудия ткачества, прядения и шитья как votivные подношения в Китейском святилище / Н. В. Молева // Из истории античного общества. К 60-летию профессора Е. А. Молева / А. В. Махлаюк (ред.). — 9—10. — Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2007. — С. 80—85.
161. Молева Н. В. Об иконографии Деметры и Великой матери (Кибелы) в боспорской пластике / Н. В. Молева // БФ. — 2009. — С. 213—217.
162. Назаров В. В. Святилище Афродиты в Борисфене / В. В. Назаров // ВДИ. — 2001. — 1. — С. 154—165.
163. Назаров В. В. Оружие / В. В. Назаров // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. МАИЭТ. Supplementum. — 2. — Симферополь, 2006. — С. 208—210.
164. Найденова В. П. Культ Митры в Нижней Мезии и Фракии / В. П. Найденова // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 56—60.
165. Наливкина М. А. Статуэтки из Керкинитиды / М. А. Наливкина // Терракоты Северного Причерноморья / ред. М. М. Кобылина. — М.: Наука. — 1970. — 1. — С. 66—68 (САИ Г1—11).
166. Негин А. Е. Императорский культ и имперская пропаганда как сюжеты декора римского оружия / А. Е. Негин // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — 2012. — 6 (3). — С. 195—199.
167. Николаева Э. Я. Терракоты города Кеп // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1974. — IV. — С. 13—16. — (САИ Г1—11).
168. Никулицэ И. Т. Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э. / И. Т. Никулицэ. — Кишинев: Штиинца, 1987. — 270 с.

169. Носова Л. В. Греческие культуры на западной окраине ольвийского полиса / Л. В. Носова // БФ. — 2005. — С. 201—206.

170. Одрин А. В. Морские торговые пути в Причерноморье в VII—IV вв. до н. э. / А. В. Одрин // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 99—103.

171. Остапенко П. В. Варваризованные антропоморфные терракоты из Тиры / П. В. Остапенко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — XII. — Запоріжжя, 2005. — С. 230—235.

172. Остапенко П. В. Форма для изготовления терракот, найденая в Тире / П. В. Остапенко // КСООАО. — Одесса: Фаворит, 2008. — С. 144—146.

173. Островерхов А. С., Батизат Г. В. Новые материалы к корпусу глиптики из Тиры / А. С. Островерхов, Г. В. Батизат // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 114—120.

174. Охотников С. Б. Новый памятник эпохи греческой колонизации в Нижнем Поднестровье / С. Б. Охотников // МАСП. — 8. — 1976. — С. 201—204.

175. Охотников С. Б. Археологический комплекс из поселения Надлиманское III в Нижнем Поднестровье / С. Б. Охотников // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. Думка, 1982. — С. 123—131.

176. Охотников С. Б. Терракоты из архаических поселений Нижнего Поднестровья / С. Б. Охотников // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 66—70.

177. Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. / С. Б. Охотников — К.: Наукова Думка, 1990. — 85 с.

178. Охотников С. Б. Поселение эпохи греческой колонизации в Нижнем Поднестровье / С. Б. Охотников // Чобручський археологічний комплекс і древні культури Подністрів'я / Ярової Е. В. (ред.) — Тирасполь, 2000. — С. 135—143.

179. Охотников С. Б. Поселения Нижнего Поднестровья (VI — III вв. до н. э.) / С. Б. Охотников // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса: СМІЛ, 2013. — С. 554—570

180. Пантелеев А. Д. Маска в религиозной жизни Древней Греции / А. Д. Пантелеев // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. — 14. — СПб., 2014. — С. 259—276.

181. Передольская А. А. О сюжетах трех терракотовых статуэток / А. А. Передольская // СА. — XIII. — 1950. — С. 255—271.

182. Передольская А. А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница / А. А. Передольская // СА. — XXIV — 1955. — С. 54—73.

183. Передольская А. А. Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница / А. А. Передольская // КСИА. — 7. — 1957. — С. 69—72.

184. Передольская А. А. Следы культа кабиров на Березани // СГЭ. — XIX. — 1960. — С. 23—27.

185. Передольская А. А. Терракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре / А. А. Передольская // ТГЭ. — 1962. — VII. — С. 46—91.

186. Петкова К. Терракотени фигурки на момчета с каузия от територията на България / К. Петкова // Archeologia. — 2. — 2012. — С. 99—108.

187. Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское) / Погребова Н. Н. // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. — 1958. — С. 103—247 (МИА — № 64).

188. Попова Е. А. Терракоты с городища "Чайка" в Евпатории / Е. А. Попова // Российская археология. — 2000. — № 1. — С. 131—143.

189. Пругло В. И. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов / В. И. Пругло // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 205—213.
190. Пругло В. И. К вопросу о дате кургана Большая Близница / В. И. Пругло // СА. — 1974. — № 3. — С. 64—77.
191. Пуздровский А. Е. К вопросу о культе женского божества у поздних скифов Крыма / А. Е. Пуздровский // БФ. — 2002. — Часть II. — С. 105—115.
192. Раевский Д. С. Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства) / Д. С. Раевский // ВДИ. — 1. — 1980. — С. 49—71.
193. Романченко Н. Раскопки в окрестностях Евпатории / Романченко // ИАК. — 25. — СПб, 1907. — С. 172—187.
194. Рубан В. В. Из истории взаимоотношений Тиря и Ольвии / В. В. Рубан // Исследования по античной археологии юго-запада украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 103—106.
195. Рубан В. В. Раннеэллинистические фимиатерии из Нижнего Побужья / В. В. Рубан // Новые археологические исследования на Одесчине. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 108—111.
196. Русяева А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. / А. С. Русяева // Археологія. — 30. — 1979а. — С. 3—17.
197. Русяева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени / А. С. Русяева. — К.: Наук. думка, 1979b. — 172 с.
198. Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья / А. С. Русяева. — К.: Наукова Думка, 1982. — 155 с.
199. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. — К.: Наук. думка, 1992. — 254 с.

200. Русяева А. С. Домашні святилища і культу в античних містах Північного Причорномор'я VI—II ст. до н. е. / А. С. Русяева // Археологія. — 2001. — С. 41—51.
201. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху / А. С. Русяева. — К.: «Стилос», 2005а. — 558 с.
202. Русяева А. С. Давньогрецькі примітивні зольні вівтарі Північного Причорномор'я / А. С. Русяева // Археологія. — 2005b. — № 4. — С. 53—63.
203. Русяева А. С. Примитивные алтари / А. С. Русяева // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. МАИЭТ. Supplementum. — 2. — Симферополь, 2006а. — С. 61—67.
204. Русяева А. С. Святилища и их структура / А. С. Русяева // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. МАИЭТ. Supplementum. — 2. — Симферополь, 2006b. — С. 16—31.
205. Русяева А. С. Эпиграфические памятники / А. С. Русяева // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. МАИЭТ. Supplementum. — 2. — Симферополь, 2006с. — С.117—136.
206. Рыжов С. Г. Терракотовая мастерская в северном районе Херсонеса / С. Г. Рыжов // Древности. — 2. — 1995. — С. 64—69.
207. Рыжов С. Г. Античный храмовый комплекс в Северном районе Херсонеса / С. Г. Рыжов // МАИЭТ. — XX. — Симферополь, 2015. — С. 5—30.
208. Савельев О. К. Римский импорт I в. н. е. в Тире и некоторые вопросы римско-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье / О. К. Савельев // Stratum plus. — 4. — 2017. — С. 119—134.
209. Савельев О. К., Савельева Е. С., Статуэтки и фигурные сосуды римского времени из Тире / О. К. Савельев, Е. С. Савельева // Stratum plus. — 2012. — № 4. — С. 97—106.
210. Савельева К. С., Савельев О. К. Статуэтки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я / Е. С. Савельева, О. К. Савельев // Археологія. — № 1. — 2012. — С. 42—47.

211. Савельев О. К., Савельева Е. С. Несколько терракот римского времени из Тире / О. К. Савельев, Е. С. Савельева // Человек в истории и культуре. — 3. — Одесса: Ирбис, 2017. — С. 335—337.

212. Савельева К. С. Ліпні антропоморфні статуетки з античних пам'яток Нижнього Подністров'я / Е. С. Савельева // Археологія. — № 3. — 2017. — С. 81—89.

213. Савельева Е. С. Культ Афродиты в Никонии / Е. С. Савельева // Савельева Е. С. Культ Афродиты в Никонии / Е. С. Савельева // Античный Никоний и мир племён Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н. М. Секерской и 60-летию начала раскопок Никония (Одесса, 18 мая 2017 г.) / Бруяко И. В., Главенчук А. В. (ред.). — Измаил: Ирбис, 2018а. — С. 40—47.

214. Савельева Е. С. Терракотовая статуэтка римского воина из Картала / Е. С. Савельева // Стародавнє Причорномор'я. — XII. — Одеса: ОНУ, 2018b. — С. 481—484.

215. Савельева К. С. Жанрові зображення в коропластиці Ніконія та Тіре / Е. С. Савельева // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. — Одеса: ОНУ, 2018с. — С. 203—212.

216. Савельева К. С. Терракоти в культовій практиці еллінів Нижнього Подністров'я (VI—I ст. до н. е.) / К. С. Савельева // Емінак. — № 3 (23). — Киев—Николаев, 2018d. — С. 16—22.

217. Савельева К. С. До питання про виробництво теракот в Тірі (IV ст. до н. е. – III ст. н. е.) / К. С. Савельева // Археологічна керамологія. — 2. — 2019. — С. 28—36.

218. Самойлова Т. Л. Экономические связи Тире с античными городами в V—I вв. до н. э. / Т. Л. Самойлова // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. К. 1981. — С. 51—63.

219. Самойлова Т. Л. Варвары в Тире доримского времени / Т. Л. Самойлова // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 51—59.

220. Самойлова Т. Л. Тира в VI—I вв. до н. э. / Т. Л. Самойлова — К.: Наук. думка. — 1988. — 121 с.

221. Самойлова Т. Л. Поход Зопириона в Северо-Западное Причерноморье / Т. Л. Самойлова // Древности Причерноморских степей. — К.: Наукова Думка, 1993. — С. 46—51.

222. Самойлова Т. Л. К вопросу о культовых сооружениях Тире / Т. Л. Самойлова // БФ. — 2002. — С. 14—18.

223. Самойлова Т. Л. К вопросу о времени основания и гибели античной Тире // БФ. — 2004. — С. 108—114.

224. Самойлова Т. Л. Культ Афродиты и её иконография в Тире доримского времени / Т. Л. Самойлова // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — XII. — Запоріжжя, 2005. — С. 220—229.

225. Самойлова Т. Л. Античная коропластика: новые находки терракот из Тире (1997—2008 г.) / Т. Л. Самойлова // БФ. — 2009. — С. 391—396.

226. Самойлова Т. Л. Тира / Т. Л. Самойлова // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса: СМІЛ, 2013. — С. 450—492.

227. Самойлова Т. Л., Батизат Г. В. Некоторые художественные изделия эллинистического времени из кости (находки последних лет в Тире) / Т. Л. Самойлова, Г. В. Батизат // Ольвія та античний світ. До 75-річчя утворення іст.-археолог. заповідника "Ольвія" НАН України. — К., 2001. — С. 117—119.

228. Самойлова Т. Л., Кожокару В. Новые данные о культах и культовых античных постройках в Тире / Т. Л. Самойлова, В. Кожокару // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 109—113.

229. Самойлова Т. Л., Остапенко П. В. Геты и греки в Тире (комплекс гетской керамики из позднеэллинистического дома) / Т. Л. Самойлова, П. В.

Остапенко // Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований). — Одесса: "Печатный дом", 2010. — С. 47—54.

230. Самойлова Т. Л., Остапенко П. В., Савельев О. К. Новейшие открытия в античной Тире / Т. Л. Самойлова, П. В. Остапенко, О. К. Савельев // *ΣΥΜΒΟΛΑ*. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия / Масленников А. А. (отв. ред.). — Вып. 1. — Москва—Киев: Изд-во ИА РАН, 2010. — С. 216 – 219.

231. Самойлова Т. Л., Строкин С. В. Керамика северопонтийских городов из Тире (IV—I вв. до н. э.) / Т. Л. Самойлова, С. В. Строкин // *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья* / Дзис-Райко Г. А. (ред.). — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 141—150.

232. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. — М.: Наука, 1996. — 348 с.

233. Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. — Москва: Тула: Гриф и К., 2009. — 426 с.

234. Секерская Н. М. Архаическая керамика из Никония / Н. М. Секерская // *МАСП*. — 8. — 1976. — С. 84—95.

235. Секерская Н. М. Помещение с культовыми предметами из Никония / Н. М. Секерская // *МАСП*. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 123—135.

236. Секерская Н. М. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из Никония / Н. М. Секерская // *Северное Причерноморье*. — К., 1984. — С. 129—138.

237. Секерская Н. М. О культах в Никонии / Н. М. Секерская // *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. — К., 1987. — С. 27—38.

238. Секерская Н. М. Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. / Н. М. Секерская. — К.: Наукова Думка. — 1989. — 127 с.

239. Секерская Н. М. Греческий импорт конца IV — первой половины III в. до н. э. / Н. М. Секерская // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 66—71.

240. Секерская Н. М. Никоний / Н. М. Секерская // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса. 2013. — С. 493—522.

241. Секерская Н. М. Культовые сооружения Никония / Н. М. Секерская // МАСП. — 13. — 2015. — С. 91—99.

242. Секерська Н. М., Буйських А. В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східногрецької кераміки) / Н.М. Секерська, А. В. Буйських // Археологія. — 1. — 2018. — С. 37—44.

243. Секерская Н. М., Буйских А. В. Ранняя расписная керамика из Никония / Н. М. Секерская, А. В. Буйских // МАСП. — 14. — 2019. — С. 203—212.

244. Секерская Н. М., Загинайло А. Г. Жилые постройки в Северо-Западной части Никония / Н. М. Секерская, А. Г. Загинайло // Древности Причерноморских степей / Ванчугов В. П. (ред.). — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 51—58.

245. Секерская Н. М., Секерский П. М. Граффити с посвящением Зевсу из Никония / Н. М. Секерская, П. М. Секерский // Никоний и античный мир Северного Причерноморья / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997. — С. 44—46.

246. Секерский П. М. Граффито на фигурном сосуде из Никония / П. М. Секерский // МАСП. — 7. — 1971. — С. 226—227.

247. Силантьева П. Ф. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея / П. Ф. Силантьева // ТГЭ. — 1972. — 13. — № 4. — С. 31—55.

248. Силантьева П. Ф. Терракоты Пантикапея / П. Ф. Силантьева // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред.). — М.: Наука. — 1974. — III. — С. 5—37. — (САИ Г1—11).

249. Симоненко А. В. О происхождении позднескифской культуры Нижнего Днепра / А. В. Симоненко // Стародавнє Причорномор'я. — XI. — Одеса: ОНУ, 2016. — С. 476—483.

250. Сеницын М.С. Раскопки городища возле с. Роксоланы Беяевского района Одесской области в 1957—1961 гг. / М. С. Сеницын // МАСП. — 5. — 1966. — С. 5—56.

251. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская. — К.: Поліграф. Д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2009а. — 365 с.

252. Скржинская М. В. Монументальная скульптура в изображениях на памятниках прикладного искусства из античных государств Северного Причерноморья / М. В. Скржинская // Античный мир и археология. —13. — Саратов, 2009b. — С. 323—331.

253. Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. — К.: Поліграф. Д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2010. — 324 с

254. Скуднова В. М. Статуэтки с о. Березань // Терракоты Северного Причерноморья / М. М. Кобылина (ред). — М.: Наука. — 1970. — I. — С. 31—33. — (САИ Г1—11).

255. Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии / В. М. Скуднова. — Л.: Искусство, 1988. — 181 с.

256. Смольянинова С. П. Ливарні форми з Тіри / С. П. Смольянинова // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 82—91.

257. Смольянинова С. П. Комплекс керамики с лощеной поверхностью из Тире / С. П. Смольянинова // Тира — Белгород — Аккерман (материалы исследований). — Одесса: Печатный дом, 2010. — С. 77—99.

258. Соколов Г. И. Искусство Древней Греции / Г. И. Соколов. — М.: Искусство, 1980. — 271 с.

259. Соколов Г. Терракоты кургана Большая Близница / Г. Соколов // Вопросы искусствознания. — XI (2). — 1997. — С. 400—418.

260. Соколова О. Ю. Комплекс находок эллинистического времени из Нимфея (раскопки 1984 г.) / О. Ю. Соколова // Эллинистические штудии в Эрмитаже. Сб. статей к 60-летию М. Б. Пиотровского. — СПб., 2004. — С. 175—182.
261. Сокольский Н. И. Святилище Афродиты в Кепях / Н. И. Сокольский // СА. — 1964. — № 4. — С. 101—118.
262. Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска / Н. И. Сокольский. — М.: Наука, 1976. — 126 с.
263. Соловьянов Н. И. Сакральные представления воинов римской армии / Н. И. Соловьянов // Вестник Томского государственного университета. — 2008. — С. 95—99.
264. Соломоник Э. И. Херсонесские глиняные грузила с надписями / Э. И. Соломоник // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 138 — 158.
265. Сон Н. А. Греческие культы Тире первых веков нашей эры / Н. А. Сон // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 125 — 140.
266. Сон Н. А. Тира римского времени / Н. А. Сон. — К.: Наукова Думка, 1993. — 156 с.
267. Сон Н. А. Гончарные комплексы Тире / Н. А. Сон // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов научной конференции. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 60 — 62.
268. Сон Н. А. О хоре Тире в первые века н. э. / Н. А. Сон // Никоний и античный мир Северного Причерноморья / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997. — С. 282 — 286.
269. Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники из Тире / Н. А. Сон, С. Б. Сорочан // Античные древности Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 115—132.
270. Сорокина Н. П. Религия и коропластика в античности / Н. П. Сорокина. — М.: Восточная литература. — 1997. — 88 с.

271. Стоянов Р. В. Мемориальный погребальный комплекс V в. до н. э. возле южных городских ворот Херсонеса Таврического / Р. В. Стоянов // *Stratum plus*. — № 3. — 2005. — С. 324—335.

272. Стоянов Р. В. Танатос: к характеристике одной группы эллинистических терракот / Р. В. Стоянов // *Hyperboreus*. — 12. — 2006. — С. 153—164.

273. Сымонович Э. А. Две античные терракотовые статуэтки Нижнего Днепра / Э. А. Сымонович // *ВДИ*. — 1981. — С. 114—118.

274. Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное / Н.П.Тельнов, И.А.Четвериков, В.С. Синика. — Тирасполь: *Stratum plus*, 2016. — 1096 с.

275. Тончева Г. Един амулет на Баубо / Г. Тончева // *Известия на археологического дружество в гр. Сталин*. — IX. — 1953. — 117—119.

276. Тончева Г. Гроб на тракийка от Одесос / Г. Тончева // *Археология*. — 1961. — 2. — С. 24—31.

277. Тульпе И. А. "Искусство" на некрополе / И. А. Тульпе // *БФ*. — 2009. — С. 106—111.

278. Фидельский С. А. Поселение Чобручи на Нижнем Днестре в III—II вв. до н. э. / С. А. Фидельский // *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. Материалы Международной научной конференции. Тирасполь, 16—19 октября 2012 г.* / Тельнов Н. П. (ред.). — Тирасполь: ПГУ, 2012. — С. 16—20.

279. Фидельский С. О культе Кибелы в Нижнем Поденстровье (по материалам раскопок многослойного поселения Чобручи) / С. А. Фидельский // *Emihak*. — 2016. — С. 218—224.

280. Фидельский С. А., Синика В. С. Новые находки терракотовых статуэток Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок на многослойном поселении Чобручи) / С. А. Фидельский, В. С. Синика // *Четвертая Кубанская археологическая конференция*. — Краснодар, 2005. — С. 281—286.

281. Фидельский С. А., Иващенко М. В., Сеника В. С. Амфорные клейма средиземноморских центров из поселения Чобручи на левобережье Нижнего Днестра / С. А. Фидельский, М. В. Иващенко, В. С. Сеника // Археологические вести. — 24. — 2018. — С. 110—124.

282. Финогенова С. И. Миф о Дионисе (по вазовым рисункам VI—V вв. до н. э.) / С. И. Финогенова // Жизнь мифа в античности. Материалы научной конференции «Випперовские чтения — 1985». — М., 1988. — XVIII. — С. 126—139.

283. Финогенова С. И. Античные терракотовые маски Северного Причерноморья / С. И. Финогенова // СА. — 1990. — № 2. С. 189—203.

284. Финогенова С. И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет / С. И. Финогенова // Археология и искусство Боспора. — X. — М.: ГМИИ им. А. С. Пушкина. — 1992. — С. 237—256.

285. Финогенова С. И. Античные протомы в системе жертвоприношения / С. И. Финогенова // Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней / Кифишин А. Г. (ред.). — Москва: Языки русской культуры, 2000. — С. 213—220.

286. Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р. / А. І. Фурманська // АП УРСР. — 1962. — XI. — С. 122—137.

287. Фурманская А. И. Античный город Тира / А. И. Фурманская // Античный город. М.: Изд-во АН СССР. — 1963. — С. 40—50.

288. Фурманская А. И. Раскопки Тир в 1962 — 1963 гг. / А. И. Фурманская // Античная Тира и средневековый Белгород. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 5—19.

289. Фурманская А. И., Максимов Е. В. Раскопки в Белгородо-Днестровском / А. И. Фурманская, Е. В. Максимов // КСИА. — 1955. — 4. — С. 64—66.

290. Ходза Е. Н. К вопросу об отражении греческой комедии в коропластике / Е. Н. Ходза // ТГЭ. — СПб, 1984. — № 24. — С. 64—71.

291. Ходза Е.Н. Терракотовые статуэтки мальчиков из собрания Эрмитажа / Е. Н. Ходза // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Сборник статей памяти Ю. В. Андреева / В.Ю. Зувев (ред.). СПб., 2000. — С. 125—131.
292. Ходза Е. Н. Греческая терракотовая полуфигура V в. до н. э. из собрания Эрмитажа / Е. Н. Ходза // СГЭ. — LIX. —2001а. — С. 37—40.
293. Ходза Е. Н. Статуэтки актеров древней и средней комедии в собрании Эрмитажа / Е. Н. Ходза // ВДИ. — 2001б. — № 1. — С. 206—213.
294. Ходза Е. Н. Об интерпретации и иконографии греческих герм / Е. Н. Ходза // ТГЭ. — XLI. — СПб., 2008. — С. 249—262.
295. Худяк М. М. Раскопки святилища Нимфея / М. М. Худяк // СА. — XVI. — 1952. — С. 232—281.
296. Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III вв. до н. е. / М. М. Худяк. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 64 с.
297. Црнобрња А. и Племић Б. Вотивни рельеф из Ушћа код Обреновца — разматрања о култу Сераписа на тлу Србије / А. Црнобрња и Б. Племић // Резултати нових археолошких истраживања у Северозападној Србији и суседним територијама / Филиповић В. (ред.). — Београд—Ваљево. — 2013. — П. 201—212.
298. Чеботаренко Г. Ф. Некоторые редкие находки второй половины I-го тысячелетия до н. э. с поселения Калфа / Г. Ф. Чеботаренко // Труды. — Кишинев: Картя молдовеняске, 1969. — 2. — С. 58—60.
299. Четвериков И.А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н.э. (попытка этно-политической реконструкции Тираспольской группы) / И. А. Четвериков // Северное Причерноморье: от энеолита к античности / Яровой Е. В. (ред.). — Тирасполь: ПГУ, 2002. — С. 234—245.
300. Шауб И. Ю. Культ Великой богини у местного населения Северного Причерноморья / И. Ю. Шауб // Stratum plus. —1999. — № 3. — С. 207—223.

301. Шауб И. Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье VII—IV вв. до н. э. / И. Ю. Шауб — СПб: Изд-во Санкт—Петербургского университета, 2007. — 484 с.
302. Шевченко А. В. Терракотовые алтарики из Херсонеса / А. В. Шевченко // Древности. — 2. — 1995. — С. 160—166.
303. Шевченко А. В. Культовые терракоты раннего Херсонеса (V — первой половины IV в. до н. э. / А. В. Шевченко // ВДИ. — 1998. — № 3. — С. 53—68.
304. Шевченко А. В. Культ Кибелы в античном Херсонесе / А. В. Шевченко // Античная древность и средние века. — 2005. — 36. — С. 13—21.
305. Шевченко А. В. Культ Афродиты в античном Херсонесе (по данным коропластики) / А. В. Шевченко // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма / М. М. Чореф (ред.). — Симферополь, 2008. — С. 5—10
306. Шевченко А. В. Терракоты античного Херсонеса и его ближней сельской округи / А. В. Шевченко. — Симферополь: «Наследие тысячелетий», 2016. — 352 с.
307. Шевченко Т. М. Способи використання теракот в культових діях (на прикладі херсонеських матеріалів) / Т. М. Шевченко // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. — Керчь, 2009. — С. 515—521.
308. Шевченко Т. М. Домашні святилища у Північно-Східному районі Херсонеса / Т. М. Шевченко // БИ. — XXIII. — 2010а. — С. 214—232.
309. Шевченко Т. М. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці / Т. М. Шевченко // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: ІА НАН України, 2010б. — 3. — С. 94—104.
310. Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса / Т. М. Шевченко. — К.: Інститут археології НАН України, 2011. — 511 с.

311. Шевченко Т. М. Матір богів з левеням в Ольвійській теракоті елліністичного періоду (Колекція наукових фондів Інституту археології НАН України) / Т. М. Шевченко // Археологія і давня історія України. — 2012. — 8. — С. 74—82.

312. Шевченко Т. М. Об одном аспекте культа Матери богов в Ольвии / Т. М. Шевченко // БФ. — 2013. — С. 613—617.

313. Шевченко Т. Олтарі в культовій практиці громадянської общини Херсонеса / Т. М. Шевченко // Археологічні та лінгвістичні дослідження: Матеріали Гумбольдт конференції (Сімферополь — Ялта, 20—23 вересня 2012 р.) / В. Мордвинцева (ред.). — Киев: Издательский дом «Стилос», 2014а. — С. 145—158.

314. Шевченко Т. М. Сфінкси біля Матері богів на теракотах з Ольвії / Т. М. Шевченко // Археологія. — 2014б. — 3. — С. 32—44.

315. Шевченко Т. М. Лев у ногах Матері богів: до походження образу / Т. М. Шевченко // Магістеріум. Археологічні студії. — 2015. — 60. — С. 60—66.

316. Шевченко Т. М. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії / Т. М. Шевченко // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: ІА НАН України, 2016. — 1 (18). — С. 43—50.

317. Шевченко Т. Н. Позднеархаические подвесные терракоты в Нижнем Побужье / Т. Н. Шевченко // ТГЭ. Перипл: от Борисфена до Боспора. — 2017. — LXXXVIII. — С. 74—86.

318. Шевченко Т. М. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами / Т. М. Шевченко // Археологія і давня історія України. — 2018. — 3 (28). — С. 129—139.

319. Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // РА. — 1999. — № 3. — С. 35—49.

320. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. — К.: Наук. думка, 1987. — 185 с.

321. Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища / Б. А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 67—87.

322. Шургая И. Г. О греко-египетском культе в Северо-Западном Причерноморье / И. Г. Шургая // История и культура античного мира. — М.: Наука, 1977. — С. 206—210.

323. Шургая И. Г. Аграрная магия в Илурате / И. Г. Шургая // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 217—222.

324. Щербакова Т. А. Новые находки античной коропластики на Нижнем Днестре (по материалам поселения Чобручи) / Т. А. Щербакова // Археологические изыскания. — 31. — СПб, 1996. — С. 82—83.

325. Щербакова Т. А. К вопросу о населении Нижнего Поднепровья в III — первой четверти II в. до н. э. / Т. А. Щербакова // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.) / Яровой Е. В. (ред.). — Тирасполь: ПГУ, 1997а. — С. 19—22

326. Щербакова Т. А. Позднеархаический горизонт поселения Чобручи на Нижнем Днестре / Т. А. Щербакова // Никоний и античный мир Северного Причерноморья / Охотников С. Б. (ред.). — Одесса: "Ветаком", 1997b. — С. 167—170.

327. Щербакова Т. А., Тащи Е. Ф. Терракоты из Нижнего Поднепровья (по материалам раскопок поселения Чобручи) / Т. А. Щербакова, Е. Ф. Тащи // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — XV. — Запоріжжя. — 2009. — С. 217—220.

328. Юргевич В. Открытая в 1881 году в сел. Чобручи греческая надпись древнего города Тиры // ЗООИД. — 13. — 1883. — С. 7—16.

329. Agusta-Boularot S., Huber S. Van Andringa W. Introduction. La fondation des sanctuaires antiques. Motivations, agents, lieux / S. Agusta-Boularot, S. Huber W. Van Andringa // Quand naissent les dieux: fondation des sanctuaires antiques: motivations, agents, lieux / Agusta-Boularot S., Huber S., Van

Andringa W. (éd.). — Rome: École française de Rome; Athènes: École française d'Athènes, 2017. — P. 1—8.

330. Anghel D., Har N., Ursu M. Considerații cu privire la producerea figurinelor din ceramică în cadrul officinelor romane de la Apulum / D. Anghel, N. Har, M. Ursu // *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*. — 6. — 2014. — P. 259—279.

331. Anghel D., Ota R., Bounegru G., Lascu J. Coroplastica, medaloane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii din Alba Julia. — Alba Julia: Muzeul Național al Unirii, 2011. — 97 p.

332. Alexandrescu P. Le symbolisme funéraire dans une tombe de la péninsule de Taman / P. Alexandrescu // *SC*. — № 8. — 1966a. — P. 75—86.

333. Alexandrescu P. Necropola tumulară. Săpături 1955—1961 / P. Alexandrescu // *Histria*.—1966b. — II. — P. 134—294.

334. Alexandrescu P. Insemnări arheologice. Gradictea de la «Roxolani» / P. Alexandrescu // *SC*. — XII. — 1970. — P. 149—160.

335. Alexandrescu Vianu M. Aphrodites orientales dans le bassin du Pont—Euxin / M. Alexandrescu Vianu // *BCH*. — 121. — 1997. — P. 15—32.

336. Alexandrescu Vianu M. Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria / M. Alexandrescu Vianu // *Pontica*. — 33—34. — 2000—2001. — P. 199—210.

337. Alexandrescu Vianu M. Les statuettes et les reliefs en terre cuite / M. Alexandrescu Vianu // *Histria*. — VII. — București, 2005. — P. 486—509.

338. Alexandrescu Vianu M. Atelierele de sculptură din Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia / M. Alexandrescu Vianu // *SCIVA*. — 59. — 2008. — P. 53—80.

339. Alexandrescu Vianu M. Considérations sur le culte d'Aphrodite a Histria / M. Alexandrescu Vianu // *Il mar Nero*. — VIII. — 2010—2011. — P. 23—38.

340. Bailey M. D. *Catalogue of Terracottas in the British Museum. Ptolomaic and Roman terracottas* / M. D. Bailey. — London: The British Museum Press. — 2008. — 227 p.

341. Bâltâc A., Știrbulescu C. *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (I). Cercetări arheologice* / A. Bâltâc, C. Știrbulescu. — XIV—XV. — București. — 2007—2008. — P. 167—202.

342. Barrett C. E. *Terracotta Figurines and the Archaeology of Ritual: Domestic Cult in Greco-Roman Egypt* / C. E. Barrett // *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison* / Muller A. (éd.). — Lille. — 2015. — P. 401—419.

343. Bărlădeanu-Zavatin El. *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperite la Callatis* / El. Bărlădeanu-Zavatin // *Pontika*. — 1985. — XVIII. — P. 85—98.

344. Beck R. *The religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the unconquered sun* / R. Beck. — Oxford, Oxford University Press. — 2006. — 285 p.

345. Bérard C. *Anodoi : Essai sur l'imagerie des passages chthoniens* / C. Bérard. // *Bibliotheca Helvetica Romana*. — XIII. — Rome: Institut Suisse de Rome, 1974. — 181 p.

346. Bernabò Brea L., Cavalier M. *Maschere e personaggi del teatro Greco nelle terracotta liparesi* / L. Bernabò Brea, M. Cavalier. — Rome: «L'Erma» di Bretschneider, 2001. — 316 p.

347. Besque S. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains. III. Époque hellénistique et romain Grèce et Asie Mineure* / S. Besque. — Paris: Édition des Musée national. — 1972. — 409 p.

348. Besque S. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains. IV. Époque hellénistique et romain. Italie méridionale — Sicile — Sardaigne* / S. Besque. Paris: Édition des Musée national. — 1986. — 160 p.

349. Blegen C. W., Palmer H., Young R. S. *The North Cemetery* / C. W. Blegen, H. Palmer, R S. Young // *Corinth*. — 13. — New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1964 — 344 p.

350. Bondoc D. *Tipare și figurine ceramice romane. Muzeul Romanăiului Caracal (Figurine ceramice romane de la Romula)* / D. Bondoc. — Craiova: Editura Sitech, 2005. — 100 p.

351. Burn L., Higgins R. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum* / L. Burn, R. Higgins. — London: The British Museum Press, 2001. — 336 p.

352. Busoianu L., Bărbulescu M. *Albești* / L. Busoianu, M. Bărbulescu. — Constanța. — 2008. — 424 p.

353. Campbell L. A. *Mithraic iconography and ideology* / L. A. Campbell. — Leiden: Brill, 1968. — 444 p.

354. Canarache V. *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis—Mangalia. Muzeul de arheologie Constanța* / V. Canarache. — Constanța, 1969. — 197 p.

355. Cheluță-Georgescu N. *Morminte elenistice și romane descoperite în zona de nord și nord—vest a necropolei callatiene* // N. Cheluță-Georgescu. — *Revista Pontica*. — № 7. — 1974. — P. 169—189.

356. Chryssanthaki-Nagle K. *The Female Protomai and Busts-protomai from Macedonia and Thrace Reconsidered: The Busts-protomai from House A in Tragilos* / K. Chryssanthaki-Nagle // *Revue archéologique*. — 2006. — 41. — P. 3—31.

357. Coja M. *Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria* / M. Coja // *Dacia*. — 1961. — V. — P. 213—232.

358. Croissant F. *Les protomés féminines archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.-C.* // *Bibliothèques de l'Ecole française d'Athènes et de Rome*. — 250. — Paris: de Boccard, 1983. — 398 p.

359. Croissant F. Identification d'une déesse: questions sur l'Aphrodite argienne / F. Croissant // *Kernos Suppl. Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec* / Prêtre C. (éd.). — 23. — Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique. — 2009. — P. 181—202.

360. Dunand F. Religion populaire en Égypte romaine: les terres cuites isiaques du Musée du Caire / Dunand F. — Leiden: E. J. Brill, 1979. — 286 p.

361. Elefterescu D., Şerbănescu D. Piese de epocă română aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița Oltenița / D. Elefterescu, D. Şerbănescu // *Peuce*. — 2009. — VII. — P. 171—192.

362. Głuszek I. Studia nad ceramiką czarnopokostowaną z wykopalisk w Nikonion. Dystrybucja naczyń czarnopokostowanych w ośrodkach greckich północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego / I. Głuszek. — Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018. — 308 s.

363. Graepler D. Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terracotten aus der Necropole von Tarent / Graepler D. — Munich: Biering and Brienkman. — 1997. — 320 S.

364. Grandjouan C. Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period / C. Grandjouan // *The Athenian Agora*. — 6. — New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1961. — 106 p.

365. Greaves A. M. The Cult of Aphrodite in Miletos and Its colonies / A. M. Greaves // *Anatolian Studies*. — 54. — 2004. — P. 27—33.

366. Green J. R. The persistent phallos: regional variability in the performance style of comedy / J. R. Green // *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement. N 87, Greek drama III: essays in honour of Kevin Lee*. — London: Institute of Classical Studies, University of London, 2006. — P. 141—162.

367. Hadzisteliou-Price T. The Type of the Crouching Child and the «Temple Boys» / T. Hadzisteliou-Price // *The Annual of the British School at Athens*. — 64. 1969. — P. 95—111.

368. Hannestad L. Terracottas / L. Hannestad // Panskoye I. — 2002. — I. — Aarhus. — P. 203—212.

369. Harizanov A. A new centre for ceramic production from the roman provsnce of thrace (II—III Century). Preliminary results/ A. Harizanov // *Rei Cretariae Romanae Fautorum acta.* — 44. — 2016. — P. 581—594.

370. Higgins R. A. Greek Terracottas / R. A. Higgins. — London: Methuen & Co Ltd, 1967. — 169 p.

371. Higgins R. A. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities British Museum. Vol. I / R. A. Higgins. — London: British Museum, 1969. — 432 p.

372. Hornung-Bertemes K. Die «kausia» — darstellungen aus Demetrias (Thessalien) / K. Hornung-Bertemes // *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion* / Muller A. (éd.). — Lille, 1997. — P. 181—206.

373. Hornung-Bertemes K. Terrakotten aus Demetrias / K. Hornung-Bertemes. — Würzburg : Ergon, 2007. — 197 S.

374. Hornung-Bertemes K., Kassab T. D., Muller A. Fabrication des moules, diffusion des produits moulés. À propos d'une «figurine-patrice» du Musée de Volos / K. Hornung-Bertemes, T. D. Kassab, A. Muller // *BCH.* — 122. — 1998. — P. 91—107.

375. Huysecom S. La dame au polos Thasienne. Établissement d'une série / S. Huysecom // *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion* / Muller A. (éd.). — Lille, 1997. — P. 155—179.

376. Huysecom S. Terres cuites animales dans les nécropoles grecques archaïques et classiques du bassin méditerranéen / S. Huysecom // *Figurines animales des mondes anciens* / B. Gratien (éd.). — Lille, Villeneuve d'Ascq, 2003. — P. 91—103.

377. Huysecom-Haxhi S. Approche méthodologique des terres cuites figurées archaïques de l'Artémision thasien / S. Huysecom-Haxhi // *Revue Archéologique de Picardie. Figurines antiques d'ici et d'ailleurs. Itinéraire*

coroplastique de la Picardie au Bassin méditerranéen / Bossard A., Piton D. (dir). — 31. — 2016. — P. 137—155.

378. Huysecom-Haxhi S., Muller A. Déesses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne / S. Huysecom-Haxhi, A. Muller // *Pallas revue d'etudes antiques. Chronique d'iconographie antique.* — 75. — Toulouse. — 2007. — P. 231—246.

379. Huysecom-Haxhi S., Muller A. Figurines en contexte, de l'identification à la fonction : vers une archéologie de la religion / S. Huysecom-Haxhi, A. Muller // *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison* / Muller A. (éd.). — Lille. — 2015. — P. 421—489.

380. Işin G. *Patara Terrakottaları Hellenistik Ve Erken Roma Dönemleri.* — Istanbul: Zero Prod. Ltd., 2007. — 183 S.

381. Ivantchik A. I. Les Thraces dans l'armée romaine dans la région nord—pontique: un nouveau document d'Olbia / A. I. Ivantchik // *Thrace in the Graeco-Roman World. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology* // Iakovidou A. (éd.). — Athens. — 2007. — P. 231—237.

382. Japp S., Schwarzer H. Figürliche Terrakotten aus zwei dionysischen Kultgebäuden in Pergamon / S. Japp, H. Schwarzer // *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine. Iconographie et contextes* / Muller A. (éd.). — Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2015. — P. 249—265.

383. Javis C. G. *Greek Altars. Origins and Typology, including the Minoan—Mycenaean Offertory Apparatus* / C. G. Javis. — Saint Louis: Saint Louis University Press, 1949. — 266 p.

384. Jeammet V. Histoire de têtes au féminin. Fonction d'une catégorie articulaire en Attique et Béotie (IV^e siècle) / V. Jeammet // *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison* / Muller A. (éd.). — Lille. — 2015. — P. 53—70.

385. Kasapoğlu H. *Parion Theater terracotta figurines* / H. Kasapoğlu // *Parion Studies I. Roman theater of Parion.* Çanakkale, 2018. — P. 237—276.

386. Kassab D. Statuettes en terre cuite de Mirina. Corpus des signatur, monogrammes, lettres et signés / D. Kassab. — Paris: Edition Adrien Maisonneuve Jean Maisonneuve Successeur, 1988. — 78 p.

387. Kassab Tezgör D. La diffusion des tanagréennes à l'époque hellénistique. A propos de quelques moules alexandrins / D. Kassab Tezgör // Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion / Muller A. (éd.). — Lille, 1997. — P. 353—374.

388. Κατακης Σ. Αγαλμάτια Δήμητρας και Κυβέλης των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από την αθήνα / Σ. Κατακης // Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη (7—9 Μαΐου 2009) / Επ. Διαλεχτή Καψάλα. — Θεσσαλονίκη: University studio press, 2012. — Σ. 99—114.

389. Kingsley B. M. The terracottas of the Tarentine Greeks / B. M. Kingsley. — Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 1976. — 16 p.

390. Lebedev A. The Devotio of Xanthippus. Magic and Mystery Cults in Olbia / A. Lebedev // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. — 112. — 1996. — P. 279—283.

391. Leyenaar-Plaisier P. Les terres cuites grecques et romaines. Catalogue de la collection du Musée national des antiquités a Leiden / P. Leyenaar-Plaisier. — Leiden. — 1979. — 586 p.

392. Mallios G. K. A Hellenistic Sanctuary at Ano Poli, Thessalonica. The Terracotta Figurines / G. K. Mallios // Egnatia. — 8. — 2004. — P. 239—266.

393. Merker G. S. The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods / G. S. Merker // Corinth. — 18. — Now Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 2000 — 394 p.

394. Mielczarek M. Gospodarowanie pieniędzem w greckim Nikonion (dolny bieg Dniestra) / M. Mielczarek // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2019. — С. 31—40.

395. Miller Ammerman R. The religious context of hellenistic terracotta figurines / R. Miller Ammerman // The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the

Hellenistic World / Uhlenbrock J. P. (ed.); New Rochelle: Aristide d Caratzas Pub, 1990. — P. 37—46.

396. Mollard-Besque S. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains. I. Époque préhellénique géométrique, archaïque et classique / S. Mollard-Besque. — Paris: Musée national, 1954. — 186 p.

397. Morgan C. H. The Terracotta Figurines from the North Slope of the Acropolis / C. H. Morgan // *Hesperia*. — 4. — 1935. — P. 189—213.

398. Muller A. Terres cuites votives de l'Artémision / A. Muller // *BCH*. — 120. — 1996. — P. 894—899.

399. Muller A. Les ateliers de coroplastes thasiens. État des connaissances et questions / A. Muller // *Thasos. Matières premières et technologie de la Préhistoire à nos jours (actes du colloque international, Thasos, Liménaria, 26—29 septembre 1995)* / Koukouli-Chryssanthaki Ch. (éd). — Athènes — Paris: Diffusion de Bocard, 1999. — P. 279—291.

400. Muller A., Tartari F. Les terres cuites votives du sanctuaire de la colline de Dautë / A. Muller, F. Tartari // *BCH*. — 128—129. — 2004. — P. 1148—1157.

401. Muller A. Mythes et rites éleusiniens et pratiques votives / A. Muller // *Mythes et Sociétés en Méditerranée orientale. Entre le sacré et le profane. Actes du colloque international de Delphes, octobre 2000.* — Lille. — 2005. — P. 61—77.

402. Muller A. Le tout ou la partie. Encore les protomés: dédicataires ou dedicantes? / Muller A. // *Le donateur l'offrande et la déesse. Kernos supplément.* — 23. — 2009. — P. 81—95.

403. Muller A., Tartari F., Toçi I. Du mobilier à la sphère d'activité d'Artémis à Épidamne-Dyrrhachion / A. Muller, F. Tartari, I. Toçi // *BCH*. — 134. — 2010. — P. 398—400.

404. Muller A. L'atelier du coroplaste: un cas particulier dans la production céramique grecque / Muller A. // *Perspective*. — 1. — 2014. — P. 63—81.

405. Nicholls R. V. Type, group and series: a reconsideration of some coroplastic fundamentals / R.V. Nicholls // *Annual of the British School at Athens*. — 47. — 1952. — P. 217—226.

406. Nicorescu P. Scavi e Scoperta a Tyras / P. Nicorescu // *Ephemeris Dacoromana*. — II. — Roma. — 1924. — P. 378—413.

407. Nicorescu P. Fouilles de Tyras / P. Nicorescu // *Dacia*. — III—IV. — 1933. — P. 557—601

408. Okhotnikov S. B. Settlements in the lower reaches of the Dniester (6th — 3rd centuries BS) / S. B. Okhotnikov // *North Pontic Archeology. Recent Discoveries and studies*. — Brill. — 2001. — P. 91—115.

409. Opper T. Ein Fundkomplex von Terrakotten aus der Nekropole von Assos // *Ausgrabungen in Assos 1993* / Stupperich R. (ed.). — Habelt, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 2006. — S. 131—180.

410. Panayotova K., Hermary A. Figurines et objets divers en terre cuite, vase plastique // *Apollonia du Pont (Sozopol); la nécropole de Kalfata (V—III siècle avant J.C.); fouilles franco-bulgares (2002/2004)*. — Aix-en-Provence: Édition Errance, 2010. — P. 247—253.

411. Panteleon J. A., Senff R. Die Grabung im Aphroditeheiligtum auf dem Zeytintepe bei Milet in den Jahren 2003—2005 / J. A. Panteleon, R. Senff // *Archäologischer Anzeiger*. — 2008. — 2. — P. 33—46.

412. Patera I. Espace et structures cultuels du sanctuaire grec: la construction du vocabulaire / I.Patera // *Revue de l'histoire des religions*. — 4. — 2010. — P. 535—551.

413. Pautasso A. La fille au pavot dans la coroplastie archaïque. Histoire et interprétations des relations symboliques / A. Pautasso // *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison* / Muller A. (éd.). — Lille. — 2015. — P. 25—34.

414. Pirenne-Delforge V. L'Aphrodite grecque. Contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique / V. Pirenne-Delforge // *Kernos Suppléments*. — 4. — 1994. — 527 p.

415. Preda C. Archaeological discoveries in the greek cemetery of Callatis—Mangalia (IV—III centuries before our era) / C. Preda // *Dacia*. — V. — 1961. — P. 275—303.

416. Queyrel A. Amathonte. Les figurines hellenistiques de terre cuite / A. Queyrel. — Paris: Paris de Boccard. — 1988. — 255 p.
417. Radu L. Note despre cultul Afroditei la Callatis / L. Radu // Peuce. — XVII. — 2019. — P. 99—112.
418. Radu L., Radu-Iorgus C. O statueta ceramică a Afroditei descoperită la Callatis—Mangalia/ L. Radu, C. Radu-Iorgus // Peuce. —XVI. — 2018. — P. 23—30.
419. Rădulescu A., Buzoianu L., Bârbulescu M., Cheluță-Georgescu N. Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești / A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bârbulescu, N. Cheluță-Georgescu // Pontica. — 1995—1996. — XXVIII—XXIX. — P. 23—71.
420. Ratroff I. S. Building a hellenistic chronology / I. S. Ratroff // The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World / J. P. Uhlenbrock (ed.); New York: Aristide d Caratzas Pub, 1990. — P. 22—30.
421. Romano I. A Hellenistic Deposit from Corinth: Evidence for Interim Period Activity (146—44 BC) / I. Romano. — Hesperia. — 63. — 1994. — P. 57—104.
422. Rumscheid F. Die Figürlichen Terrakotten von Priene / Rumscheid F. — Wiesbaden: Reicher verlag Wiesbaden, 2006. — 535 S.
423. Rüpke J. From Jupiter to Christ: On the History of Religion in the Roman Imperial Period / J. Rüpke. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 336 p.
424. Şahin I., Güçlü H. Terracotta Gladiators from Eastern Trace / I. Şahin, H. Güçlü // Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine. Iconographie et contextes. — 2015. — P. 107—114.
425. Schmidt E. Katalog der antiken Terrakotten des Martin-von-Wagner Museums der Universität Würzburg. Die figürlichen Terrakotten / E. Schmidt. — Mainz: Verlag Phillip von Zabern. — 1994. — 244 S.

426. Senff R., Heinz M., Pigur M. Die Grabung auf dem Zeitintepe / R. Senff, M. Heinz, M. Pigur // *Istanbuler Mitteilungen*. — 42. — 1992. — P. 105—108.

427. Sîrbu V. Figurinele antropomorfe și zoomorfe Traco-geto-Dacice din prima și a doua epocă a fierului / V. Sîrbu // *Istros*. — 1987. — P. 91—157.

428. Sîrbu V. Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în Lumea Tracică / V. Sîrbu // *Istros*. — 1999. — P. 47—88.

429. Stamatopoulou M. The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: a re-appraisal / M. Stamatopoulou // *Kernos*. — 27. — 2014. — P. 207—255.

430. Ștefănescu-Onițiu A. Producția locală de statuete de teracotă / A. Ștefănescu-Onițiu // *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*. — X — 2008. — P. 362—375.

431. Stillwell A. N. Corinth. The potters' quarter. The terracottas. / A. N. Stillwell. — New Jersey: School of classical studies at Athens, 1952. — 300 p.

432. Sultov B. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd—IVth Century) / B. Sultov // *Terra Antiqua Balcanica*. — 1. — 1985. — 131 p.

433. Summerer L. Hellenistische terrakotten aus Amisos / L. Summerer. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag GMBH, 1999 — 232 S.

434. Szabó C. The material evidence of the roman cult of Mithras in Dacia CIMRM Supplement of the province / C. Szabó // *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. — 58. — 2018. — P. 325—357.

435. Thompson D. B. Three Centuries of Hellenistic Terracottas / D. B. Thompson // *Hesperia*. — 21. — 2. — 1952. — P. 116 —164.

436. Thompson D. B. Three Centuries of Hellenistic Terracottas: II. C The Satyr Cistern / D. B. Thompson // *Hesperia*. — 31. — 3. — 1962. — P. 244—262.

437. Thompson D. B. Troy. The Terracotta figurines of the Hellenistic period / D. B. Thompson. — Princeton: Published for the University of Cincinnati by Princeton University Press. — 1963. — 160 p.

438. Thompson D. B. The Origin of Tanagras / D. B. Thompson // *American Journal of Archaeology*. — 70. — 1. — 1966. — P. 51—63.

439. Tsacalou-Tzanavari K. Des nécropoles aux sanctuaires: les Tanagréennes de la Grèce du Nord / K. Tsacalou-Tzanavari // *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes de colloque organisé par le musée de Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003* / V. Jeammet (éd.). — Paris: Picard, 2007. — P. 117—131.

440. Uhlenbrock J. P. The terracotta protomai from Gela: A Discussion of Local Style in Archaic Sicily / J. P. Uhlenbrock. — Roma: «L'Erma» di Bretschneider, 1988. — 165 p.

441. Uhlenbrock J. P. Concerning some archaic Terracotta protomai from Naxos / J. P. Uhlenbrock // *Xenia*. — 18. — 1989. — P. 9—26.

442. Uhlenbrock J. P. The coroplast and his craft / J. P. Uhlenbrock // *The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World* / J. P. Uhlenbrock (ed.); New York: Aristide d Caratzas Pub, 1990. — P. 15—21.

443. Uhlenbrock J. P. The Hellenistic Terracottas of Athens and the Tanagra Style / J. P. Uhlenbrock // *The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World* / J. P. Uhlenbrock (ed.). — New York: Aristide d Caratzas Pub, 1990. — P. 48—53.

444. Uhlenbrock J. P. The study of Ancient Greek Terracottas: a historiography of the discipline / J. P. Uhlenbrock // *Harvard University Art Museums Bulletin*. — 1993. — P. 7—27.

445. Uhlenbrock J. P. Terracotta types of enthroned females from the extramural sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene / J. P. Uhlenbrock // *Cirene e la Cirenaica nell'antichità (Colloque, Urbino, juin — juillet 2006)* / M. Luni (éd.). — 2010. — P. 85—100.

446. Uhlenbrock J. P. Research Perspectives in Coroplastic Studies: The Distribution, Trade, Diffusion, and Market Value of Greek Figurative Terracottas [Электронный ресурс] / Uhlenbrock J. P. // *Les Carnets de l'ACoSt*. — 15. — 2016a. — P. 1—17. — Режим доступа: <https://journals.openedition.org/acost/926>

447. Uhlenbrock J. P. Research Perspectives in Greek Coroplastic Studies: The Demeter Paradigm and the Goddess Bias [Электронный ресурс] / Uhlenbrock J. P. // *Les Carnets de l'ACoSt*. — 14. — 2016b. — P. 2—13. — Режим доступа: <http://acost.revues.org/866>
448. Ulansey D. The Mitraic Mysteries / D. Ulansey // *Scientific American*. — 1989. — 261. — № 6. — P. 130—135.
449. Vierneisel-Schlörb B. Die Figürlichen Terrakotten. Spätmykenisch bis Späthellenistische / B. Vierneisel-Schlörb. München: Hirmer, 1997. — 189 S.
450. Walter-Karydi E. Figurines en terre cuite moulées du VI siècle à Samos / E. Walter-Karydi // *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion* / Muller A. (éd.). — Lille, 1997. — P. 13—27.
451. Williams C. K. Corinth, 1978: Forum Southwest / C. K. Williams. — *Hesperia*. — 48. — 1979. — P. 105—144.
452. Winter Fr. Die Typen der Figürlichen Terrakotten. Vol. III. / Fr. Winter — Berlin — Stuttgart, 1903. — 272 p.
453. Zink A., Porto E. Luminescence Dating of the Tanagra Terracottas of the Louvre Collections / A. Zink, E. Porto // *Geochronometria*. — 2005. — 24. — P. 21— 26.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- БИ — Боспорские исследования
- БФ — Боспорский феномен
- ВДИ — Вестник древней истории
- ДБ — Древности Боспора
- ЗООО — Записки Одесского археологического общества
- ИАК — Известия Археологической комиссии
- ИВАД — Известия на Археологическото дружество гр. Варна
- КСИА — Краткие сообщения Института археологии
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- КСОАО — Краткие сообщения Одесского археологического общества.
- МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- ПИФК — Проблемы истории, филологии, культуры
- РА — Российская археология
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
- ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
- ХСб — Херсонесский сборник
- ВСН — Bulletin de Correspondance Hellénique
- SCIVA — Studii si Cercetari de Istorie Veche si Arheologie
- SC — Studii Classice

ДОДАТКИ

Додаток А.

Каталог теракот

Ніконій

1. **Богиня, що сидить** (рис. 2,2). Нижня частина: ступні ніг на підставці. Зберіглася передня сторона. Висота 4,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками слюди. 1960 р. ОАМ № 74633 [Клейман 1966, с. 90, рис. 1,4].
2. **Богиня, що сидить** (рис. 2,3). Голова в полосі. Обличчя вузьке, підборіддя масивне. Губи складені в «архаїчну» посмішку. Висота 4,4 см. Матеріал: щільна коричнева глина. Поверхня сіра (вкрита кіптявою). Сліди ґрунтовки, червоної та коричневої фарб. 1962 р. Підвал (фавісса). Початок V — середина IV ст. до н. е. ОАМ № 76231 [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,2; Савельєва 2018а, с. 44—45, рис. 1,2; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,1; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,2].
3. **Богиня, що сидить** (рис. 2,4). Торс, передня сторона. Висота 4,6 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Поверхня сіра (вкрита кіптявою). 1962 р. Підвал (фавісса). Початок V — середина IV ст. до н. е. ОАМ № 76233 [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,3; Савельєва 2018а, с. 45, рис. 1,3; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,3].
4. **Богиня, що сидить** (рис. 2,5). Одягнута в іонійський хітон та гіматій. На голові полос. Руки притиснуті до боків, кисті лежать на колінах під гіматієм. Трон широкий, має виступи. Висота 19 см. Матеріал: червона крупнозерниста глина з великою кількістю домішок слюди, рештки ґрунтовки. Склеєна з фрагментів, реставрована. 1969 р. ОАМ № 82977 [Клейман 1976, с. 118—119, рис. 1].
5. **Богиня, що сидить** (рис. 2,6). Той самий варіант. Висота 8,5 см. Порожнина відсутня. Матеріал: червона крупнозерниста глина. Склеєна з двох частин, голова та праве плече відбиті. 1976 р. ОАМ № 85459 [Клейман 1997, с. 48, рис. 1,3].
6. **Богиня, що сидить (?)** (рис. 2,7). Частина підставки та ступня правої ноги. Передня сторона. Висота 2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1972 р. Підвал № 75 (V ст. до н. е.). ОАМ № 84918.
7. **Протома богині** (рис. 2,8). Частина обличчя (ніс та губи). Висота 8,5 см. Матеріал: щільна жовта глина. 1985 р. Змішаний шар. ОАМ № 89466 [Клейман 1997, с. 47, рис. 1,1].
8. **Афродіта, що стоїть** (рис. 2,10). Верхня частина. На голові полос. Правої рукою притискає до грудей голуба. Висота 5,7 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина

з домішками слюди, рештки ґрунтовки. Поверхня частково вкрита кіптявою. 1962 р. Підвал (фавісса). Початок V — середина IV ст. до н. е. ОАМ № 76229 [Клейман 1966, с. 92, рис. 1,7; Савельєва 2018а, с. 44, рис. 1,1].

9. **Афродіта, що стоїть** (рис. 2,11). Правою рукою притискає до грудей голуба, ліва рука опущена донизу. Одягнута в хітон. Висота 3,5 см. Задня сторона оброблена. Матеріал: червоно-коричнева глина з білими домішками, світла на поверхні. Втрачено голову та нижню частину ніг. 2011 р. Змішаний шар. ОАМ П№ 134 [Савельєва 2018а, с. 45, рис. 1,4].

10. **Богиня, що сидить або стоїть** (рис. 2,14). Голова. Висота 3,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. Випал слабкий. Збереглися рештки ґрунтовки. 1962 р. Підлога підвалу V ст. до н. е. ОАМ № 76228 [Клейман 1966, с. 95—96, рис. 2, 11].

11. **Силен** (рис. 3,2). Оголений чоловік, що сидить навприсядки. Руки лежать на колінах. Висота 5,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди та черепашки, рештки ґрунтовки та червоної фарби. Тильна сторона зберіглася частково, низ втрачено. 1961 р. Яма № 1а (V ст. до н. е.). ОАМ № 75093 [Клейман 1966, с. 93].

12. **Силен** (рис. 3,3). Той самий тип. Права рука лежить на коліні, ліва опущена до низу. Висота 5,5 см. Матеріал: помаранчева глина. Втрачено голову, частину підставки та задню сторону. 1969 р. ОАМ № 82952 [Клейман 1976, с. 119, № 2].

13. **Півень** (рис. 3,7). Висота 12 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Рештки ґрунтовки та фарби. Втрачено гребінь, дзьоб, хвіст. 1960 р. Яма № 2 (V — початок IV ст. до н. е.). ОАМ № 74637 [Клейман 1966, с. 95, рис. 1,6].

14. **Тварина (лев?)** (рис. 3,9). Фрагмент — задня частина тіла. Лежить на низькій підставці. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, ґрунтовка. 1986 р. ОАМ (без інв. номера).

15. **Голуб** (рис. 3,10). Фрагмент нижньої частини. Дві ноги, між ними отвір для виходу пару. Висота 4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1993 р. Змішаний шар. ОАМ № 91449.

16. **Конус** (рис. 3,11). Має заглиблення в нижній частині. Висота 6,1 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, ґрунтовка, рештки червоної фарби. Пошкоджено верхню частину. 1962 р. Змішаний шар. ОАМ № 76290 [Савельєва 2018а, с. 45, рис. 1,6].

17. **Конус** (рис. 3,12). Має заглиблення в нижній частині. Висота 3,1 см. Діаметр 3,8 см. Матеріал: сіро-жовта глина з домішками слюди. Край частково пошкоджений. 1975 р. Приміщення № 53 (VI—V ст. до н. е.). ОАМ № 86063 [Савельєва 2018а, с. 45, рис. 1,7].

18. **Богиня, що сидить** (рис. 4,2). Фрагмент. Торс. Одягнута в пеплос з напуском. Кісті рук напівзігнуті та повернуті долонями одна до одної. На колінах лежать півколом

складки одягу. Висота 6,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина з білими домішками. 1973 р. Приміщення № 19 (V ст. до н. е.). ОАМ № 83953.

19. **Богиня, що сидить** (рис. 4,3). Той самий варіант. Нижня частина, передня сторона статуетки. Ступні стоять на невисокій підставці. Висота 6,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 1959 р. Яма № 7 (V ст. до н. е.). ОАМ № 72750 [Клейман 1966, с. 90, рис. 1,1].

20. **Богиня, що сидить** (рис. 4,4). Той самий варіант. Нижня частина, передня сторона. Висота 5,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки. Без інв. номера.

21. **Протома богині** (рис. 4,5). Фрагмент. Верхня частина голови в стефані. Деталі виконані не чітко. Позаду виступ з отвором для підвішування. Висота 3,8 см. Матеріал: щільна червона глина. 1996 р. Яма № 404 (IV ст. до н. е.). ОАМ № 93658 [Савельєва 2018d, с. 19, рис. 1,10].

22. **Протома богині** (рис. 4,6). Фрагмент. Права сторона. Рукою богиня притискає до грудей невизначений предмет. Висота 4,2 см. Краї пошкоджені. Матеріал: червоно-коричнева глина з білими домішками, випал нерівномірний. Вкрита ґрунтовкою. 1998 р. ОАМ № 93659.

23. **Протома богині** (рис. 4,8). Фрагмент. Складки гіматія та частина руки, що притиснута до грудей. Висота 15 см. Матеріал: помаранчева глина з крупними домішками, щільний шар ґрунтовки. 1974 р. Яма № 126 (друга половина V—IV ст. до н. е.). ОАМ № 85307 [Клейман 1997, с. 48, рис. 1,2].

24. **Голова богині** (рис. 4,10). Фіміатерій. Об'ємне зображення голови та шиї молоді жінки в стефані. У вухах круглі сережки. На голові круглий отвір з невеликим бортиком — місце кріплення чаші фіміатерія (діаметр 1,5 см). На тильній стороні великий виріз. Висота 10,3 см. Матеріал: щільна червона глина. Змішаний шар. 1969 р. ОАМ № 82950 [Клейман 1976, с. 118—119, рис. 3].

25. **«Лялька»** (рис. 5,1). Торс в короткому хітоні. Тильна сторона плоска. Висота 5,6 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Пошкоджений виступ для підвішування правої ноги. 1969 р. Знайдено між підлогами приміщення № 3 V ст. до н. е. ОАМ № 83370 [Клейман, 1976, с. 119, рис. 2].

26. **«Лялька»** (рис. 5,2). Той самий тип. Нижня частина торса. Виокремлені складки хітону. Висота 3,7 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Пошкоджений виступ для підвішування лівої ноги. 1996 р. Яма № 404 (IV ст. до н. е.). ОАМ № 93657 [Савельєва 2018d, с.19, рис. 1,11].

27. **«Лялька»** (рис. 5,3). Нога. Висота 4,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Ступню втрачено. 1962 р. Змішаний шар. ОАМ № 76226 [Клейман 1966, с.95, рис. 1,8].
28. **Дівчина з дарунками** (рис. 5,5). Верхня частина — голова та шия. Пишна зачіска з хвилястого волосся. Висота 2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, жовта на поверхні. 1959 р. ОАМ № 72749 [Клейман 1970b, с. 28, табл. 5,3].
29. **Баубо** (рис. 5,7). Повна жінка, що стоїть на прямокутній підставці. Двома руками піднімає одяг спереду, оголюючи живіт. Висота 7,4 см. Матеріал: коричнева глина, рештки ґрунтовки, розової, червоної та синьої фарб. Втрачено верхню частину. 1962 р. Яма № 4 (V — початок IV ст. до н. е.). ОАМ № 76227 [Клейман 1966, с. 95].
30. **Чоловік, що сидить біля вітваря** (рис. 5,11). Передня сторона. Руки притиснуті до голови. Висота 5,4 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди, рештки ґрунтовки. 1990 р. Змішаний шар. ОАМ № 91333.
31. **Протома богині** (рис. 6,1). Фрагмент. Голова та шия богині в стефані та гіматії. Виступ з отвором відсутній. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червона глина з домішками слюди. 1963 р. Змішаний шар. ОАМ № 80255 [Клейман 1970b, с. 28, табл. 6,1; Русяєва 1982, с. 54, рис. 21].
32. **Афродіта, що сидить на скелі** (рис. 8,1). Задня сторона статуетки. З лівого плеча спадає край гіматія. Скеля позначена горбами. На спині отвір неправильної форми. Висота 11 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з домішками слюди. 1961 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 75098 [Клейман 1966, с. 97—98, рис. 3, 16; Секерская 1986, с.106; Савельєва 2018a, с. 45, рис. 1,8].
33. **Крилатий юнак** (рис. 12,1). Зображений на фоні плаща, з розгорнутими крилами, які зливаються з плащем. Край плаща перекинута через ліву руку. Правою рукою притримує складки плаща. На голові полос. Ліва нога відставлена назад, права висунута вперед. Задня сторона вигнута, в верхній частині розташований виступ з отвором для підвішування. Висота 11,2 см. Матеріал: щільна коричнева глина з домішками слюди, на поверхні сіра, ґрунтовка, рештки фарби. Пошкоджені ступні ніг, полос та праве крило. 1961 р. ОАМ № 75094 [Клейман 1966, с. 96, рис. 2,12].
34. **Крилатий юнак** (рис. 12,2). Той самий тип. Висота 11,1 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди, рештки червоної фарби на грудях, синій на крилах, коричневої на полосі. Нижня частина пошкоджена. 1961 р. Яма № 4б (кінець IV—III ст. до н. е.). ОАМ № 75095 [Клейман 1966, с. 97, рис. 2,14].
35. **Крилатий юнак** (рис. 12,3). Той самий тип. Нижня частина. Висота 7,2 см. Матеріал: щільна червона глина з домішками слюди, рештки ґрунтовки та розової фарби.

Крила та ступні пошкоджені. Змішаний шар. ОАМ № 82850 [Клейман 1970b, с. 29, табл. 6,3; Клейман 1976, с. 120, рис. 4].

36. **Маска Сатира** (рис. 16,1). Фрагмент. Права сторона обличчя. Частина ока, високе чоло, волосся, вухо. Край заглажений. Висота 5,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина, рештки червоної фарби на волоссі. 1974 р. Яма № 125 (перша половина IV ст. до н. е.). ОАМ № 85304 [Клейман 1997, с. 50, рис. 1,5].

37. **Жінка, що стоїть** (рис. 18,10). Фрагмент торсу. Ліва частина. Висота 9,8 см. Матеріал: жовта глина, рештки ґрунтовки та розової фарби. Слабкий випал. Збереглися також два фрагменти задньої стінки. 1961 р. ОАМ № 75097 [Клейман 1966, 97, рис. 2/13].

38. **Жінка, що стоїть** (рис. 18,11). Фрагмент торсу. Рука що притримує складки гіматія. Висота 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди. 1960 р. ОАМ № 74634 [Савельєва 2018с, с. 204, рис. 1,1].

39. **Жінка, що сидить** (рис. 21,7). Фрагмент. Права нога та частина сидіння. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди. 1998 р. ОАМ № 93660 [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,6].

40. **Дівчина, що сидить** (рис. 22,1). Сидіння має кубічну форму. Дівчина одягнута в хітон, підв'язаний під грудьми, гіматій накинута на ліву руку. Висота 7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди, рештки червоної фарби на сидінні, жовтої на хітоні. Втрачено голову, нижню частину доповнено гіпсом. 1957 р. ОАМ № 80463 [Клейман 1966, с. 97, рис. 3/17].

41. **Дівчина, що сидить** (рис. 22,2). Той самий тип. Висота 7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди. Тильна сторона оброблена. Втрачено голову, частину лівої руки. 1975 р. Комплекс № 172 елліністичного часу. ОАМ № 86411 [Савельєва 2018с, с. 207, рис. 2,1].

42. **Хлопчик, що сидить** (рис. 22,3). Сидіння має кубічну форму. Під ногами двоступенева підставка. Хлопчик оголений, одяг лежить на сидінні. Висота 7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди, ґрунтовка, рештки рожевої фарби. Одяг, який лежить, виконаний ліпленням. 1962 р. ОАМ № 82847 [Клейман 1976, с. 121, рис. 3/5].

43. **Хлопчик, що сидить** (рис. 22,4). Той самий тип. Фрагмент. Ліва нога, частина живота. Зліва на сидінні лежать складки одягу. Висота 3,9 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, на поверхні коричнева. 1962 р. Яма № 1 (початок III ст. до н. е.). ОАМ № 76230 [Клейман 1966, с. 99, рис. 3/18].

44. **Хлопчик, що стоїть (?)** (рис. 22,5). Нижня частина. Товсті короткі ноги, трохи зігнуті в колінах. Висота 4,4 см. Матеріал: світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки і

червоної фарби. 1961 р. Яма № 4б (кінець IV—III ст. до н. е.). ОАМ № 75096 [Клейман 1966, с. 97].

45. **Кібела** (рис. 27,5). Фрагмент. Лев, що сидить справа від трону богині. Передня сторона. Висота 5,6 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1962 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 76232 [Клейман 1970b, с. 29, табл. 6,4; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 74, Рис. 25/2].

46. **Римський воїн** (рис. 29,8). Голова та частина плеча статуетки. Через ліве плече перекинутий плащ. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, на поверхні сіра. 1985 р. Змішаний шар. ОАМ № 89467 [Клейман 1997, с. 50; Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 74, Рис. 25/1].

47. **Вівтарик** (рис. 30,11). Верхня частина. Має прямокутну форму, профільований карниз. Висота 5,2 см. Матеріал: червона глина з білими домішками. 1968 р. Змішаний шар. ОАМ № 82848 [Секерская 1987, с. 35, рис. 14].

48. **Тип не визначений** (рис. 31,1). Нижня частина. Фігурка, що стоїть на низькій підставці. Збереглися ноги нижче колін. Висота 3,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки та рожевої фарби. 1976 р. ОАМ № 86838.

49. **Невизначений тип** (рис. 31,2). Фрагмент постаменту з двох сходинок. Зліва нижня частина прямокутного стовпчика (вівтаря?). Висота 4,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 1993 р. ОАМ № 91450.

50. **Вівтарик або орнаментований постамент** (рис. 31,3). Фрагмент. Плоска стінка з рельєфним зображенням складок драпування. Висота 6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 1976 р. Змішаний шар. ОАМ № 86863.

51. **Невизначений тип** (рис. 31,4). Прикраса спинки трону (?). Розмір 5×3,4 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1959 р. Змішаний шар. ОАМ № 72751.

52. **Напівфігура жінки** (рис. 36,7). Ліпна статуетка. Знизу заглажена площина. Виділені груди. Руки витягнуті вперед (відбиті). Задня сторона заглажена. Висота 13,5 см. Матеріал: глина сіра, на поверхні коричнева, груба, рештки ґрунтовки. Випал слабкий. Відбиті голова, руки, частина тулуба. 1961 р. ОАМ № 75099 [Клейман 1966, с. 99, рис. 3,21; Савельєва 2017, с. 81, рис. 1,1].

53. **Схематичне зображення жінки** (рис. 37,1). Ліпна статуетка. Має циліндричну форму, обличчя з виступаючим підборіддям (?). Очі позначені заглибленнями. Позначені жіночі статеві органи у вигляді прокресленого в сирій глині овалу та смужки довжиною 1 см. Висота 9,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Випал якісний. 1975 р. Яма № 166 (IV ст. до н. е.). ОАМ № 86262 [Савельєва 2017, с. 82, рис. 2,1].

54. **Схематичне зображення жінки** (рис. 37,2). Ліпна статуетка. Руки являють собою конусоподібні виступи. Ніс визначений защипом, западини очей та рот заглибленнями, праве око маленьким наліпом. Виступами показані груди. Нижче грудей наскрізний вертикальний отвір (діаметр 3 мм). Тильна сторона заглажена, опукла. Висота 8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Випал якісний. Низ та частини рук відбиті. Змішаний шар. ОАМ № 86567 [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 40,6; Савельєва 2017, с. 82, рис. 2,2].

55. **Схематичне зображення жінки** (рис. 37,3). Ліпна статуетка. Частина тулуба з ногою у вигляді виступу. У верхній частині наскрізний горизонтальний отвір. Внизу декількома прокресленими по сирій глині лініями позначені жіночі статеві органи. Знизу вертикальний отвір (глибина 1 см, діаметр 3 мм). Тильна сторона заглажена. Висота 5 см. Матеріал: сіра глина. Випал слабкий. Поверхня залощена. Відбиті верхня частина і ліва сторона. 1997 р. Випадкове знахідка. [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 40, Савельєва 2017, с. 82, рис. 2,3].

56. **Схематичне зображення чоловіка** (рис. 37,6). Ліпна статуетка. Руки і ноги являють собою виступи. Голова має форму трапеції, від тулуба не відділена. Очі і рот передані невеликими заглибленнями. Двома заглибленнями позначені чоловічі статеві органи. Через всю статуетку проходить вертикальний наскрізний отвір (діаметр 4 мм). Задня сторона трохи опукла. Висота 5,4 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Випал рівномірний. 2010 р. Змішаний шар. ОАМ № 96611. [Савельєва 2017, с. 82, рис. 3,1].

57. **Схематичне зображення чоловіка** (рис. 37,7). Ліпна статуетка. Має овальний тулуб. Виділено руки, що витягнуті вперед і ноги. Вдавненням позначені очі і рот, защипом — ніс. Статеві органи позначені двома вдавленнями. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками. Випал якісний. Поверхня заглажена. Висота 7,3 см. 1976 р. Змішаний шар. ОАМ № 86851. [Савельєва 2017, с. 82, рис. 3,2].

58. **Схематичне зображення чоловіка** (рис. 37,8). Ліпна статуетка. Голова не відділена від тулуба. Очі, рот і вуха позначені невеликими отворами (1 мм), ніс виступом, рот прокресленою лінією. Виділено ноги і чоловічі статеві органи у вигляді виступів. Через всю статуетку проходить наскрізний вертикальний отвір (діаметр 4 мм). Зверху статуетка плоско зрізана, краї трохи загнуті всередину. Висота 6,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1974 р. Яма № 38 (II—III ст.). ОАМ № 85202 [Кузьменко 1976: 222; Савельєва 2017, с. 83, рис. 3,3].

59. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,2). Ліпна статуетка. Напівкруглий виступ на голові (полос?). Очі виконано наліпами, рот — вдавленням нігтя.

виступами показано ніс та зачіску. Знизу невелике заглиблення. Висота 4,7 см. Матеріал: помаранчева глина. Випадкова знахідка. Без інв. номера [Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,4].

60. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,3). Ліпна статуетка. Овальний тулуб. Зещипом показаний ніс. Рот у вигляді невеликої прокресленою лінії. Зворотний бік заглажений. Висота 5,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Випал слабкий. Низ і частково верх відбиті. 1959 р. Змішаний шар. ОАМ № 72753 [Савельєва 2017, с. 83, рис. 4,2].

61. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,4). Ліпна статуетка. Конусоподібний тулуб. Руки витягнуті вперед (відбиті). Є три неглибоких горизонтальних отвори (діаметр 4 мм): два в нижній частині і одне зверху. З внутрішньої сторони в нижній частині заглиблення. Висота 7,7 см. Матеріал: груба світло-коричнева глина з домішками слюди. Поверхня заглажена і залощена. Верхня частина відбита. 1973 р. Яма № 22 (II—III ст.). ОАМ № 83954 [Кузьменко 1976: 222; Савельєва 2017, с. 83—84, рис. 4,3].

Надлиманське III

62. **Богиня, що стоїть** (рис. 9,2). Верхня частина. На голові гіматій. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками слюди. Ніс пошкоджений. 1980 р. Яма № 80. ОАМ № 88275 [Охотников 1986, с. 67, рис. 1; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,5].

63. **Богиня, що стоїть** (рис. 2,13). Нижня частина. Підставка та ступні ніг, нижній край хітону. Висота 3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Збереглися рештки ґрунтовки та червоної фарби. 1969 р. Яма № 5. ОАМ П№ 267 [Мелюкова 1980, с. 9, рис. 7,4].

64. **Силен** (рис. 3,1). Оголений чоловік, що сидить навприсядки. Руки покладені на животі. Висота 8,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина, рештки жовтої фарби. 1980 р. ОАМ № 88274 [Охотников 1986, с. 67, рис. 1,4; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,4].

65. **Хлопчик, що сидить** (рис. 3,4). Ноги зігнуті в колінах, праве коліно підняте догори, ліве опущене. Висота 7,5 см. Матеріал: щільна рожева глина, рештки ґрунтовки та фарби. Склеєна з фрагментів, голова втрачена. 1984 р. Яма № 103. ОАМ № 89205 [Охотников 1990, с. 40—41, фото 12,4; Савельєва 2018d, с.17—18, рис. 1,6].

66. **Голуб** (рис. 3,5). Висота 8,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки. Склеєна з фрагментів. Дзьоб відбитий. 1980 р. Яма № 80. ОАМ № 88273 [Охотников 1986, с. 67, рис. 2; Савельєва 2018d, с.17, рис. 1,7].

67. **Голуб** (рис. 3,6). Верхня частина. Висота 6,4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, ґрунтовка, рештки червоної фарби. 1983 р. Яма № 86. ОАМ № 88908 [Охотников 1986, с. 67, рис. 3].

Біляївка I

68. **Протома богині** (рис. 2,9). Нижня частина обличчя. Губи складені в «архаїчну» посмішку, великий ніс. Висота 5,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Ніс та підборіддя пошкоджені під час виготовлення. 1972 р. Землянка № 4. ОАМ № 92284 [Охотников 1976, с. 204, рис. 2,7; Охотников 1986, с. 66—67, рис. 5; Охотников 2013, с. 563, табл. 137,1].

Овідіополь II

69. **Богиня, що сидить** (рис. 4,1). Одягнута в іонійський хітон та гіматій. Руки лежать на колінах. З-під хітону виступають ступні ніг. Під ногами лавочка. Деталі обличчя та одягу слабо виділені. Висота 11,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки. Бокова права та задня сторони вкриті кіптявою. 1982 р. Напівземлянка № 26 (кінець V — перша половина IV ст. до н. е.). ОАМ № 86610 [Мельникова 2008, с. 90, рис. 1; Савельєва 2018d, с.18, рис. 1,9].

Бугаз VI

70. **Протома богині** (рис. 6,3). Богиню зображено до поясу. Права рука біля грудей, ліва піднята до плеча та притримує гіматій. Волосся розділені прямим пробором, довгі пасма спадають на плечі. У вухах круглі сережки. Висота 9 см. Матеріал: червона глина. Втрачені лівий та верхній краї. 1978 р. ОАМ № 87705 [Okhotnikov 2001, с. 112, fig. 74; Охотников 2013, с. 563, табл. 137,2].

Градениці III

71. **Протома богині** (рис. 4,7). Фрагмент. Голова богині в полосі. Висота 5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками черепашки. 1989 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 95492 [Охотников 2013, с. 563, табл. 137,3].

Городище Надлиманське

72. **Баубо** (рис. 5,8). Верхня частина повної жіночої фігури. Двома руками піднімає одяг спереду, оголюючи живіт. Висота 4,9 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди, рештки ґрунтовки, рожевої та блакитної фарб. Склеєна з трьох фрагментів, обличчя пошкоджене. 1959 р. Яма № XX. ОАМ № 72070 [Клейман 1964, с. 138, рис. 1,1].

73. **Баубо** (рис. 5,9). Напівоголена повна жінка, що сидить на круглому сидінні. На спину накинутий плащ. Висота 4,5 см. Порожня. Матеріал: щільна жовто-червона глина з домішками слюди, рештки ґрунтовки та синьої фарби. Втрачено голову, ліву ногу та руку, шию та праве плече. 1959 р. ОАМ № 72074 [Клейман 1964, с.137—139, рис. 1,2].

74. **Протома богині** (рис. 6,2). Зображено жінку до поясу. Права рука притиснута до грудей, ліва рука піднята до плеча та притримує гіматій. Одягнута в хітон з трикутним вирізом. На голові полос. 13,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки.

На тильній стороні розташований виступ для підвішування. 1971 р. Яма № 51. № 74493 [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 133, табл. 52,1].

75. **Крилатий юнак** (рис. 12,4). Нижня частина статуетки. Висота 6 см. Висока якість виготовлення, чітко виділені складки одягу. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки, синьої фарби на плащі. Склеєна з чотирьох частин. Пошкоджені ступні ніг. 1973 р. Яма № 121. ОАМ № 91563 [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 132, табл. 51,1].

76. **Фрагмент ліпної статуетки** (рис. 37,1). Голова. Кругле обличчя з великим загостреним носом та висунутим вперед підборіддям. На голові полос (?). Задня сторона плоска. Висота 5 см. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками шамоту. Випал нерівномірний. Поверхня заглажена. Відбиті краї головного убору. 1959 р. ОАМ № 72073 [Клейман 1964, с. 139, рис. 1,3; Савельєва 2017, с. 81, рис. 1,3].

77. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,1). Ліпна статуетка. Овальний тулуб. Голова не відокремлена від тулуба. Очі позначені заглибленнями. Ноги позначені виступами. Висота 7,6 см. Матеріал: сіра глина. 1972 р. ОАМ № 74498 [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 134, рис. 70,12, табл. 47,1; Савельєва 2017, с. 83, рис. 4,1].

Тіра

78. **Богиня, що стоїть** (рис. 2,15). Верхня частина. На голові гіматій. Висота 4,5 см. Матеріал: пориста червоно-коричнева глина. БДКМ № А-970 [Клейман 1970с, с. 26, табл. 3,1].

79. **Півень** (рис. 3,8). Голова. Висота 3,5 см. Матеріал: світла глина. Гребінь та борода вкриті червоною фарбою. Змішаний шар. 1970 р. ОАМ № 84248 [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,1].

80. **Протома богині** (рис. 4,9). Фрагмент нижньої частини. Складки гіматія та частина лівої руки, що притиснута до грудей. Висота 10,8 см. Матеріал: світло-сіра глина, рештки ґрунтовки. Склеєна з чотирьох фрагментів. 1971 р. Переміщений ґрунт. ОАМ № 84616 [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,3].

81. **Богиня** (рис. 4,11). Частина голови в стефані. Зверху на голову накинута гіматій. Над чолом волосся, розділене прямим проділом. Ззаду круглий отвір. Висота 8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки і червоно-коричневої фарби. Поверхня вкрита кіптявою. 1999 р. Змішаний шар. ОАМ № 92504.

82. **«Лялька»** (рис. 5,4). Торс оголений. Рухомі частини ніг були розташовані нижче колін. На місці кріплення рук виступи. На грудях з лівої сторони пасмо волосся (?). На тильній стороні виділені ноги та сідниці. Висота 6,5 см. Матеріал: світло-коричнева

глина. Голова втрачена, верхня частина ніг пошкоджена. 1958 р. ІА НАНУ, кол. № 53, № 1124.

83. **Протома богині** (рис. 6,4). Голова в низькому полісі. Обличчя пошкоджене. Позаду виступ з отвором для підвішування. Висота 4,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. Поверхня вкрита кіптявою. БДКМ № А-6832.

84. **Протома богині** (рис. 6,5). Фрагмент. Верхня частина голови в полісі. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1975 р. Будинок № VI елліністичного часу. ОАМ № 85814 [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,7].

85. **Протома богині** (рис. 6,6). Голова в полісі. Праворуч від голови богині зображено дитячу фігурку (Ерот?). На тильній стороні розташований виступ для підвішування. Висота 9,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина, ґрунтовка, рештки фарби на обличчі. 1962 р. ІА НАНУ, кол. № 53, № 303

86. **Протома богині** (рис. 6,7). Фрагмент. Голова. Зачіска з двома виступами над стрічкою. У вухах сережки. Ззаду напівкруглий виступ для підвішування без отвору. Верхній край пошкоджений. Висота 5,3 см. Матеріал: жовто-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 2006 р. Двір № 981. III ст. до н. е. ОАМ № 93540.

87. **Протома богині** (рис. 6,8). Фрагмент. Голова в полісі. Пишне волосся. У вухах сережки. Полос орнаментований. Висота 6 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками, рештки ґрунтовки і червоної фарби на волоссі. Частина обличчя пошкоджена. 2006 р. Шар III ст. до н. е. ОАМ № 93539.

88. **Протома богині** (рис. 6,9). Обличчя і частина шиї. На шиї пасмо волосся. Висота 9,2 см. Матеріал: грубозерниста червона глина. 1979 р. Елліністичний шар. ОАМ № 87833

89. **Протома богині** (рис. 6,10). Фрагмент. Частина чола, волосся та полосу, прикрашеного квітами. Висота 6,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки, жовтої фарби на волоссі, червоної на полісі. Випал нерівномірний. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 92479.

90. **Протома богині** (рис. 6,11). Фрагмент. Голова богині в полісі. Головний убір зберігся частково. Висота 6 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 2016 р. Змішаний шар. ОАМ П№ 13.

91. **Протома богині** (рис. 6,12). Голова прикрашена стрічкою з бантом. У вухах сережки у вигляді довгастих пелюсток. Висота 8,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1996 р. Шар III—II ст. до н. е. БДКМ № 10702 [Батизат, Росохацкий 2005, с. 5, рис. 3,1]

92. **Протома богині** (рис. 6,13). Нижня частина обличчя, передня сторона. Висота 4,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1950 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 2581 [Дмитров 1955, рис. 6].
93. **Протома богині (?)** (рис. 6,14). Фрагмент. Нижня частина обличчя. Висота 4,3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками. 2002 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96711.
94. **Протома богині** (рис. 6,15). Фрагмент. Права сторона. Частина обличчя, зачіски. У вусі сережка. Зберігся частково умовний фон. Висота 3,6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками і чорними вкрапленнями. 2002 р. Підлога приміщення № 837 (кінець IV—II ст. до н. е.). ОАМ № 96710.
95. **Протома богині** (рис. 6,16). Фрагмент. Права частина голови. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки жовтої фарби на волоссі. Висота 4,5 см. 1996 р. Змішаний шар. БДКМ № А-9258.
96. **Протома богині** (рис. 6,17). Фрагмент. Частина виступу з двома отворами для підвішування. Довжина 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2002 р. Змішаний шар. ОАМ № 96712.
97. **Протома богині** (рис. 7,1). Права сторона. Рука, що притиснута до грудей і складки одягу. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з домішками слюди. 1986 р. ОАМ № 96682.
98. **Протома богині** (рис. 7,2). Фрагмент. Права рука, що притискає до грудей плід. Висота 4,3 см. Матеріал: червона глина з чорними включеннями, випал нерівномірний. 2009 р. Будинок № XI. Приміщення № 971 III—II ст. до н. е. ОАМ № 94763.
99. **Протома богині** (рис. 7,3). Фрагмент торсу. Права рука притиснута до грудей, тримає складки гіматія. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, ґрунтовка. 1950 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 366 [Дмитров 1955, рис. 6].
100. **Протома богині** (рис. 7,4). Частина торсу в гіматії, права сторона. Рука під гіматієм зігнута в лікті та притиснута до грудей. Висота 10 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1963 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 15.
101. **Протома богині** (рис. 7,5). Фрагмент. Права сторона: верхня частина лівої руки і грудей. Висота 11,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. Поверхня вкрита кіптявою. 2002 р. Будинок № XI. Підлога приміщення № 787 (III—II ст. до н. е.). ОАМ № 94755.
102. **Протома богині** (рис. 7,6). Фрагмент. Складки гіматія. Висота 7,8 см. Матеріал: груба червоно-коричнева глина з домішками. 1958 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 158.

103. **Протома богині** (рис. 7,7). Фрагмент. Частина торса богині в хітоні і гіматії. Висота 4,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93543.
104. **Протома або напівфігура богині** (рис. 7,8). Фрагмент. Нижня частина. Складки гіматія. Нижній край завершений. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, рештки ґрунтовки і червоної фарби. 1997 р. Змішаний шар. ОАМ № 96685.
105. **Протома богині** (рис. 7,9). Частина торса богині в хітоні. Ліва сторона. Виконана до поясу, нижній край та лівий край завершено. Висота 5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 2003 р. Змішаний шар. ОАМ № 92461.
106. **Протома богині (?)** (рис. 7,10). Частина торса. Права сторона. На плечі пасма волосся. Трикутний виріз одягу прикрашений хвилястою облямівкою. Зріз нижче грудей. Висота 4,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки червоної фарби. 1988 р. Пізньоелліністичний шар. ОАМ № 90511.
107. **Протома богині** (рис. 7,11). Фрагмент. Складки гіматія. Нижній та правий краї завершені. Висота 5 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками слюди, рештки ґрунтовки та блакитної фарби. 2005 р. Будинок № XI. Заповнення приміщення № 971 III—II ст. до н. е. ОАМ П№ 965.
108. **Протома богині** (рис. 7,12). Фрагмент. Складки гіматія. Нижній край завершений. Висота 7,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2140.
109. **Протома богині (?)** (рис. 7,13). Фрагмент. Складки гіматія, що звисають. Правий край завершується бортиком. Висота 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Вкрита кіптявою. Змішаний шар. 1998 р. ОАМ № 96692.
110. **Афродіта, що сидить на скелі** (рис. 8,2). Верхня частина тіла оголена. На ноги накинута гіматій. Висота 10,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Зберіглася передня сторона. Втрачено голову, ліву руку, частину правої руки. 2008 р. Змішаний шар (в межах приміщення № 971 будинку № XI). ОАМ № 94760.
111. **Афродіта (звичайна жінка?), що сидить на скелі** (рис. 8,3). Фрагмент нижньої частини тіла в гіматії та скеля, яка позначена горбами. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червона глина з домішками слюди, рештки червоної фарби на поверхні. 1973 р. Змішаний шар. ОАМ № 85640 [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,8].
112. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,4). Верхня частина. Зображено оголену богиню. Правою рукою тримає гіматій над головою. На плечах пасма волосся. Висота 10,6 см. Матеріал: щільна світло-сіра глина. 2004 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92677 [Самойлова 2005, с. 222, рис. 7; Самойлова 2009, с. 394, рис. 1].

113. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,5). Рука, що зігнута в лікті. В долоні тримає пучок волосся (?). Довжина 8,9 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з великою кількістю блискіток слюди. Частину пальців відбито. 1980 р. Пізньоелліністичний шар. ОАМ № 88067.

114. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,6). Богиня оголена. Правою рукою, що піднята над головою, тримає край гіматія. На голові стефана, на плечах лежать пасма волосся. Ліва рука, зігнута в лікті також притримує гіматій. На тильній стороні невеликий круглий отвір. Висота 20,3 см. Втрачено нижню частину ніг. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками черепашки. Випал нерівномірний. 2014 р. Змішаний шар. ОАМ № 96304.

115. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,7). Фрагмент руки. Передня сторона. На зап'ясті браслет. Висота 2,5 см, довжина 5,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1997 р. Елліністичний шар. БДКМ № А107/4 58766.

116. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,8). Фрагмент руки, яка зігнута в лікті. Висота 4,7 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Випал нерівномірний. 2003 р. Будинок № XIII. Приміщення № 903 III—II ст. до н. е. ОАМ № 96718.

117. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,9). Рука, що зігнута в лікті. Кисть втрачена. Висота 4 см. Матеріал: коричнева глина. 2006 р. Шар кінця IV—III ст. до н. е. ОАМ № 93534.

118. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,10). Фрагмент руки. Довжина 3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками черепашки. 2008 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96748.

119. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,11). Рука від ліктя до кисті. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди. 1999 р. Шар III — середини II ст. до н. е. ОАМ № 96696.

120. **Афродіта Анадіомена** (рис. 8,12). Частина оголеної руки, що піднята догори. Висота 4 см, довжина 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1953 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 912.

121. **Афродіта** (рис. 9,1). Голова, що нахилена до правого плеча. Зачіска з пучком над чолом. На голову накинуте покривало. Висота 4,7 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Сліди ґрунтовки. 2006 р. Шар III ст. до н. е. ОАМ № 93538. [Самойлова 2009, с. 394, рис. 4].

122. **Афродіта (?)** (рис. 9,2). Голова в стефані. Справа на плечі падають пасма волосся. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2006 р. Випадкове знахідка. ОАМ № 93537 [Самойлова 2009, с. 241, рис. 3].

123. **Афродіта (?)** (рис. 9,3). Голова в полосі, тильна сторона. Висота 4,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1993 р. БДКМ № 9062.

124. **Афродіта** (рис. 9,4). Верхня частина оголеної жіночої фігурки, що стоїть. Висота 6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, ґрунтовка, червона фарба на волоссі. БДКМ № А-9679.

125. **Жінка, що стоїть (Афродіта?)** (рис. 9,5). Нижня частина. Передня сторона. Жінка одягнена в хітон, на спину накинута гіматій. Стоїть на низькій підставці. Ліва нога трохи висунута вперед. Висота 5,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 2008 р. Шар кінця IV—III ст. до н. е. ОАМ № 94757.

126. **Афродіта** (рис. 9,6). Напівоголена жінка, тримає за спиною гіматій, що розвивається. Кінець гіматія накинута на ноги. Висота 16 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, випал нерівномірний. Склеєна з фрагментів. Відсутня голова, ліва і частина правої руки, ліва нога. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92330 [Самойлова 2013, с. 478—479, табл. 15].

127. **Афродіта, що стоїть** (рис. 9,7). Фрагменти. Богиня стоїть на постаменті. Її тіло нахилене вліво. Ліктем лівої руки богиня спирається на каріатиду в високому полосі і хітоні. Афродіта одягнена в гіматій, який опущений нижче поясу і зібраний джгутом. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками, ґрунтовка, рештки рожевої фарби на одязі. 2003 р. Будинок № XIII. Приміщення № 903 III—II ст. до н. е. ОАМ № 96436 [Самойлова 2005, с. 222, рис. 8].

128. **Афродіта** (рис. 9,8). Фрагмент: каріатида. Жіноча фігура, що стоїть на круглій підставці. Одягнена в пеплос. Права рука опущена донизу, ліва притиснута до грудей. Висота 9 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-982.

129. **Афродіта** (рис. 10,1). Частина оголеного торсу богині, прикрашеного гірляндою з квітів. Висота 10,4 см. Матеріал: сіра глина (вкрита кіптявою). 1960 р. Будинок № II. Приміщення № 25 (IV—II ст. до н. е.). ІА НАНУ кол. № 53, № 793.

130. **Афродіта** (рис. 10,2). Фрагмент торса. На шиї намисто. Висота 4,4 см. Матеріал: помаранчева глина з домішками слюди, на поверхні червоно-коричнева, рештки ґрунтовки. Задня сторона зберіглася лише в області шиї, не оброблена. 1983 р. Змішаний шар. ОАМ № 88934. [Самойлова 2005, с. 221, рис. 4].

131. **Афродіта (?)** (рис. 10,3). Ліва сторона тіла: груди та рука на яку накинута гіматій. Лівий край не завершений. Висота 4,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина, випал нерівномірний. 1997 р. Змішаний шар. ОАМ № 96686.

132. **Афродіта** (рис. 10,4). Фрагмент торса. Богиня оголена, у згині правої руки складки одягу. Висота 5,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 1973 р. Елліністичний шар. ОАМ № 85639 [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,3].
133. **Афродіта** (рис. 10,5). Торс оголеної жіночої фігури, ліва рука піднята до плеча, притримує гіматій. Висота 13,3 см. Матеріал: щільна червона глина. БДКМ.
134. **Афродіта** (рис. 10,6). Частина ноги, що прикрашена браслетом. Висота 5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ.
135. **Афродіта** (рис. 10,7). Частина оголеної ноги, що прикрашена браслетом, нога трохи зігнута в коліні. Висота 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2158.
136. **Афродіта** (рис. 10,8). Фрагмент. Частина оголеної ноги. Висота 7,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки та помаранчевої фарби. 2004 р. Змішаний шар. ОАМ № 96735.
137. **Афродіта** (рис. 10,9). Фрагмент оголеної ноги. Висота 7,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки та помаранчевої фарби. 2004 р. Змішаний шар. ОАМ № 96735.
138. **Афродіта** (рис. 10,10). Фрагмент. Ступня правої ноги. Висота 2,2; довжина 5,1. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Частково вкрита кіптявою. 2001 р. Будинок № XI. Підвальне приміщення № 674 (III—II ст. до н. е.) ОАМ № 92507.
139. **Афродіта** (рис. 10,11). Верхня частина ноги, в верхній частині прикритої складками гіматія. Знизу помітні сліди кріплення іншій частині ноги. Висота 4,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2002 р. Будинок № XI. Приміщення № 787 (III—II ст. до н. е.). ОАМ № 96709.
140. **Афродіта** (рис. 10,12). Фрагмент оголеної ноги статуетки. Передня сторона. Зліва від ноги розташовані складки драпування. Висота 8,3 см. Матеріал: щільна світла глина з домішками слюди. 1985 р. Змішаний шар. ОАМ № 89410.
141. **Афродіта** (рис. 11,1). Оголена жіноча фігура, що сидить на колінах. На грудях перев'язь з круглим медальйоном всередині. Ноги виконані до колін. Руки зрізані вище ліктів. Позаду круглий отвір. Висота 15,8 см. Матеріал: щільна червона глина. Голову відбито, реставрована. БДКМ № А-1267.
142. **Афродіта** (рис. 11,2). Фрагмент торса. Права сторона. На грудях перев'язь. Руки зрізані на рівні грудей. На тильній стороні сліди отвори для виходу пари. Висота 5 см. Матеріал: щільна червона глина з блискітками і білими включеннями. 1997 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92501.

143. **Афродіта (?)** (рис. 11,3). Права рука тримає край гіматія, що розвівається. Висота 9 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 1969 р. Змішаний шар. БДКМ.

144. **Ерот** (рис. 11,4). Верхня частина тіла. Права сторона. Зберіглося крило, голова, частина правої руки. Голова трохи повернута вліво. Частина групи (?). Теракота плоска одностороння. Має два наскрізні отвори в верхній частині для підвішування. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1986 р. ОАМ П№ 39.

145. **Ерот, що летить (?)** (рис. 11,5). Крило праве. Висота 5,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з домішками слюди. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96695.

146. **Голова хлопчика (Ерота)** (рис. 11,6). Голова нахилена до правого плеча. Зачіска — пучок волосся над чолом. Висота 2,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з домішками слюди. 2003 р. Змішаний шар. ОАМ № 92417 [Самойлова 2005, с. 221, рис. 3].

147. **Ерот (?)** (рис. 11,7). Дитяча фігура. Частина торсу. Одягнутий в гіматій. Передня сторона. Висота 6,1 см. Матеріал: сіра глина (вкрита кіптявою). 1961 р. Будинок № II. Підвальне приміщення № 32 елліністичного часу. ІА НАНУ № 84.

148. **Крилатий юнак** (рис. 12,5). Верхня частина статуетки. Позаду виступ з отвором для підвішування. Висота 6,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева на поверхні, коричнева всередині глина, чорна фарба на волоссі, на тілі сліди червоної фарби. 1977 р. Заповнення підвалу № 289 III—II ст. до н. е. Праве крило відбито. ОАМ № 86805 [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,6].

149. **Крилатий юнак** (рис. 12,6). Верхня частина статуетки. Ззаду виступ з отвором для підвішування. Робота груба, риси обличчя не виділені. Висота 5,5. Матеріал: коричнева, на поверхні світло-коричнева глина. 2008 р. Розбирання вимощення і сходів № 672 (кінець IV—III ст. до н. е.). ОАМ № 94348.

150. **Крилатий юнак** (рис. 12,7). Верхня частина статуетки. Ззаду виступ з отвором для підвішування. Висота 3,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Голова та крила втрачені. 2002 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96437.

151. **Ерот** (рис. 12,8). Верхня частина тіла. На голові низький убір (вінок?). Зберіглася частина лівого крила. Права рука піднята до голови. Позаду виступ з отвором для підвішування. Висота 3,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2003 р. Будинок № XIII, приміщення № 903 пізньоелліністичного часу. ОАМ № 92416 [Самойлова 2005, с. 221, рис. 2].

152. **Кібела** (рис. 13,1). Верхня частина статуетки. Трон з хрестоподібними виступами. На голові високий волос. Висота 10,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина з

дрібними блискітками слюди. 1974 р. Заповнення будинку № VI елліністичного часу. ОАМ № 85725 [Клейман 1980, с. 97, рис. 1,3].

153. **Кібела** (рис. 13,2). Голова в баштовій короні та частина шиї. Висота 6,4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Поверхня обкатана. 1963 р. Змішаний шар. ІА НАНУ. Кол. № 53. Інв. № 276

154. **Кібела** (рис. 13,3). Фрагмент. Голова богині в полосі. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-сіра глина, рештки ґрунтовки, коричневої фарби на волоссі. 2006 р. Шар III ст. до н. е. ОАМ № 93536.

155. **Кібела** (рис. 13,4). Голова в баштовій короні. Висота 8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1961 р. Будинок № II. Підвальне приміщення № 32 IV—III ст. до н. е. ІА НАНУ кол. № 53, № 85.

156. **Кібела** (рис. 13,5). Верхня частина голови богині в полосі. Висота 3,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина з великою кількістю блискіток слюди, рештки ґрунтовки. 2008 р. Будинок № XI. Заповнення приміщення № 971 III—II ст. до н. е. ОАМ № 94349.

157. **Кібела** (рис. 13,6). Одягнена в хітон з трикутним вирізом. На колінах лежить левеня головою вліво. Голова і права рука виготовлялися окремо (не збереглися). Висота 16,2 см. Морда лева, складки одягу доопрацьовані інструментом. Ззаду великий прямокутний отвір. Матеріал: червоно-коричнева глина. 2004 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92676 [Самойлова 2009, с. 394, рис. 2].

158. **Кібела** (рис. 13,7). Фрагмент торсу. Права сторона тулуба і частина спинки трону. На плечі пасма волосся. Хітон з глибоким вирізом. Рукав прикрашений гудзиками. Висота 15 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди, рештки ґрунтовки. 2005 р. Будинок № XI. Приміщення № 971 III—II ст. до н. е. ОАМ № 92980 [Самойлова 2013, с. 478, табл. 15].

159. **Кібела** (рис. 13,8). Фрагмент. Голова лева. Висота 4,3 см. Матеріал: світло-коричнева на поверхні, всередині сіра глина. 1958 р. Будинок № I, підвал № 4 IV—II ст. до н. е. ІА НАНУ кол. № 53, інв. № 192.

160. **Кібела** (рис. 13,9). Фрагмент: лев, що лежить головою вліво. Висота 5,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-983.

161. **Кібела** (рис. 13,10). Частина торсу і голова лева. Лев лежить головою вліво. Висота 8,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 1977 р. Верхній шар заповнення будинку № VI елліністичного часу. ОАМ № 86806 [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,4; Самойлова 1988, с. 79, рис. 33,9].

162. **Кібела** (рис. 13,11). Фрагмент торса богині з левеням, що лежить на колінах головою вправо. Висота 8,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками, випал

нерівномірний. 1999 р. Будинок № XI. Приміщення № 674. Шар III — середини II ст. до н. е. ОАМ № 92523.

163. **Кібела (?)** (рис. 13,12). Фрагмент торса. На правому плечі пасма волосся. Одяг позначений поперечними складками на грудях. Висота 7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, грунтовка. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 92515.

164. **Кібела** (рис. 13,13). Фрагмент. Частина торса: праве плече і частина грудей. На нижній частині грудей — виїмка, на місці якої окремо кріпилася інша частина теракоти. Висота 7,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками. 2002 р. Заповнення підвалу № 787 III—II ст. до н. е. ОАМ № 94754.

165. **Кібела** (рис. 13,14). Фрагмент торса. Богиня одягнута в хітон з трикутним вирізом. Біля лівого плеча розташований край спинки трону. Висота 5 см. Матеріал: грубозерниста червоно-коричнева глина з блискітками. Задня сторона не оброблена. Голова виготовлялася окремо. 1975 р. Змішаний шар. ОАМ № 84618 [Клейман 1980, с. 101, рис. 3,5].

166. **Кібела** (рис. 14,1). Праве коліно, рука з фіалою, частина трону. Груба робота. Передня сторона. Висота 6,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 1979 р. Елліністичний шар. ОАМ № 87832.

167. **Кібела** (рис. 14,2). Кисть правої руки з фіалою. Внутрішня сторона фіали прикрашена розетою. Довжина 6,3 см. Матеріал: щільна жовта глина, рештки червоної фарби. Частину фіали відбито. 1971 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 84617 [Клейман 1980, с. 98, рис. 1,4].

168. **Кібела** (рис. 14,3). Рука, що тримає фіалу та частина спинки трону. Висота 5,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Випал нерівномірний. 1998 р. Змішаний шар. ОАМ № 96689.

169. **Кібела** (рис. 14,4). Права сторона. Рука з фіалою та підлокітник трону. Висота 3,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Поверхня вкрита кіптявою. 2001 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96704.

170. **Кібела** (рис. 14,5). Фрагмент. На колінах лежить лев головою вліво. У правій руці фіала. Висота 8 см. Матеріал: червона глина з білими включеннями, сіра на поверхні (вкрита кіптявою). 1977 р. Заповнення західній частині будинку № VI елліністичного часу. ОАМ № 86807 [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,5].

171. **Кібела** (рис. 14,6). Рука, що тримає фіалу та частина трону (частина глиняної скульптури). Висота 7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками. 2004 р. Змішаний шар. БДКМ № А-11058.

172. **Кібела** (рис. 14,7). Частина трону. Нижня частина підлокіття трону, на торці рельєфне зображення сфінксу. Висота 4,2 см. Товщина 1—1,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Випал нерівномірний. 1973 р. Змішаний шар. ОАМ № 85644.

173. **Кібела** (рис. 14,8). Бокова прикраса трону. Пальметка. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2006 р. Випадкове знахідка. ОАМ № 93542.

174. **Кібела** (рис. 14,9). Частина виступу трону і складки одягу. Задня сторона плоска з довгим прямокутним отвором. Висота 10 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1977 р. Змішаний шар. ОАМ № 86811.

175. **Атгіс** (рис. 14,10). Нижня частина статуетки чоловіка, що сидить. Права нога зі складками штанів, поруч палиця (гегapedіум). Через праву руку перекинута плащ. На підставці рельєфне зображення козеняти. Висота 11 см. Статуетка порожниста, знизу відкрита. Матеріал: щільна червона глина. Склеєна з фрагментів. 1988 р. Шар між кладками № 313 і № 360. III—II ст. до н. е. ОАМ № 90485 [Клейман 2005, с. 50—52, рис.].

176. **Маска** (рис. 16,2). Фрагмент. Праве око, частина чола і пасма волосся. Висота 6 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками, рожева фарба на повіках, коричнева на чолі. 1997 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 92474.

177. **Маска Діоніса** (рис. 16,3). Фрагмент. Ліве око, частина носа і чола. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2001 р. Будинок № XI. Підвальне приміщення № 674. III—II ст. до н. е. ОАМ № 92509.

178. **Маска** (рис. 16,4). Фрагмент. Права сторона обличчя. Правий край завершений. Висота 4,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. БДКМ № А-2128.

179. **Маска Діоніса-Винограду** (рис. 16,5). Фрагмент бороди у вигляді ягід винограду. Висота 5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 1998 р. Змішаний шар. ОАМ № 96691.

180. **Маска** (рис. 16,6). Фрагмент. Ліва сторона обличчя. Вуха, пасма волосся. Бічний і нижній краї завершено. Висота 5,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2000 р. Змішаний шар. ОАМ № 96703.

181. **Маска силена або сатира** (рис. 16,7). Фрагмент правої частини обличчя, вухо, частина вінка з листя. Висота 4,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками. 2008 р. Змішаний шар (в межах приміщення № 971 будинку № XI.). ОАМ П№ 614.

182. **Маска** (рис. 16,8). Фрагмент. Ліва сторона обличчя, волосся. Нижній край завершено. Висота 11,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками, рештки ґрунтовки. 2015 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96435.

183. **Маска** (рис. 16,9). Обличчя бородатого чоловіка в вінку. Тильна сторона увігнута, має невеликий виступ. Висота 7 см. Матеріал: рожева глина з домішками. Пошкоджений край бороди. 1963 р. Будинок № II. Підлога приміщення № 32 IV—III ст. до н. е. ІА НАНУ № 198 [Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,4].

184. **Герма Діоніса** (рис. 16,10). Тулуб і верхня частина ніг оголеного чоловіка. Нижче фігури розташований постамент. Ліва рука зігнута в лікті, через неї перекинута плащ. Кисть лівої руки стискає довгу бороду. Голова і права частина торса втрачені. Висота 17 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2001 р. Будинок № XI. Підвальне приміщення № 674 III—II ст. до н. е. ОАМ № 92302 [Батизат 2003, с. 347, рис. 2; Самойлова 2009, с. 394—395, рис. 8].

185. **Герма** (рис. 16,11). Верхня частина. Голова чоловіка з довгою бородою. Частина бороди та права частина голови втрачені. Висота 6,7 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки коричневої фарби. 2016 р. ОАМ П№ 150.

186. **Актор в ролі старої жінки** (рис. 17,1). Фігура, що стоїть, закутана в гіматій. На обличчі маска старої. Висота 6,3 см. Задня сторона оброблена, в ній зроблено вузький проріз. Матеріал: жовто-коричнева глина, рештки ґрунтовки та червоної фарби. 1974 р. Переміщений шар. ОАМ № 85723 [Клейман, Кравченко 1975, с. 289; Клейман 1980, с. 98, рис. 1,5].

187. **Актор з кошиком** (рис. 17,2). Одягнений в традиційний костюм актора (трико, короткий хітон, на животі потовщення, підвішені статеві органи, на плечі накинута гіматій). Довга борода. Частина голови, ноги, руки відбиті. На голові був розташований кошик, який актор тримав двома руками. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2008 р. Змішаний шар. ОАМ № 94758.

188. **Актор в жіночій ролі (?)** (рис. 17,3). Фрагмент. Великий живіт і складки гіматія нижче живота. Ліва рука впирається в бік (прихована під гіматієм). Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1980 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96678.

189. **Маска актора** (рис. 17,4). Верхня частина обличчя. Густі брови, зморшкують чоло. Отвори на місці очей. Над чолом сліди головного убору або жмут волосся. Висота 4,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, рештки ґрунтовки. 2001 р. Будинок № XI. Підвальне приміщення № 674 III—II ст. до н. е. ОАМ № 92513.

190. **Маска актора** (рис. 17,5). Верхня частина обличчя. Отвори на місці очей. Висока зачіска. Висота 4 см. Матеріал: пухка червоно-коричнева глина, випал нерівномірний. 1998 р. Змішаний шар. БДКМ № А-10204.

191. **Маска актора** (рис. 17,6). Очі широко розкриті, надбрівні дуги високо підняті. Чоло зморшкують. Відкритий рот з отвором. На голові шапка. Висота 7,1 см.

Матеріал: світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 2001 р. Шар IV—II ст. до н. е. ОАМ № 92303 [Самойлова 2009, с. 292, рис. 5].

192. **Маска** (рис. 17,7). Фрагмент. Ліва верхня сторона обличчя. Око з отвором. Висота 8,5 см. Матеріал: щільна жовта глина з блискітками, випал нерівномірний. 2005 р. Змішаний шар. ОАМ № 92973.

193. **Жінка** (рис. 18,1). Голова та шия. В тильній стороні маленький круглий отвір. Висота 6,5 см. Матеріал: пухка світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки. Змішаний шар. 2001 р. ОАМ № 92514 [Самойлова 2005, с. 221, рис. 1].

194. **Жінка** (рис. 18,2). Голова. У вухах сережки. Волосся позначене насічками виконаними в сирій глині. Висота 4 см. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками слюди. Тильна сторона оброблена. Склеєна, частина голови втрачена. 1989 р. Шар елліністичного часу. ОАМ № 90792 [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,4].

195. **Жінка** (рис. 18,3). Голова і частина лівого плеча жінки. На голові діадема. Висота 5,6 см. Тильна сторона гладка. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки, рожевої фарби на волоссі. 1979 р. Засипка підвалу № 403 III — початку II ст. до н. е. ОАМ № 87835. [Карышковский, Клейман 1985, с. 75, рис. 25].

196. **Жінка** (рис. 18,4). Фрагмент — задня частина голови. Зачіска у вигляді пучка волосся. Волосся позначені рядами заглиблень. Висота 3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, червона фарба на волоссі. 1979 р. Будинок № VI. Приміщення № 290 III — середини I ст. до н. е. ОАМ № 87843 [Савельєва 2018с, с. 204, рис. 1,3].

197. **Жінка** (рис. 18,5). Голова (танагрський стиль). Висота 5 см. Матеріал: світло-коричнева глина, на поверхні сіра. БДКМ № А-6839 [Клейман 1970с: 26, табл. 3,2].

198. **Жінка, що стоїть** (рис. 18,6). Фрагмент. Голова. Має високу якість виготовлення, зачіска і риси обличчя виконані чітко. Висота 6,2. Тильна сторона оброблена. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки та коричневої фарби. 1977 р. Засипка будинку № VI кінця IV—III ст. до н. е. ОАМ № 86809 [Клейман 1980, с. 100, рис. 3/1,1a].

199. **Жінка** (рис. 18,7). Голова, що схилена набік. Волосся розділені прямим проділом і зібрані в пучок на потилиці. Висота 3,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки червоної фарби на волоссі. 2014 р. Змішаний шар. ОАМ № 96305.

200. **Жінка** (рис. 18,8). Фрагмент обличчя. Ліва частина. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червона глина, рештки ґрунтовки, червоної фарби на губах. 1973 р. Змішаний шар. ОАМ № 85641 [Клейман 1980, с. 99, рис. 2,2].

201. **Жінка, що стоїть** (рис. 18,9). Нижня частина. Права нога трохи відставлена вбік, виступає з-під довгого хітону. На хітон зверху накинута гіматій. Висота 10 см.

Матеріал: щільна жовто-коричнева глина, рештки ґрунтовки. 1962 р. Будинок № II. Підвальне приміщення № 32 IV—III ст. до н. е. ІА НАНУ кол. №53, № 363 [Фурманская 1979, с. 12].

202. **Жінка, що стоїть** (рис. 18,12). Частина торсу жінки в гіматії нижче грудей. Висота 8,7 см. Матеріал: щільна світла глина з домішками слюди. 2008 р. Шар кінця IV—III ст. до н. е. ОАМ № 94759.

203. **Жінка** (рис. 18,13). Фрагмент торсу, права сторона. Рука зігнута в лікті. Задня сторона оброблена. Висота 6,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, ґрунтовка, рештки жовтої фарби. БДКМ № А-2161.

204. **Жінка, що стоїть (?)** (рис. 18,14). Кругла підставка, виготовлена на гончарному крузі. Висота 3,4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, ґрунтовка. Склеєна з фрагментів, частина відсутня. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96699.

205. **Дівчина, що стоїть** (рис. 19,1). Верхня частина статуетки. На голові саккос. Понад чолом кругла прикраса. Висота 5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 1985 р. Будинок № IV. Заповнення приміщення № 446 другої половини III—II ст. до н. е. ОАМ № 89419. [Клейман 2001—2002, с. 412, рис. 7/2].

206. **Дівчина** (рис. 19,2). Голова в вінку. У вухах круглі сережки. Висота 4,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1989 р. Елліністичний шар. ОАМ № 90793 [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,5].

207. **Жінка** (рис. 19,3). Голова, що вкрита гіматієм. Над чолом дрібні завитки волосся. Риси обличчя чітко виконані. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2008 р. Змішаний шар. ОАМ № 94762.

208. **Жінка у фрігійській шапці** (рис. 19,4). Голова в загостреній шапці. У вухах круглі сережки. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки і рожевої фарби на обличчі. 2007 р. Двір № 990 елліністичного часу. ОАМ № 94756.

209. **Жінка** (рис. 19,5). Частина глиняної скульптури — обличчя, частина шиї. Зачіска з хвилястого волосся. Передня сторона. Висота 7,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. Поверхня пошкоджена. 1959 р. Будинок № II. Приміщення № 25. ІА НАНУ, кол. № 53, № 815.

210. **Жінка (?)** (рис. 19,6). Нижня частина обличчя та шия. Обличчя повне, масивна шия. Голова трохи нахилена вправо. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, випал нерівномірний, рештки ґрунтовки. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 92505.

211. **Дівчина** (рис. 19,7). Частина обличчя. Голова нахилена вправо. У вусі кругла сережка. Висота 4,3 см. Матеріал: червона глина з блискітками і домішками черепашки. 1996 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 92532.

212. **Жінка (?)** (рис. 19,8). Частина обличчя. Масивне підборіддя, широкий ніс, вирячені очі. Висота 3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Будинок № XIII. Приміщення № 882 (II — перша половина I ст. до н. е.). ОАМ № 96733/1.

213. **Жінка (?)** (рис. 19,9). Частина обличчя. Груба робота. Рот прокреслений в сирій глині. Висота 3,7 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92484.

214. **Жінка, що стоїть** (рис. 19,10). Закутана в гіматій. Права нога висунута вперед. Ретельно виконані складки одягу. У нижній частині тильної сторони прокреслені по сирій глині знак «М». Висота 14,2. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, рештки ґрунтовки. Ззаду прямокутний отвір. Склеєна з фрагментів, голова втрачена. 1999 р. Змішаний шар. ОАМ № 92305 [Самойлова 2009, с. 395, рис. 9].

215. **Жінка, що стоїть** (рис. 19,11). Закутана в гіматій. Ліва рука зігнута в лікті і опущена вниз. Права рука притиснута до грудей. Стоїть на низькій підставці. Задня сторона гладка. Невеликий круглий отвір. Висота 11,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. Випал нерівномірний. Склеєна з фрагментів, втрачено голову, пошкоджено нижню частину. 2003 р. Будинок № XIII. Приміщення № 903 III—II ст. до н. е. ОАМ № 92455.

216. **Жінка, що стоїть** (рис. 19,12). Закутана в гіматій. Правою рукою притримує гіматій біля шиї, ліва рука опущена донизу. Висота 10,8 см. Матеріал: пухка помаранчева глина з домішками черепашки. В тильній стороні великий отвір овальної форми. Втрачено голову і нижню частину ніг. 1976 р. Змішаний шар. ОАМ № 86733 [Клейман 1980, с. 100, рис. 3/3].

217. **Жінка, що стоїть** (рис. 19,13). Передня сторона без голови (з двох частин). Правою рукою притримує гіматій біля грудей. Висота 13,4 см. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками слюди. 1974 р. Змішаний шар. ОАМ № № 85727—85728 [Клейман 1980, 100, рис. 3/3].

218. **Жінка** (рис. 19,14). Ліва сторона торсу в гіматії, рука лежить на животі. Висота 13 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-991.

219. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,1 а—в). Фрагменти торсу в гіматії. Висота: а — 8,6 см, б — 9,5 см, в — 4,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. В тильній стороні прямокутний отвір. 1963 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 15/3.

220. **Жінка** (рис. 20,2). Частина торса в гіматії, права сторона. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, ґрунтовка, рештки блакитної фарби. 2008 р. Шар IV—III ст. до н. е. ОАМ № 96749.

221. **Жінка** (рис. 20,3). Частина торсу і лівої руки. Передня сторона. Висота 4,5 см. Матеріал: червоно-коричнева з блискітками. 1997 р. Шар елліністичного часу. ОАМ № 92534.

222. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,4). Частина торса, права сторона. Одягнута в гіматій. Права рука впирається в бік. Висота 6,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з білими включеннями. 1999 р. Шар елліністичного часу. ОАМ № 92528.

223. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,5). Частина торсу в гіматії. Висота 6,9 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, випал нерівномірний. 2006 р. Шар кінця IV—III ст. до н. е. ОАМ № 93549.

224. **Жінка** (рис. 20,6). Частина торсу, ліва сторона. Рука лежить на животі. Висота 5,7 см. Матеріал: жовто-коричнева глина. ІА НАНУ, кол. № 53.

225. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,7). Нижня частина, ліва сторона. Складки хітону та гіматію, з під яких виглядає ступня. Невисока прямокутна підставка. Висота 9,8 см. Матеріал: жовто-коричнева глина. 1960 р. Будинок № II. Приміщення № 27 будинку № II (IV—II ст. до н. е.). ІА НАНУ, кол. № 53, № 410.

226. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,8 а—б). Фрагмент нижньої частини тіла. Складки хітону, зверху накинута гіматій. Висота 8,5 см. Глина червоно-коричнева з блискітками. 2000 р. Будинок № XI. Приміщення № 674, шар II ст. до н. е. ОАМ № 92503. Ще один фрагмент — складки гіматія, що звисають. Висота 7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. Поверхня вкрита кіптявою. Знайдений там само. ОАМ № 92488.

227. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,9). Частина торса в гіматії. Права рука під гіматієм опущена донизу. Висота 6,5 см. Матеріал: світла глина з блискітками і домішками черепашки. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93545.

228. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,10). Нижня частина статуетки. Гіматій вкриває фігуру. Лівою рукою притримує гіматій на грудях. Жінка стоїть на низькій підставці. Висота 10,5 см. Тильна сторона не оброблена. Матеріал: пориста світло-коричнева глина з великою кількістю блискіток. Випал нерівномірний. Склеєна з фрагментів. 1974 р. Елліністичний шар. ОАМ № 85726. [Клейман 1980, с. 100, рис. 3/4].

229. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,11). Нижня частина. Виділені складки одягу. Висота 6,5 см. Матеріал: світло-жовта глина. 1998 р. Змішаний шар. БДКМ № А-9718.

230. **Жінка, що стоїть** (рис. 20,12). Нижня частина. Складки одягу. Висота 6,4 см. Матеріал: світло-жовта глина. БДКМ № А-8722.

231. **Жінка, що стоїть** (рис. 21,1). Одягнена в хітон і гіматій, який закриває нижню частину обличчя. Правою рукою жінка притримує край гіматія. Стоїть на круглій високій підставці. Висота 12 см. Матеріал: червона глина з блискітками. Придбана в 1906 р. ОАМ № 24538 [Клейман 1970с: 27, табл. 3,7].

232. **Жінка, що стоїть** (рис. 21,2). Те саме зображення. Стоїть на низькій підставці. Висота 11,6 см. Матеріал: помаранчева глина з блискітками. Придбана в 1906 р. ОАМ № 26279 [Клейман 1970с: 27, табл. 3,8].

233. **Жінка, що стоїть** (рис. 21,3). Те саме зображення. Висота 11,5 см. У тильній стороні круглий отвір. Матеріал: зерниста червона глина, на поверхні сіра. Придбана в 1906 р. ОАМ № 26280 [Клейман 1970с: 26—27, табл. 3,6].

234. **Жінка, що сидить** (рис. 21,8). Фрагмент. Права нога та край сидіння. Одягнута в хітон та гіматій. Висота 6,3 см. Матеріал: рожева глина з блискітками і темними включеннями, рештки ґрунтовки і червоно-коричневої фарби на одязі. 1981 р. Шар елліністичного часу. ОАМ № 88190 [Савельєва 2018с, с. 206, рис. 1,7].

235. **Жінка, що сидить (Кібела?)** (рис. 21,9). Фрагмент нижньої частини. Висота 10 см. Матеріал: пухкака червоно-коричнева глина. Склеєна з трьох частин. 2004 р. Будинок № XIII. Приміщення № 941 III—II ст. до н. е. ОАМ № 96730.

236. **Жінка, що сидить** (рис. 21,10). Фрагмент. Ноги нижче колін, складки одягу. Висота 5,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1973 р. Шар елліністичного часу. ОАМ П№ 237а.

237. **Танцівниця** (рис. 21,11). Жіноча фігура в гіматії. Права рука під гіматієм зігнута в лікті і піднята до лівого плеча. Позаду два отвори. Висота 23 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. Склеєна з багатьох фрагментів. Голова втрачена. 2003 р. Будинок № XIII. Приміщення № 903 пізньоелліністичного часу. ОАМ № 92456 [Самойлова 2013, с. 479, табл. 15].

238. **Дитина (Ерот?) з гроном винограду** (рис. 22,6). Верхня частина без голови. Справа від дитини шия гусака (?). Корпус дитини нахилений вліво. Висота 3,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Тильна сторона плоска, має маленький круглий отвір. 1974 р. Змішаний шар. ОАМ № 85730 [Клейман 1980, с. 101, рис. 3/7].

239. **Хлопчик** (рис. 22,7). Голова. Висота 3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-6736 [Клейман 1970с: 26, табл. 3,4].

240. **Дитина** (рис. 22,8). Голова та шия. Висота 2,4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки рожевої фарби на волоссі. Пошкоджений ніс. 1963 р. Будинок № II. Підлога підвального приміщення № 32 IV—III ст. до н. е. ІА НАНУ № 201 [Клейман 1970с, с. 26, табл. 3,3; Фурманская 1979, с. 12].

241. **Дівчина (?)** (рис. 22,9). Лицьова частина голови. Висота 7,4 см. Матеріал: щільна сіра глина. 1958 р. Будинок № I, підвал № 4 (IV—II ст. до н. е.). ІА НАНУ [Фурманская 1962, с. 124, рис. 7,1].

242. **Чоловік** (рис. 23,1). Обличчя та частина шиї бородатого чоловіка. Висота 5,3 см. Матеріал: щільна сіра глина. Зберіглася передня сторона. 1948 р. Знайдена при зачистці підлоги підвалу IV—III ст. до н. е. ІА НАНУ № 595 [Дмитров 1955, с. 121, рис. 8; Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,1].

243. **Чоловік, що стоїть** (рис. 23,3). Торс. Гіматій вкриває фігуру, залишаючи оголеним частину грудей і праве плече. Тильна сторона зберіглася більш повно. На ній виділені складки одягу. Маленький отвір для виходу пару. Висота 9,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2005 р. Будинок № XI. Приміщення № 971 III—II ст. до н. е.. ОАМ № 92979 [Самойлова 2009, с. 394, рис. 7].

244. **Чоловік** (рис. 23,4). Фрагмент оголеного торсу. Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Зберіглася передня сторона. 1985 р. Змішаний шар. ОАМ № 89412.

245. **Чоловік, що стоїть** (рис. 23,5). Одягнений в гіматій, на голові пов'язка. Висота 7,5 см. Тильна сторона оброблена. Матеріал: помаранчева глина, рештки ґрунтовки та синьої фарби. Нижню частину ніг відбито. 1974 р. Переміщений шар. ОАМ № 85724 [Клейман, 1980, с. 98, рис. 2/1].

246. **Чоловік, що стоїть** (рис. 23,6). Одягнений в хітон з довгими рукавами. Права рука опущена вниз, ліва лежить на животі. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Голову та нижню частину відбито. 1970 р. Змішаний шар. ОАМ № 84253 [Савельєва 2018с, с. 208, рис. 2,4].

247. **Чоловік, що стоїть** (рис. 23,7). Фрагмент. Правою рукою притримує кінець гіматія, який перекинутий через ліве плече. Ліва рука опущена. Висота 6,6 см. Матеріал: червоно-коричнева на поверхні глина, випал нерівномірний. Зберіглася передня сторона. Голова, нижня частина відбиті. 1975 р. Змішаний шар. ОАМ № 85792 [Клейман 1980, с. 101, рис. 4/3].

248. **Чоловік** (рис. 23,8). Фрагмент — задня частина голови в пов'язці. Волосся коротке, хвилясте. Висота 4,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Частину голови відбито. 1986 р. Елліністичний шар. ОАМ № 95495 [Савельєва 2018с, с. 208, рис. 2,5].

249. **Чоловік (?)** (рис. 23,9). Фрагмент — задня частина голови у вінку. Висота 3,6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, рештки червоної фарби на

вінку. 2007 р. Будинок № XIII. Заповнення приміщення № 990 (III ст. до н. е.). ОАМ № 96747.

250. **Чоловік (?)** (рис. 23,11). Частина голови та шиї. Фрагмент глиняної скульптури. Висота 8,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина, всередині сіра. БДКМ № А-4903.

251. **Чоловік, що лежить (?)** (рис. 23,13). Оголений живіт, нижня частина якого прикрита гіматієм. Висота 7,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками, випал нерівномірний, рештки ґрунтовки. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92527.

252. **Чоловік, що лежить** (рис. 23,14). Частина ніг, вкритих гіматієм. Невисока підставка прямокутної форми. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2159.

253. **Вівтарик** (рис. 24,1 а—г). Верхня частина орнаментована. На чотирьох сторонах рельєфні зображення (Аполлон і Артеміда, Зевс і Фетіда, Ніка вінчає трофей, частково — зображення Діоніса, Сатира і Менади). Усередині вмістилища сліди кіптяви. Одну сторону пошкоджено. Нижню частину втрачено. Висота 7,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 2005 р. Будинок № XI. Приміщення № 971 III—II ст. до н. е. ОАМ № 92982 [Самойлова 2013, с. табл. 15].

254. **Вівтарик** (рис. 24,2). Фрагмент верхньої частини прямокутного вівтарика. Орнаментований завитками і розетками. Карниз профільований, орнаментований. Висота 3,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками, ґрунтовка. Усередині вмістилища збереглися сліди кіптяви. 1977 р. Елліністичний шар. ОАМ № 86808 [Клейман 1980, с. 99—100, рис. 2,6].

255. **Вівтарик** (рис. 24,3). Фрагмент: одна сторона, верхня частина. Верх прикрашений завитками та розетками. Карниз профільований та орнаментований. На стінці частина рельєфного зображення Аполлона і Артеміди. Висота 4 см. Матеріал: щільна світла глина з великою кількістю блискіток. Усередині вмістилища сліди кіптяви. 2007 р. Елліністичний шар. ОАМ № 95020.

256. **Вівтарик** (рис. 24,4). Верхня частина (частина вмістилища). Сторони прикрашені слабо профільованими завитками. По краях два сфінкса. Карниз профільований та орнаментований. Висота 3,2 см. Матеріал: світла глина, дуже пухка. Усередині сліди кіптяви. 2008 р. Елліністичний шар. ОАМ № 95022.

257. **Вівтарик** (рис. 24,5). Фрагмент. Частина стінки з рельєфним зображенням (Ніка яка вінчає трофей). Висота 4,7 см. Матеріал: щільна червона глина, випал нерівномірний. 2007 р. Змішаний шар. ОАМ № 95021.

258. **Вівтарик** (рис. 24,6). Фрагмент. Частина стінки з рельєфним зображенням (жіноча фігура в хітоні — Геба. У правій опущеній вниз руці округлий предмет). Висота 3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 96728.

259. **Вівтарик** (рис. 24,7). Фрагмент (одна сторона, нижня частина). Рельєфне зображення Ніки яка вінчає трофей. Низ профільований та прикрашений кіматієм. Висота 5,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2006 р. Шар кінця IV—II ст. до н. е. ОАМ № 93552.

260. **Вівтарик** (рис. 24,8). Нижня частина. Прикрашена овами. Висота 1,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками і білими включеннями. 2003 р. Змішаний шар. ОАМ № 95017.

261. **Вівтарик** (рис. 24,9). Нижня частина. Орнаментована горошинами. Висота 1,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина з білими включеннями. Випал нерівномірний. 2004 р. Змішаний шар. ОАМ № 95018.

262. **Вівтарик** (рис. 24,10). Фрагмент — частина стінки і карниза. Карниз профільований та орнаментований. Висота 3 см. Матеріал: щільна світла глина з блискітками, рештки помаранчевої фарби. 2008 р. Елліністичний шар. ОАМ № 95023.

263. **Вівтарик** (рис. 24,11). Нижня частина. Орнаментована кіматієм. Висота 1,5 см. Матеріал: помаранчева глина з блискітками. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 96746.

264. **Вівтарик** (рис. 24,12). Нижня частина. Орнаментована кіматієм. Висота 1,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2003 р. Будинок № XIII. Приміщення № 903 пізніоелліністичного часу. ОАМ № 96719.

265. **Круглий вівтарик** (рис. 25,1). Нижня частина. Підставка прямокутна. На стінках нечітке рельєфне зображення. Висота 5,4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1985—1986 р. Шар III—II ст. до н. е. ОАМ № 95494.

266. **Круглий вівтарик** (рис. 25,2). Фрагмент верхньої частини. На стінці рельєфне зображення орла з розпростертими крилами і голови юнака, поверненої вправо. Висота 4,2 см, діаметр вмістилища 6,5 см. Матеріал: груба червоно-коричнева глина. Випал нерівномірний. Усередині вмістилища сліди кіптяви. 1986. Підвал № 446 III—I ст. до н. е. ОАМ № 89900 [Клейман 2001—2002, с. 409, рис. 7,4].

267. **Вівтарик (модель храму)** (рис. 25,3). Фрагмент. Стінка з профільованим карнизом на одній стороні. Зверху трикутний виступ. Висота 4,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками і вкрапленнями подрібнених черепашок, випал нерівномірний. 2001 р. Будинок № XI. Приміщення № 674 III—II ст. до н. е. ОАМ № 95012.

268. **Вівтарик** (рис. 25,4). Модель храму. Фрагмент. Верхня частина. Одна сторона орнаментована рельєфною смугою. Висота 3,6 см. Ширина вмістилища 4 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками. 2005 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96741.

269. **Вівтарик** (рис. 25,5). Фрагмент — частина вмістилища. Верх прикрашений косими насічками. Усередині сліди кіптяви. Висота 3,3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 1999 р. Змішаний шар. ОАМ № 92533.

270. **Вівтарик** (рис. 25,6). Верхня частина (вмістилище), профільована та прикрашена по кутах рельєфними косими лініями. Форма прямокутна. Висота 2,5 см, ширина вмістилища 7,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки та фарби на поверхні та в середині вмістилища. 1958 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 78.

271. **Світильник** (рис. 26,1). Округле вмістилище, довгий носик. Ручка — невеликий виступ. Імітує тип світильників «глечик» III—II ст. до н. е. Техніка виготовлення — ліплення. Висота 1,5 см, довжина 3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками, на поверхні сіра. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93471.

272. **Плід плюща** (рис. 26,2). Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. Поверхня пошкоджена. 2005 р. Змішаний шар. ОАМ № 92976.

273. **Хлібець** (рис. 26,3). Має прямокутну форму з закругленими кутами. З двох сторін орнаментований прокресленими по сирій глині хрестами. Розмір 8×5,3 см. Матеріал: світло-коричнева на поверхні, в середині чорна глина. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 92427.

274. **Хлібець** (рис. 26,4). Має круглу форму, одна сторона орнаментована прокресленим по сирій глині хрестом. Діаметр 4,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Змішаний шар. ОАМ № 92316.

275. **Хлібець** (рис. 26,5). Діаметр 3,8 см. З двох сторін нанесений геометричний орнамент (прокреслений по сирій глині). Техніка виготовлення — ліплення. Матеріал: світло-коричнева глина, випал нерівномірний. 2006 р. Будинок № XIII. Приміщення № 987 III ст. до н. е. ОАМ № 93530.

276. **Птах** (рис. 26,6). Ліпна статуетка. Висота 4 см. Матеріал: світло-коричнева, на поверхні сіра глина. БДКМ № 1127/5664.

277. **Бик (?)** (рис. 26,7). Ріг та вухо. Висота 5,4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-5108.

278. **Баран** (рис. 26,9). Стоїть на низькій підставці. Вовна позначена маленькими заглибленнями. Висота 8,5 см. Матеріал: рожева глина з домішками. Втрачено частину спини, реставрована. 1963 р. Підлога приміщення № 34 (матеріали III—II ст. до н. е.) ІА НАНУ № 106 [Клейман 1970с, с. 27, табл. 4,3].

279. **Афродіта з Еротом або Пріаном** (рис. 27,1). Два фрагменти. Статуетка пласка. Нижня частина жіночої фігури. Ноги короткі, товсті. Одяг позначений складками. Поруч маленька чоловіча фігурка тримає на рівні живота предмет схожий на блюдо. Висота 10,5 см, 5,3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками слюди. Задня сторона пласка, зберіглася частково. 1974 р. Яма № 262 (IV ст. н. е.). ОАМ № 85729 [Клейман 1980, с. 101, рис. 4,1].

280. **Афродіта з Еротом або Пріаном** (рис. 27,2). Той самий тип. Фрагмент. Зображено жіночу фігуру, що стоїть, праворуч від неї розташована маленька фігурка з плоским предметом в руках. Теракота плоска, одностороння, має овальну форму. Задня сторона заглажена. Висота 7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з білими домішками. 1968 р. Змішаний шар. БДКМ № А-7139.

281. **Пріан** (рис. 27,3). Фрагмент: фалос. Довжина 7,3 см. Матеріал: щільна жовта глина з домішками слюди, рештки червоно-коричневої фарби. 2005 р. Шар I—III ст. н. е. ОАМ № 92977 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98, рис. 2,1].

282. **Пріан** (рис. 27,4). Фрагмент: фалос. Висота 3,5 см. Матеріал: щільна помаранчева глина з домішками слюди. 2002 р. Шар римського часу. ОАМ № 95469 [Савельєв, Савельєва 2017, с. 336, рис. 1,2].

283. **Кібела** (рис. 27,6). Фрагмент — лев, що сидить зліва від трону богині. Передня сторона. Лівий край завершений. Висота 5,8 см. Матеріал: щільна червона глина. Втрачено частину гриви та лап. 2005 р. Шар I—III ст. н. е. ОАМ № 92978 [Савельєв, Савельєва 2017, с. 335, рис. 1,1].

284. **Кібела (?)** (рис. 27,7). Частина п'єдесталу. Справа розташовані дві лапи лева (?). Висота 4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. Випал нерівномірний. 1998 р. Змішаний шар. ОАМ № 96690.

285. **Кібела** (рис. 27,8). Фрагмент — верхня частина фігури лева. Груба робота. Передня сторона. Висота 5,8 см. Матеріал: коричнева на поверхні глина, випал нерівномірний. 1985 р. Шар римського часу. ОАМ № 89413.

286. **Серапіс** (рис. 27,9). Голова чоловіка в полосі. Висота 7,6 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Втрачено частину полоси. 1949 р. ІА НАНУ № 961 [Дмитров 1955, с. 121, рис. 7; Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,2].

287. **Ісіда з Гором** (рис. 27,10). Фрагмент. Нога жінки, що сидить на троні. Бічний виступ трону орнаментований. Богиня одягнена в хітон і гіматій. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з великою кількістю дрібних вкраплень слюди, рештки рожевої фарби на хітоні. 2011 р. Шар римського часу. ОАМ № 95276 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99—100, рис. 2,4].

288. **Богиня** (рис. 28,1). Жінка, що сидить. Одягнута в довгу широку сукню з хутра (позначене короткими насічками) та плащ обгорнутий через ліву руку. На голові гостроверхий убір. Позаду прикріплений виступ-упор. Висота 13,5 см. Матеріал: грубозерниста червона глина з домішками. БДКМ № А-789 [Клейман 1970с, с. 27, табл. 4,2].

289. **Богиня** (рис. 28,3). Нижня частина. Одяг з овечої шкіри (позначена насічками гострим інструментом) і ноги. Висота 5 см. Виготовлена в двосторонній формі. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1989 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 90791 [Остапенко 2005, с. 233, рис. 2,3].

290. **Маска трагічного актора** (рис. 28,4). Брови високо підняті. Рот відкритий (без отвору). Висота 7,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 2001 р. Зачистка печі № 738 (матеріали римського часу). ОАМ № 92304 [Самойлова 2009, с. 396, рис. 6].

291. **Маска силена** (рис. 28,5). Фрагмент: частина обличчя. Висота 3,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, поверхня вкрита червоним лаком. 2008 р. Змішаний шар. ОАМ № 96750.

292. **Маска** (рис. 28,6). Фрагмент: права сторона, пасма волосся. Краї завершені. Висота 5,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, поверхня вкрита червоним лаком. БДКМ № А-1510.

293. **Маска** (рис. 28,7). Фрагмент — ліва сторона обличчя. Хвилясте пасмо волосся. Лівий край завершений. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2005 р. Шар I—III ст. н. е. ОАМ № 96742.

294. **Протома** (рис. 28,8). Фрагмент, права сторона торсу. Рука зігнута в лікті під складками гіматія. Висота 8 см. Матеріал: щільна червона глина з домішками слюди. Край заглажений. 2004 р. Шар римського часу. ОАМ № 95472.

295. **Пан, що грає на сирінзі** (рис. 16,12). Одягнутий в цапову шкіру, нижня частина тіла оголена. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червона глина. 1997 р. Випадкове знахідка. БДКМ № А-9680.

296. **Жінка (?)** (рис. 28,10). Обличчя. Висота 5 см. Матеріал: червона глина. БДКМ № А-993.

297. **Жінка в шоломі** (рис. 28,11). Фрагмент голови. Висота 3,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина, вкрита червоним лаком. БДКМ № А-8383.

298. **Жінка** (рис. 28,12). Голова. Висока зачіска з переплетеного в коси та викладеного на темені навколо голови волосся. Матеріал: червоно-коричнева глина, вкрита червоним лаком. Висота 4,2 см. Знайдена при розборі стіни будинку II—III ст. БДКМ [Клейман 1983, с. 54—55, рис. 7].

299. **Жінка** (рис. 28,13). Частина обличчя. Ніс, волосся, велика кругла сережка у вусі. Висота 4,2 см. Поверхня обкатана. Матеріал: сіра глина (кіптява). 2005 р. Шар римського часу. ОАМ № 92974.

300. **Жінка, що стоїть** (рис. 28,14). Нижня частина статуетки. Лівою рукою жінка притримує складки одягу. Висота 7,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками слюди, на поверхні світло-коричнева. Шар римського часу. ОАМ № 92462 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99, рис. 2,3].

301. **Жінка** (рис. 28,15). Частина торсу. Ліва рука опущена вниз. Висота 6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди і білими вкрапленнями. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 96725.

302. **Жінка** (рис. 28,16). Фрагмент. Гіматій, що накинутий зверху на хітон. Висота 5,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 96722.

303. **Жінка** (рис. 28,17). Частина голови та шиї. На голові стефана (?). Висота 8,3 см. Матеріал: рожева глина з домішками, поверхня вкрита червоним лаком. 1953 р. Приміщення II—III ст. ІА НАНУ № 1284 [Фурманская, Максимов 1955, с. 65; Клейман 1970с, с. 27, табл. 4,1].

304. **Римський воїн** (рис. 29,1). Лицева частина голови. Висота 3,9 см. Матеріал: світло-червона глина. 1979 р. Приміщення № 23-Ф (II—III ст.). ОАМ № 87831 [Савельєва, Савельєв 2012, с. 43, рис. 2,4]

305. **Римський воїн** (рис. 29,2). Фрагмент правої руки, долоня стиснута в кулак. В кулаку з внутрішньої сторони зроблене заглиблення. Довжина 5,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1985 р. Змішаний шар. ОАМ № 89411 [Савельєва, Савельєв 2012, с. 43, рис. 2,5]

306. **Римський воїн з рухомими кінцівками** (рис. 29,3). Частина туніки, яка об'язана поясом. Висота 3,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1999 р. Змішаний шар. ОАМ № 92531.

307. **Римський воїн з рухомими кінцівками** (рис. 29,4). Нога з отвором для підвішування. Висота 8,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Втрачено частину ступні. БДКМ № А-2127.

308. **Римський воїн з рухомими кінцівками** (рис. 29,5). Верхня частина ноги. Висота 4,7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з білими вкрапленнями. 2002 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 95470 [Савельєв, Савельєва 2017, с. 337, рис. 2,3].

309. **Римській воїн** (рис. 29,6). Нога з отвором для підвішування. Висота 8,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. ІА НАНУ, кол. № 53

310. **Римський воїн з рухомими кінцівками** (рис. 29,7). Нога з отвором. Висота 7,2 см. Матеріал: щільна червона глина з домішками. 2011 р. Шар римського часу. ОАМ № 96012.

311. **Римський воїн** (рис. 29,9). Торс. Через лікоть лівої руки перекинутий край плаща. На лівій руці сліди від кріплення щита (?). Одяг складається з хітона з рукавами, плаща і нагрудної пасової перев'язі. Висота 8,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, поверхня сіра (вкрита кіптявою), рештки ґрунтовки. В тильній стороні зроблений довгий овальний отвір. Шар I—II ст. ОАМ № 92463 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98, рис. 2,4].

312. **Півень** (рис. 30,1). Голова. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Кінчик дзьоба відбитий. 1986 р. Знайдена під верхньою підлогою приміщення № 456 (друга половина I — середина III ст.). ОАМ № 89878.

313. **Птах** (рис. 30,2). Фрагмент. Праве крило, частина грудей і лапи. Висота 5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 1982 р. Яма № 432 перших століть н. е. ОАМ № 88356.

314. **Кінь** (рис. 30,3). Фрагмент голови і шиї. Грива позначена рядами заглиблених ліній. Передня сторона. Висота 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з дрібними вкрапленнями слюди. Випал нерівномірний. Частину морди відбито. 2000 р. Шар римського часу. ОАМ № 92500 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 100, рис. 2,7].

315. **Тип не визначений** (рис. 30,4). Вершник (?). Високий профільований п'єдестал. Біля лівого краю дві ноги з копитами. Поруч з ногами з п'єдесталу звисають складки гіматія. Висота 6,4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2005 р. Шар римського часу. ОАМ № 96737.

316. **Колесо зі спицями** (рис. 30,6). Фрагмент. В центрі отвір для кріплення на вісь. Висота 7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 1997 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92529.

317. **Тварина (собака?)** (рис. 30,7). Ліпна статуетка. Зберігся торс. Висота 2,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з великими домішками. Випал якісний. 2003 р. Шар I—III ст. ОАМ № 95475.

318. **Тип не визначений** (рис. 30,8). Частина корпусу тварини (?). На ньому рельєфне зображення чоловіка у фрігійському ковпаку. Права рука протягнута вперед, в ній подовжений предмет (факел?). Висота 4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2000 р. Шар римського часу. ОАМ № 96702.

319. **Тип не визначений** (рис. 30,9). Оголена фігура, що сидить. Фрагмент теракоти або фігурного посуду. Частина спини та сідниць, сліди сидіння. Фігура виконана

схематично, тулуб непропорційно довгий. Висота 7,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 95467 [Савельєв, Савельєва 2017, с. 336, рис. 2,1].

320. **Тип не визначений** (рис. 30,10). Модель вівтаря (?). Має вузьку довгасту форму. В нижній частині кілька сходинок. Висота 3,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з великою кількістю блискіток. 2003 р. Шар I—III ст. н. е. ОАМ № 95016.

321. **Тип не визначений** (рис. 31,5). Рука, що тримає фіалу. Висота 6,3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-981

322. **Тип не визначений** (рис. 31,6). Фрагмент. Гроно винограду. Висота 3,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки червоної фарби. Випал нерівномірний. 2003 р. Змішаний шар. ОАМ № 96726

323. **Тип не визначений** (рис. 31,7). Кисть лівої руки з музичним інструментом. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2003 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93842.

324. **Воїн з кельтським щитом** (рис. 31,8). Зберіглася частина щита та людини, що його тримає. Висота 4 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. БДКМ № А-5120.

325. **Тип не визначений** (рис. 31,9). Задня частина голови. Коротке хвилясте волосся, позначене заглибленнями. Висота 6 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1963 р. ІА НАНУ кол. №53, № 397.

326. **Тип невизначений** (рис. 31,10). Фрагмент статуетки. Частина вівтаря. На одній стороні вівтаря зображено змію (зберіглася частково). Висота 4,4 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1989 р. Змішаний шар. ОАМ № 90794.

327. **Тип не визначений** (рис. 31,11). На передній стінці рельєфне зображення колони. Зберіглася частина широкої бічної стінки. Висота 5,5 см. Матеріал: помаранчева глина з блискітками. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 96705.

328. **Тип не визначений** (рис. 31,12). Фрагмент плитки з рельєфним зображенням жіночої фігури. Висота 5,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2135.

329. **Тип не визначений** (рис. 31,13). Частина передньої сторони статуетки з рельєфним зображенням бороди (?) та листя. Висота 4,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 96706.

330. **Тип не визначений** (рис. 31,14). Частина лівої руки, що притиснута до грудей. Висота 4 см, довжина 10,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Пальці пошкоджені. 1953 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 336.

331. **Тип не визначений** (рис. 31,15). Фрагмент трону? Задня стінка. Висота 7,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Слабкий випал. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96698.

332. **Тип не визначений** (рис. 31,16). Фрагмент — живіт та верхня частина ніг чоловіка (?). Передня сторона. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93544.

333. **Тип не визначений** (рис. 31,17). Рука, що зігнута в лікті. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина, вкрита червоним лаком. Висота 5,5 см. Змішаний шар. 2005 р. ОАМ № 96738.

334. **Афродіта (?)** (рис. 31,18). Частина торсу. Ліва сторона: груди та плече. Висота 5,5 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Шар I—III ст. н. е. БДКМ № А-11045.

335. **Тип не визначений** (рис. 31,19). Нижня частина колони на невисокій підставці. Висота 3,3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 95471.

336. **Тип не визначений** (рис. 31,20). Фігурка, що сидить на кубічному узвишші. Ліва сторона. Частина ноги. Біля коліна кисть руки, що тримає круглий предмет. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. Випал нерівномірний. Висота 3,5 см. 2005 р. Шар римського часу. ОАМ № 96740.

337. **Тип не визначений** (рис. 32,1). Фігура в гіматії. Задня сторона. Зберіглася частина лівої руки. Складки одягу. Висота 7,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2016 р. Змішаний шар. БТЕ-2016, ЦР сп. 12. № 59.

338. **Тип не визначений** (рис. 32,2). Частина фігури в гіматії. Висота 5,8 см. Матеріал: груба червоно-коричнева глина з великою кількістю домішок. Випал нерівномірний. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96700.

339. **Тип не визначений** (рис. 32,3). Жінка (?). Частина тіла під складками гіматія. Висота 5,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96700

340. **Тип не визначений** (рис. 32,4). Жінка (?). Рука під складками гіматія. Висота 4,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, рештки ґрунтовки та блакитної фарби. 2008 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96749.

341. **Тип не визначений** (рис. 32,5). Складки гіматія, що падають вниз. Висота 6,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Будинок № XIII. Приміщення № 882 (II — перша половина I ст. до н. е.). № 96731.

342. **Тип не визначений** (рис. 32,6). Фрагмент. Частина пеплосу. Пошкоджений під час виробництва. Висота 5,6 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 96729.

343. **Тип не визначений** (рис. 32,7). Фрагмент. Складки гіматія. Висота 7,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина з блискітками. Випал нерівномірний. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 96721.

344. **Тип не визначений** (рис. 32,8). Фрагмент протоми (?). Частина грудей, складки гіматія. Висота 5,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками, рештки ґрунтовки і блакитної фарби. 2001 р. Шар II—I ст. до н. е. ОАМ № 92494.

345. **Тип не визначений** (рис. 32,9). Спина і частина шиї. Фрагмент задньої стінки статуетки. Висота 3,3 см. Матеріал: пухка червоно-коричнева глина з блискітками. 2004 р. Будинок № XIII. Приміщення № 882 (II — перша половина I ст. до н. е.). ОАМ № 96732.

346. **Тип не визначений** (рис. 32,10 а—в). Жінка, що стоїть (?). Три фрагменти. Частини драпування, фрагмент задньої стінки (спина). Висота 6 см, 6,3 см, 6,5 см. Матеріал: світла глина з блискітками та товченою черепашкою. 2004 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96734.

347. **Тип не визначений** (рис. 32,11). Жіноча фігура, що стоїть. Частина групи. Правий край завершений. Висота 7,7 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-6817.

348. **Тип не визначений** (рис. 32,12). Частина торсу людини в гіматії (?). Висота 3 см. Матеріал: світло-коричнева глина, випал нерівномірний. 2004 р. Шар римського часу. ОАМ № 96736.

349. **Тип не визначений** (рис. 32,13). Головний убір має форму усіченого конуса, вкритий рельєфним рослинним орнаментом. Висота 3,2 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2002 р. Шар II—III ст. ОАМ № 96714.

350. **Тип не визначений** (рис. 32,14). Виступ трону (?). Орнаментований насічками по сирій глині. Висота 3,6 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2002 р. Шар II—III ст. ОАМ № 96713.

351. **Тип не визначений** (рис. 32,15). Задня стінка з круглим отвором для виходу пари. Висота 6 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками. 2003 р. Шар римського часу. ОАМ № 96724/1.

352. **Тип не визначений** (рис. 33,1). Людина, що стоїть. Фрагмент. Невисокий постамент і ступня. Висота 3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з блискітками, сіра на поверхні. 1973 р. Змішаний шар. ОАМ № 85645.

353. **Тип не визначений** (рис. 33,2). Фрагмент статуетки. Ступня на низькій підставці. Висота 3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина, випал нерівномірний. 2015 р. Елліністичний шар. ОАМ № 96438.

354. **Тип не визначений** (рис. 33,3). Нижня частина жіночої фігури, що стоїть на високому постаменті. Права сторона. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2144.

355. **Тип не визначений** (рис. 33,4). Фрагмент — постамент і ступня. Висота 2,3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2141.

356. **Тип не визначений** (рис. 33,5). Ступня на підставці. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ.

357. **Тип не визначений** (рис. 33,6). Постамент та ступня ноги. На передній стороні постаменту частково зберіглося рельєфне зображення (хвіст дельфіна?). Висота 6 см. Матеріал: світло-коричнева глина. БДКМ № А-2151.

358. **Тип не визначений** (рис. 33,7). Жінка, що стоїть (?). Профільований п'єдестал і нижня частина постаті (край одягу і ступня). Висота 6,5 см. Матеріал: пухка червоно-коричнева глина з блискітками. 1997 р. Змішаний шар. ОАМ № 96684.

359. **Тип не визначений** (рис. 33,8). Частина профільованого п'єдесталу, орнаментованого волютами. Висота 5,8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1958 р. ІА НАНУ кол. №53, № 606.

360. **Тип не визначений** (рис. 33,9). Частина профільованого п'єдесталу, орнаментованого волютами та рельєфними горошинами. Розширюється до низу. На п'єдесталі зберіглася нижня частина одягу. Висота 9,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 1949 р. ІА НАНУ кол. № 53, № 607.

361. **Тип не визначений** (рис. 33,10). Фрагмент постаменту і копито. На стінці постаменту рельєфне зображення фігури вершника (?). Висота 5,3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2001 р. Змішаний шар. ОАМ № 92564.

362. **Тип не визначений** (рис. 33,11). Фрагмент постаменту (передня сторона) з рельєфним зображенням лева. Висота 3 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. БДКМ.

363. **Тип не визначений** (рис. 33,12). Фрагмент постаменту, край одягу та ступня. Постамент складається з двох сходинок. Висота 8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками. 2013 р. Будинок № XIII. Приміщення № 1067 (III ст. до н. е.). ОАМ № 96015.

364. **Тип не визначений** (рис. 33,13). Фрагмент постаменту, край одягу та ступня. Постамент профільований. Висота 4,3 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 2013 р. Будинок № XIII. Приміщення № 1067 (III ст. до н. е.). ОАМ № 96017.

365. **Тип не визначений** (рис. 33,14). Фрагмент постаменту, ступня та край одягу. Висота 4,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2132.
366. **Тип не визначений** (рис. 33,15). Фрагмент постаменту, ступня та край одягу. Висота 4,8 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. БДКМ № А-2132.
367. **Тип не визначений** (рис. 33,16) Фрагмент круглого постаменту та ступня. Висота 2,2 см. Матеріал: світло-коричнева глина. 2003 р. Змішаний шар. ОАМ № 96727.
368. **Тип не визначений** (рис. 33,17). Високий профільований постамент, на ньому сліди ступнів і одягу. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червона глина з блискітками слюди., рештки ґрунтовки і червоної фарби. 1979 р. Підвал № 289 (елліністичний час). ОАМ № 87834.
369. **Тип не визначений** (рис. 33,18). Фрагмент вівтарика або високого постаменту. В нижній частині дві щаблі. Догори злегка звужується. Збереглися частково три сторони. Висота 4,5 см. Ширина 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1977 р. Пізньоелліністичний шар. ОАМ № 86810.
370. **Тип не визначений** (рис. 33,19). Фрагмент круглого постаменту. Висота 3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Висота 3 см. 2010 р. Змішаний шар. ОАМ № 95024
371. **Тип не визначений** (рис. 33,20). Фрагмент постаменту. Висота 2,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з великою кількістю блискіток. 2000 р. Будинок № XI. Приміщення №674 (III—II ст. до н. е.). ОАМ № 92535.
372. **Тип не визначений** (рис. 33,21). Фрагмент профільованого постаменту. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2006 р. Змішаний шар. ОАМ № 93550.
373. **Тип не визначений** (рис. 33,22). Фрагмент постаменту. Груба робота. Висота 3,5 см. Матеріал: пухка світло-коричнева глина. 2001 р. Будинок № XI. Приміщення № 674 III—II ст. до н. е. ОАМ № 96707/1.
374. **Тип не визначений** (рис. 33,23). Постамент і нижній край одягу. Висота 6 см. Матеріал: груба червоно-коричнева глина, випал нерівномірний. 2003 р. Шар римського часу. № 96723.
375. **Тип не визначений** (рис. 33,24). Жінка, що стоїть? Фрагмент — високий профільований постамент. Зберіглася права ступня, наполовину прихована під одягом. Справа стоїть невисокий вівтар. Висота 6,7 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з блискітками слюди. 1976 р. Шар римського часу. ОАМ № 88087.
376. **Тип не визначений** (рис. 33,25). Чоловік, що стоїть? Фрагмент. Частина постаменту та ступня лівої ноги. Постамент профільований, розширюється донизу. Висота

3,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з великою кількістю домішок слюди, вкрита помаранчевим лаком. 2004 р. Приміщення № 921 перших століть н. е. ОАМ № 92723 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 103, рис. 4,2].

377. **Тип не визначений** (рис. 33,26). Підставка з рельєфним орнаментом (волютою). Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 2005 р. Шар римського часу. ОАМ № 96739.

378. **Тип не визначений** (рис. 33,27). Фрагмент постаменту скульптури. Зберігся край одягу. Висота 8 см. Матеріал: груба світло-коричнева глина з білими і чорними домішками. 1999 р. Елліністичний шар. ОАМ № 92877.

379. **Форма для виготовлення статуетки жінки, що стоїть** (рис. 34,2). Голова жінки трохи нахилена вниз. Висота 15,5 см (висота відтиску 14,5 см). Матеріал: червона глина. БДКМ № А-892 [Самойлова 1988, с. 77, рис. 16,9; Савельєва 2019, с. 32, рис. 1, 2].

380. **Форма для виготовлення напівфігури богині** (рис. 34,3). Відтиск зображає богиню, що одягнена в хітон з трикутним вирізом. Ліва рука притиснута до тіла (виготовлена до ліктя). Права рука і груди не збереглися. Риси обличчя не чіткі. На голові стефана, в вухах дископодібні сережки. Висота 11,5 см (висота відбитка 10,4 см). Матеріал: груба світло-коричнева глина з домішками слюди і товченої черепашки. 2001 р. Елліністичний шар. ОАМ №92332 [Остапенко 2008, с. 144—146; Савельєва 2019, с. 32, рис. 1, 3].

381. **Форма для виготовлення тильної сторони торсу** (рис. 34,4). Голова, руки нижче ліктів виготовлялись в окремих формах. Низ, права сторона втрачені. Висота 12 см. Матеріал: червона глина з домішками слюди. 2004 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 94765 [Савельєва 2019, с. 32, рис. 1, 4].

382. **Форма для виготовлення ноги Афродіти** (рис. 35,1). Висота 11,1 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з домішками слюди. Склеєна з двох частин. Нижня частина відбита. 1974 р. Переміщений шар. ОАМ № 85732 [Клейман 1980, с. 101, рис. 4,6; Савельєва 2019, с. 32, рис. 2, 1].

383. **Форма для виготовлення ноги Афродіти, що стоїть** (рис. 35,2). Висота 12 см. Матеріал: червоно-коричнева глина з блискітками слюди, світла на поверхні. Склеєна з двох частин. 2006 р. Елліністичний шар. ОАМ № 93553 [Савельєва 2019, с. 32, рис. 2, 2].

384. **Форма для виготовлення ноги Афродіти** (рис. 35,3). Нога трохи зігнута в коліні. Зберіглася нижня частина ноги від коліна. Висота 8,5 см. Матеріал: сіра глина (вкрита кіптявою). Пошкоджені краї. 2002 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 94764 [Савельєва 2019, с. 32, рис. 2, 3].

385. **Форма для виготовлення статуетки Афродіти Анадіомени** (рис. 35,4). Зображено богиню, що виходить з води і викручує волосся. Вона оголена, з правої ноги спадає покривало. Висота 23,5 см (висота відтиску 20,3 см). Голова та руки від ліктів виготовлялися окремо. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з великою кількістю домішок. 2002 р. Шар II—III ст. н. е. ОАМ № 92333 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 98, рис 1,1; Савельєва 2019, с. 32, рис. 2, 4].

386. **Богиня, що сидить** (рис. 36,2). Ліпна статуетка. Рука лежить на коліні (інша рука втрачена). Виділені груди. З-під одягу виступають ступні. У нижній частині статуетка порожня. Тильна сторона не оброблена. Голова і ліве плече з рукою втрачені. Висота 8 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Випал нерівномірний. 2006 р. Шар IV—III ст. до н. е. ОАМ № 93533 [Самойлова 2013, мал. 118; Савельєва 2017, с. 81, рис. 1,2].

387. **Афродіта** (рис. 36,3). Оголена жінка, що сидить. Ліпна статуетка. Зберігся торс і частина правої руки. Тулуб непропорційно довгий. На спині виділена улоговинка. Висота 8,3 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина з включеннями шамоту. Випал нерівномірний. Поверхня заглажена. Ліва частина тіла пошкоджена. 2002 р. Середньовічний колодязь з матеріалами елліністичного та римського часів. ОАМ № 95473 [Савельєв, Савельєва 2017, с. 336, рис. 1,3].

388. **Чоловік у фрігійському ковпаку** (рис. 36,4). Голова. Ліпна статуетка. Виділено ніс, надбрівні дуги, невеликим заглибленням позначений рот. Підборіддя виступає вперед. Через статуетку проходить наскрізний вертикальний отвір (діаметр 3 мм). Висота 6,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина на поверхні, сіра всередині. 2007 р. Шар кінця IV — початку III ст. до н. е. ОАМ № 94766.

389. **Оголений чоловік (Аполлон?)** (рис. 36,5). Ліва рука впирається в бік, з її згину падає одяг. На грудях прокреслена лінія. Висота 5,2 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з великою кількістю дрібних вкраплень слюди. Техніка виготовлення — ліплення. Голова виготовлялася окремо. Відбита голова і права рука. 2000 р. Шар римського часу. ОАМ № 92320 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 99, рис. 6,2].

390. **Тип не визначений** (рис. 36,6). Фрагмент ліпної статуетки. Посудина (горщик) зі слідами кріплення. Висота 2,8 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 2004 р. Шар I—III ст. ОАМ №95474.

391. **Схематичне зображення жінки** (рис. 37,4). Ліпна статуетка. Довгий вигнутий вперед тулуб. Виділена шия, груди і трикутний виріз одягу. Вся поверхня спини і живота вкрита паралельними рядами ліній продавлених в сирій глині. Спина має загострену форму. Голова і руки відбиті. Через статуетку проходить наскрізний отвір (діаметр 0,7—1,3 см). Висота 6,5 см. Матеріал: світло-коричнева глина з домішками шамоту. 1989 р.

Елліністичний шар (присутні матеріали римського часу). ОАМ № 88935 [Савельєва 2017, с. 82, рис. 2,4].

392. **Схематичне зображення чоловіка** (рис. 37,5). Ліпна статуетка. Виокремлені руки та ноги, виступом позначені статеві органи. Права рука зігнута в лікті, лежить на попереку. На грудях горизонтальний отвір (глибина 1 см). Біля голови невелике заглиблення. Схожі заглиблення на тильній стороні (в результаті вигорання рослинних домішок). На спині прокресленою лінією позначені сідниці. Голова і частина лівої руки відбиті. Висота 6,5 см. Матеріал: груба світло-коричнева глина з домішками піску. Випал нерівномірний. 2000 р. Змішаний шар. ОАМ № 93532 [Самойлова 2013, рис. 118; Савельєва 2017, с. 83, рис. 3,4].

393. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,5). Ліпна статуетка. Має форму звуженого до низу овалу, руки — невеликі округлі сплюснені виступи, підняті вгору. Ноги не виділені. Кінці рук загострені. Голова має округлу форму. Поверхня статуетки залощена. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. Випал нерівномірний. Висота 6,3 см. 2000 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 92319 [Остапенко 2005, с. 230; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,8].

394. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,6). Ліпна статуетка. Овальний тулуб закруглений в нижній частині. Ноги не виділені. Голова позначена закругленим виступом, руки — короткі виступи. В нижній частині два проколи гострим інструментом. Випал нерівномірний. Матеріал: світла глина з рослинними домішками. Висота 7 см. 2003 р. Шар III—IV ст. н. е. ОАМ № 92425 [Остапенко 2005, с. 230—231; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,9].

395. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,7). Ліпна статуетка. Голова, руки і ноги позначені виступами конічної форми. Висота 4,5 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина з домішками шамоту і піску. Випал нерівномірний. 1976 р. № 292 середини II ст. до н. е. ОАМ № 86996 [Самойлова 1985, с. 57, рис. 3,1].

396. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,8). Ліпна статуетка. Голова, руки і ноги — короткі виступи. Пуп позначений невеликим заглибленням прямокутної форми. Висота 5,3 см. Матеріал: світло-коричнева глина. Поверхня заглажена. 2005 р. Шар I—III ст. н. е. [Самойлова 2013, мал. 118; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,6]. ОАМ № 92958.

397. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,9). Ліпна статуетка. Овальний тулуб, руки — округлі виступи, голова маленька сплюснена. Очі та рот позначені проколами. На тілі отвором позначений пуп. Насічками позначені пальці на руках. Матеріал: темно-коричнева глина з домішками шамоту та вапняку. Висота 4,4 см. 2003 р. Шар III—IV ст. н. е. ОАМ № 92426 [Остапенко 2005, с. 230—231; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,10].

398. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,10). Ліпна статуетка. Тулуб прямокутний. Виступом позначені руки. Голова відділена від тулуба невеликими заглибленнями. Висота 6,5 см. Верхня частина пошкоджена, ліва рука відбита. Матеріал: груба сіра глина з домішками. У нижній частині порожнина. 2005 р. Шар I—III ст. ОАМ № 92975 [Савельєв, Савельєва 2012, с. 100—101, рис. 3,1; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,7].

399. **Схематичне зображення людини (?)** (рис. 38,11). Ліпна статуетка. Виріб довгастої форми. Донизу розширюється, утворюючи стійку основу. Верх відбитий. Висота 4,3. Матеріал: щільна червона глина. Випал якісний. 1997 р. Змішаний шар. ОАМ № 96688.

400. **Схематичне зображення людини** (рис. 38,12). Ліпна статуетка. Довгастий тулуб. Руки витягнуті в сторони. Пальці прокреслені в сирій глині. Голову та нижню частину втрачено. Висота 4,2 см. Матеріал: червоно-коричнева глина. 1999 р. Змішаний шар. БДКМ № А-9947.

401. **Схематичне зображення людини або тварини** (рис. 38,13). Ліпна статуетка. Циліндричний тулуб. На голові два гостроконечних роги. Рот сформований у вигляді чаші. Очі — невеликі заглиблення. Знизу заглиблення зроблене пальцем. Висота 4,9 см. Матеріал: щільна коричнева глина. 2003 р. Шар I—III ст. ОАМ № 92464 [Остапенко 2005, с. 231; Савельєва 2017, с. 84, рис. 4,12].

402. **Схематичне зображення людини (?)** (рис. 38,14). Ліпна статуетка. Голова та кінцівки являють собою сплюснені виступи. Висота 5 см. Матеріал: помаранчева глина. 2006 р. Випадкова знахідка. ОАМ № 93535.

Молога II

403. **Тип не визначений (жінка, що стоїть?)** (рис. 30,12). Частина профільованого постаменту зі ступнями та складками одягу. Висота 5 см. Матеріал: щільна світло-коричнева глина. 1990 р. ОАМ № 91012.

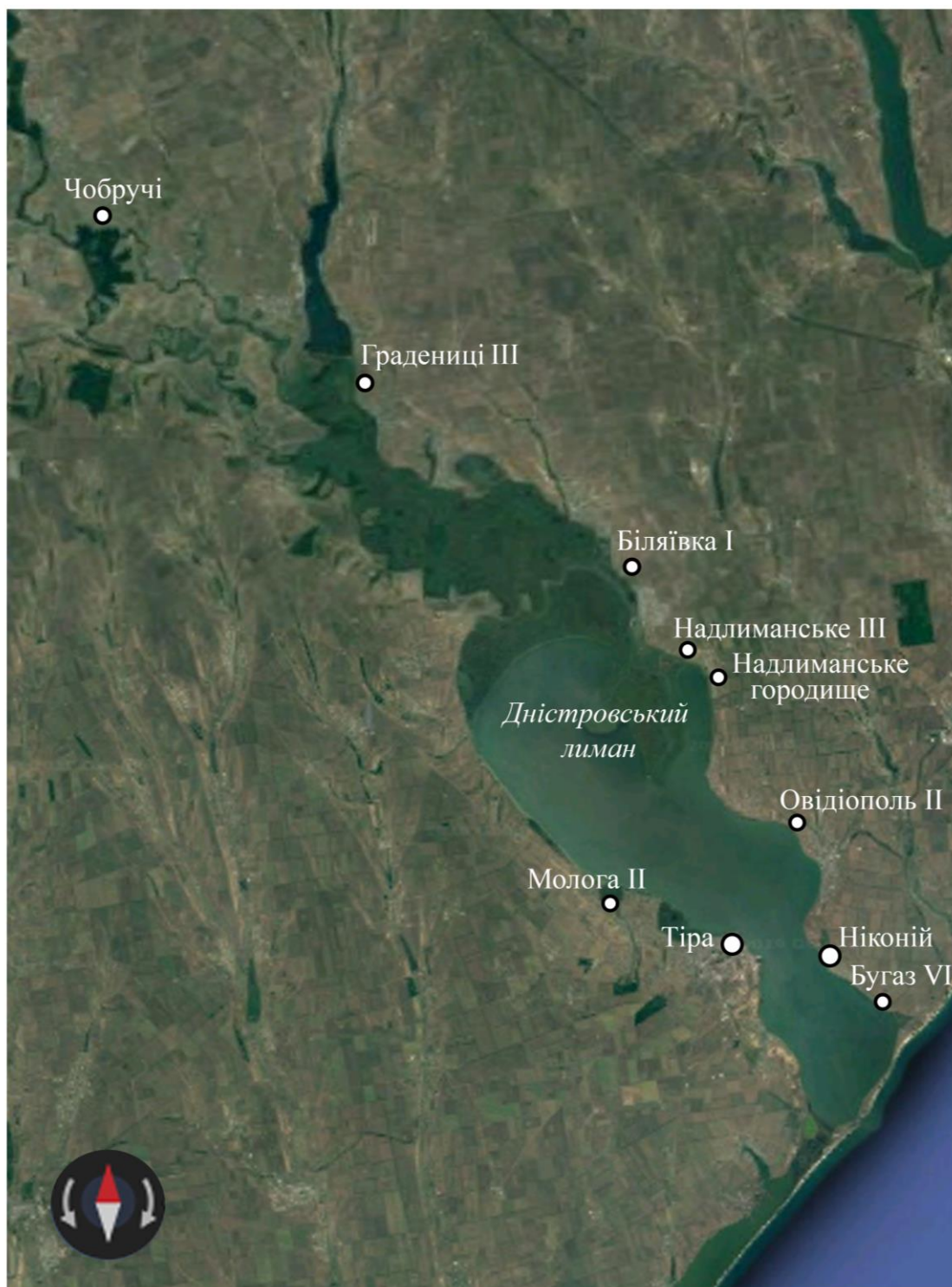
404. **Тип не визначений (богиня, що сидить?)** (рис. 30,13). Частина спинки трону та плеча. Висота 5,5 см. Матеріал: помаранчева глина з домішками, рештки ґрунтовки та червоної фарби. 1992 р. Яма № 83. ОАМ № 91637.

405. **Тип не визначений** (рис. 30,14). Фрагмент. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. Висота 3,8 см. 2009 р. Яма №4. ОАМ № 94885.

406. **Тип не визначений (Афродіта?)** (рис. 30,15). Фрагмент оголеного жіночого торсу. Верхня частина. Передня сторона. Висота 2,8 см. Матеріал: щільно червоно-коричнева глина. 1976 р. ОАМ № 86990.

407. **Тип не визначений** (рис. 30,16). Задня сторона статуетки. Висота 10 см. Матеріал: щільна червоно-коричнева глина. 1998 р. Яма № 152. ОАМ №92227.

Додаток В
Ілюстрації



Умовні позначення:

- – античні міста
- ◉ – поселення, городище

Рис. 1. Знахідки теракот на пам'ятках Нижнього Подністров'я.



Рис. 2. 1 — Богиня, що сидить на троні (поселення Надлиманське III, за: [Клейман 1970а, с. 29, Рис. 7,1]); 2—7 — Богиня, що сидить (Ніконій); 8 — протома богині (Ніконій); 9 — протома богині (Біляївка I); 10, 11, 14 — богиня, що стоїть (Ніконій); 15 — богиня, що стоїть (Тіра).



Рис. 3. 1 — Силен (Надлиманське III); 2, 3 — Силен (Ніконій); хлопчик, що сидить (Надлиманське III); 5, 6 — голуби (Надлиманське III); 7 — півень (Ніконій); 8 — півень (Тіра); 9, 10 — тварини (Ніконій); 11—12 — керамічні вироби (Ніконій).



Рис. 4. 1 — богиня, що сидить (Овідіополь II); 2—4 — богиня, що сидить (Ніконій); 5, 6, 8 — протоми (Ніконій); 7 — протома (Градениці III); 9 — протома (Тіра); 10 — фіміатерій (Ніконій); 11 — голова богині (Тіра).

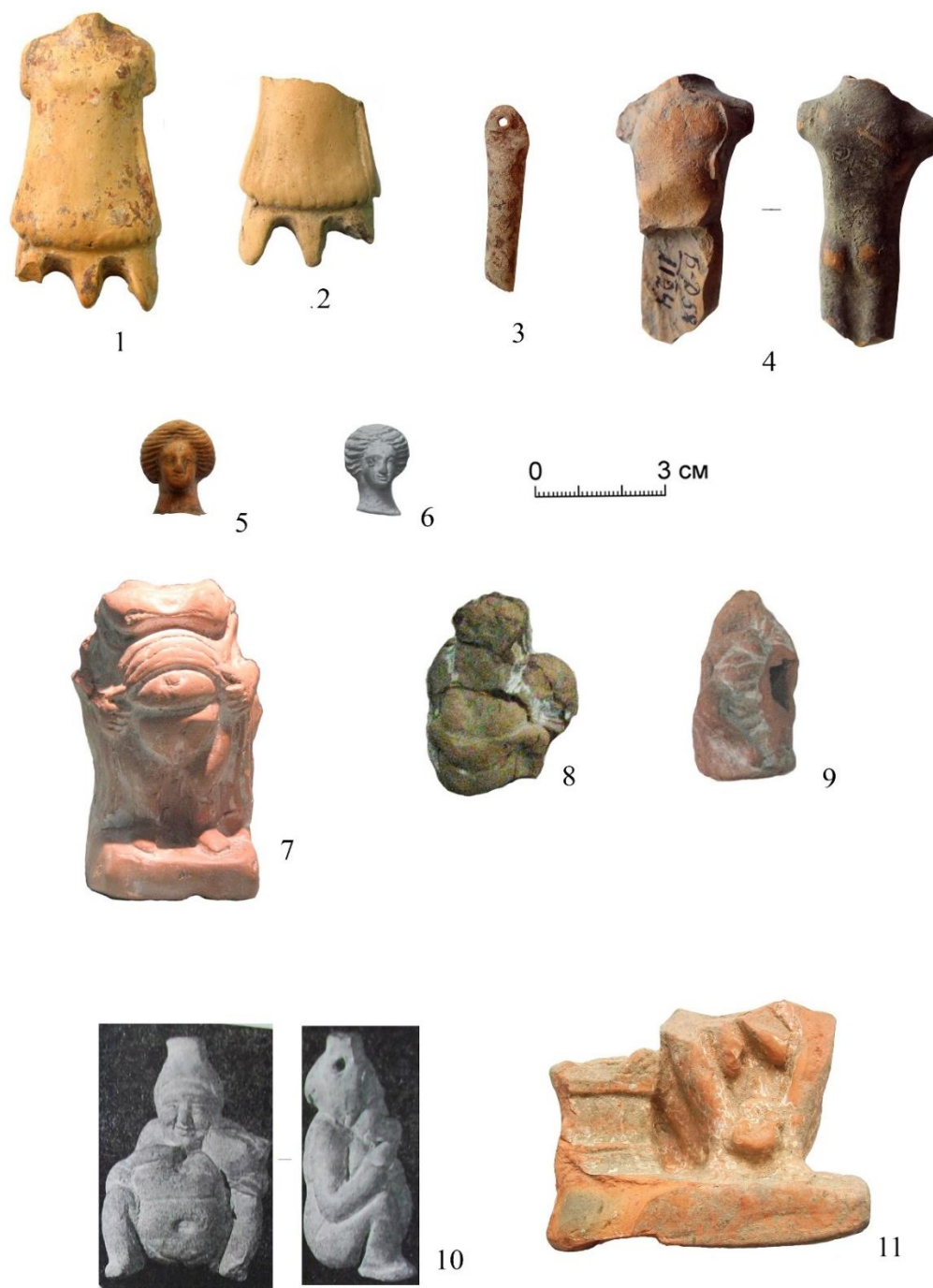


Рис. 5. 1—3 — «ляльки» (Ніконій); 4 — «лялька» (Тіра); 5 — дівчина з приношенням (Ніконій); 6 — дівчина з приношенням (Тіра, за: [Клейман 1970с, с. 26, рис. 3,5]); 7 — Баубо (Ніконій); 8, 9 — Баубо (городище Надлиманське); 10 — Баубо (Тіра, за: [Клейман 1982, с. 132—135]); 11 — чоловік, що сидить біля віттаря (Ніконій).



Рис. 6. Протоми: 1 — Ніконій; 2 — городище Надлиманське (за: [Дзис-Райко, Охотников, Редина 2012, с. 133, табл. 52,1]; 3 — Бугаз VI; 4—17 — Тіра.



Рис. 7. Протоми (Тіра).



Рис. 8. 1 — Афродіта, що сидить на скелі (Ніконій); 2, 3 — Афродіта, що сидить (Тіра); 4—12 — Афродіта Анадіомена (Тіра).



Рис. 9. Афродіта (Тіра).

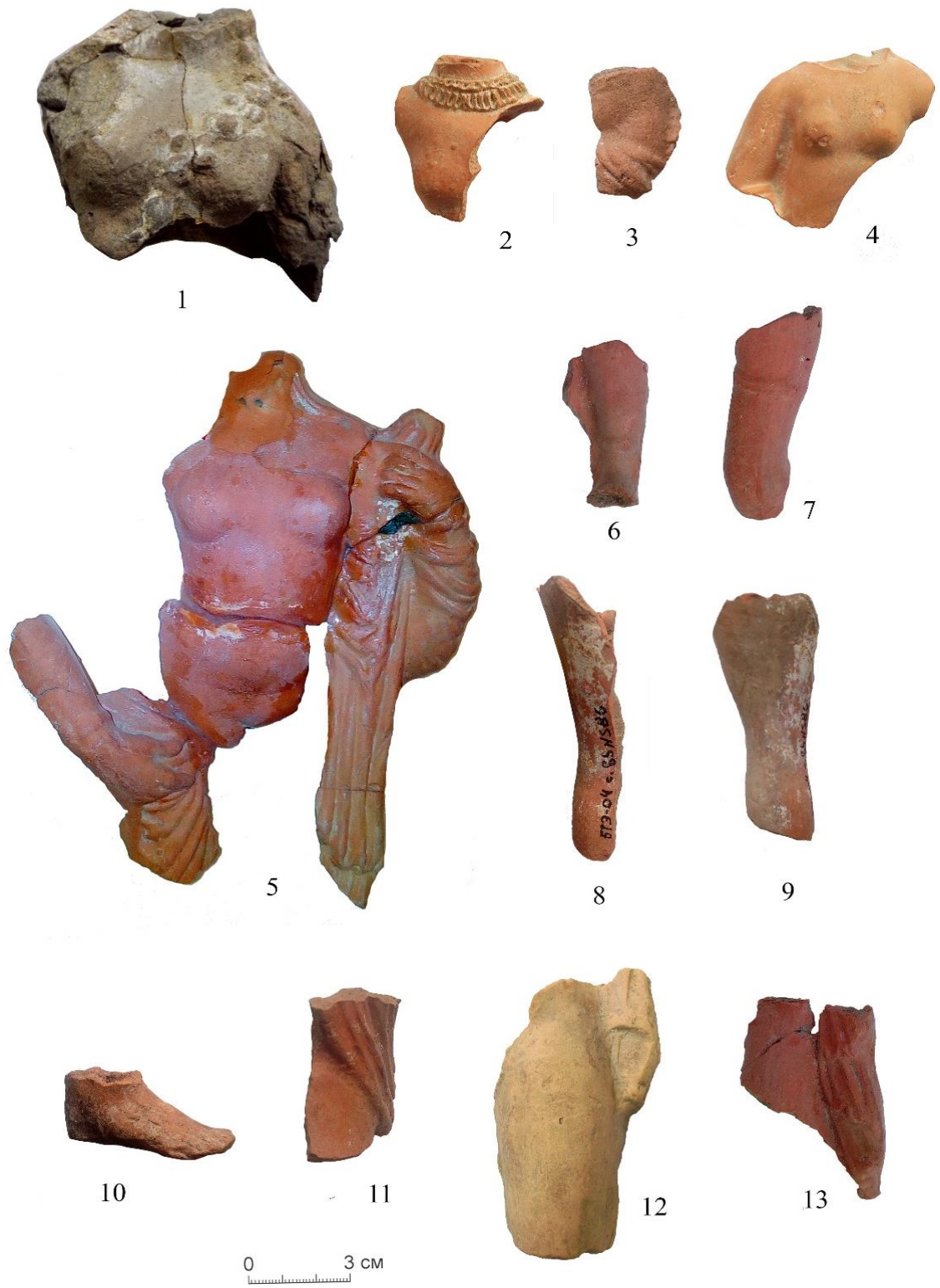


Рис. 10. Афродіта (Тіра).



Рис. 11. 1, 2 — Афродіта, що сидить на колінах (Тіра); 3 — Афродіта (?) (Тіра); 4—7 — Ерот (Тіра).



Рис. 12. Крилатий юнак: 1—3 (Ніконій); 4 — городище Надлиманське; 5—8 — Тіра.

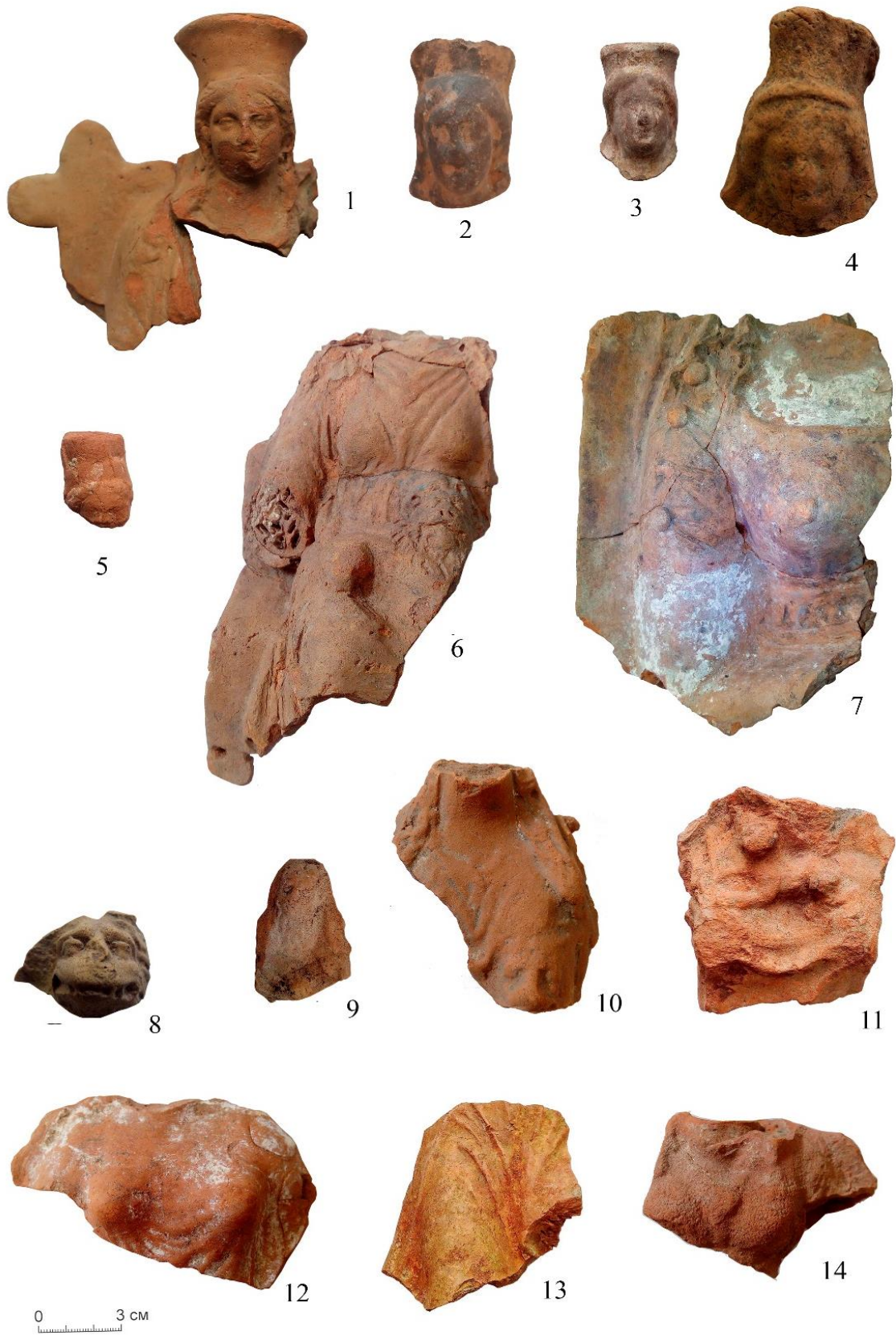


Рис. 13. Кібела (Тіра).



Рис. 14. 1—9 — Кібела (Тіра); 10 — Аттис (Тіра).



Рис. 15. Кібела (Чобручі, за: [Фидельский 2016, с. 219—220, рис. 1]).

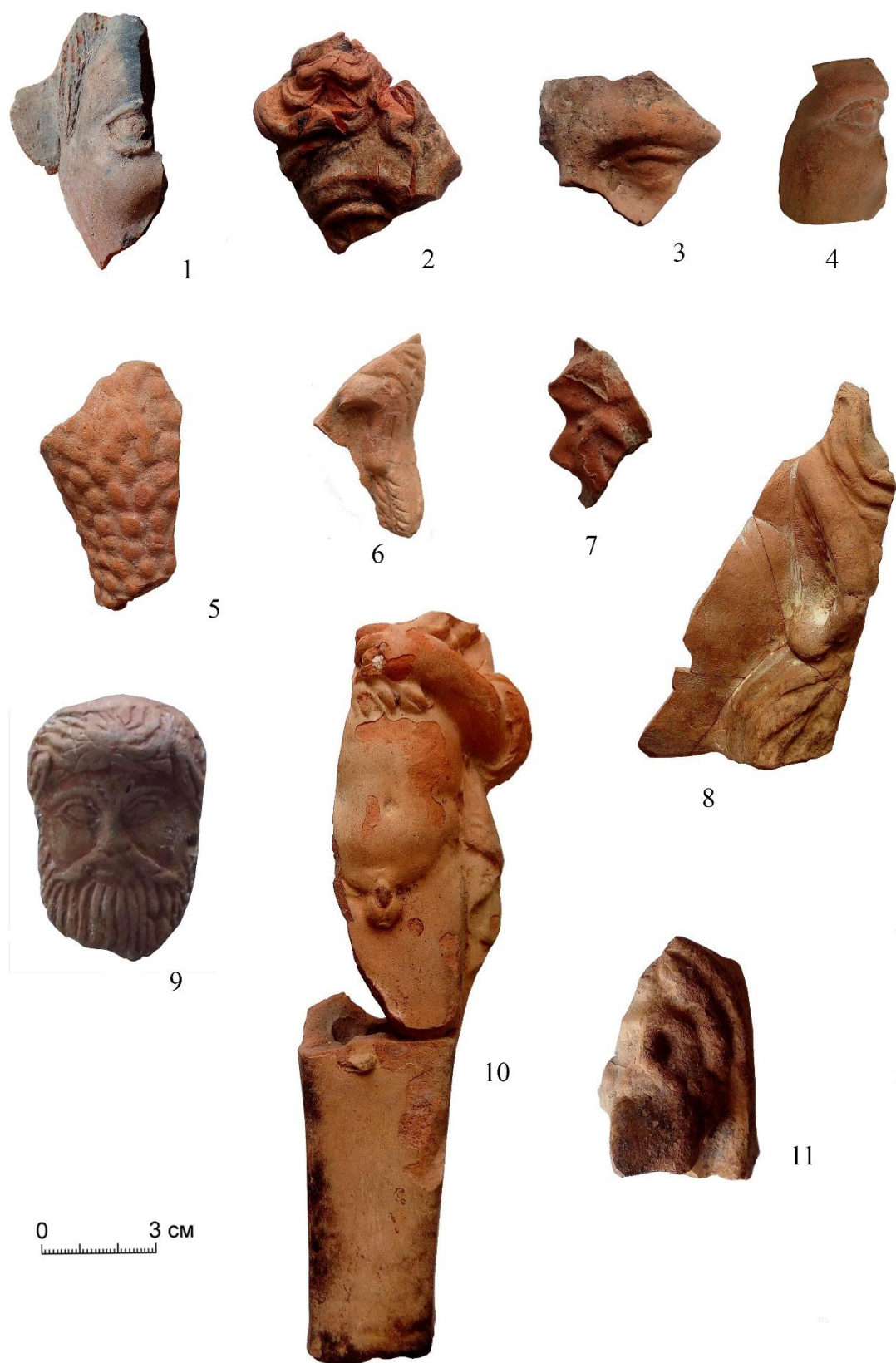


Рис. 16. 1 — маска Сатира (Ніконій); 2—9 — маски Діоніса та його супутників (Тіра); 10, 11 — герми (Тіра).



Рис. 17. 1—3 — актор (Тіра); 4—7 — маски акторів (Тіра).



Рис. 18. Жінки («танагрський стиль»). 1—9, 12—14 — Тіра; 10—11 — Ніконій.

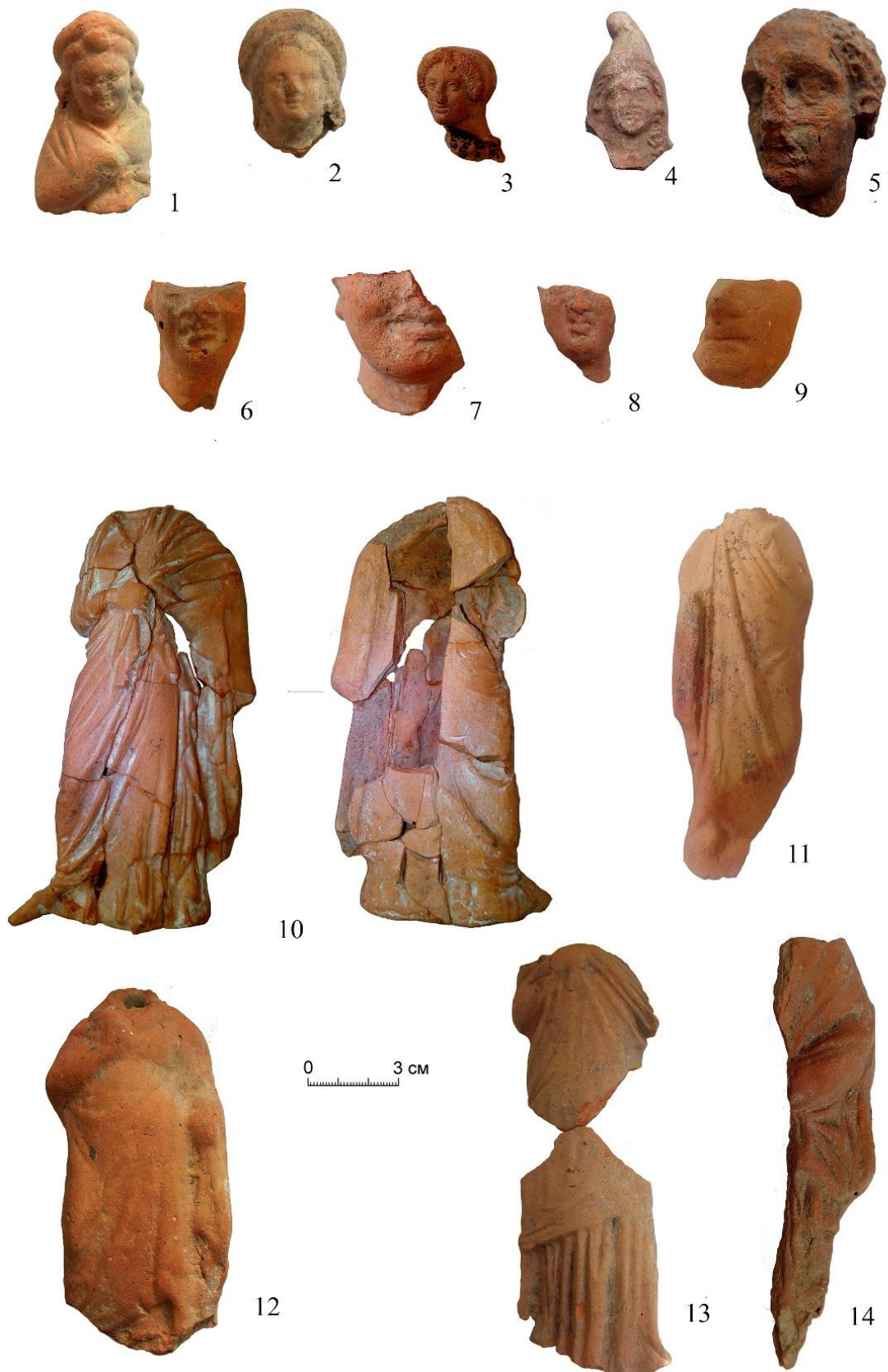


Рис. 19. Жінки, що стоять (Тіра).



Рис. 20. Жінки, що стоять (Тіра).



Рис. 21. 1—3 — жінки з напівзакритим обличчям (Тіра); 4 — (Калфа, за: [Чеботаренко 1969, с. 58—59, рис. 1]); 5—6 — жінки (Чобручі, за: [Щербакова, Тащи 2009, с. 217—219, рис. 1, 3 та 1,6]); 7 — жінка, що сидить (Ніконій); 9—10 — жінки, що сидять (Тіра); 11 — танцівниця (Тіра).



Рис. 22. 1—5 — діти (Ніконій); 6 — дитина (Ерот?) з гроном винограду (Тіра); 7—9 — діти (Тіра).



Рис. 23. 1 — чоловік (Тіра, за: [Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,1]); 2 — чоловік (Чобручі, за: [Щербакова, Тащи 2009, с. 219, рис. 1,7]); 3—9, 11—14 — чоловік (Тіра); 10 — чоловік (Ніконій).



Рис. 24. Вівтарики з рельєфним орнаментом (Тіра).



Рис. 25. Вівтарики (Тіра).

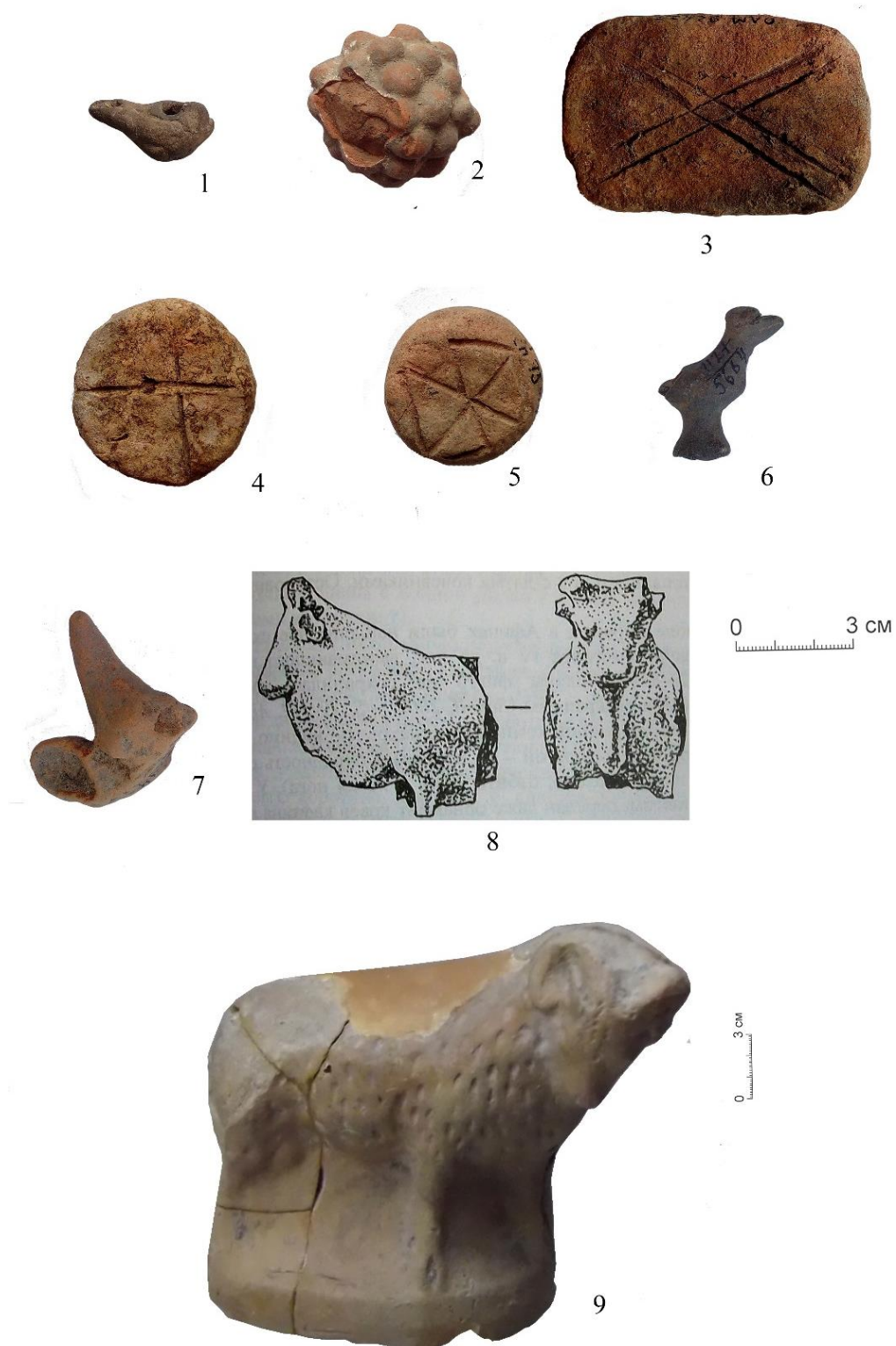


Рис. 26. 1 — мініатюрний світильник (Тіра); 2 — плід плюща (Тіра); 3—5 — хлібці (Тіра), 6—7, 9 — тварини (Тіра), 8 — бик (Чобручі, за: [Щербакова, Тащи 2009, с. 219—220, рис. 2,1]).



Рис. 27. 1—2 — Афродіта з Еротом або Пріапом (Тіра); 3—4 — Пріап (Тіра); 5 — Кібела (Ніконій) 6—8 — Кібела (Тіра); 9 — Серапіс (Тіра, за: [Клейман 1970с, с. 26, табл. 2,2]); 10—Ісіда (Тіра).

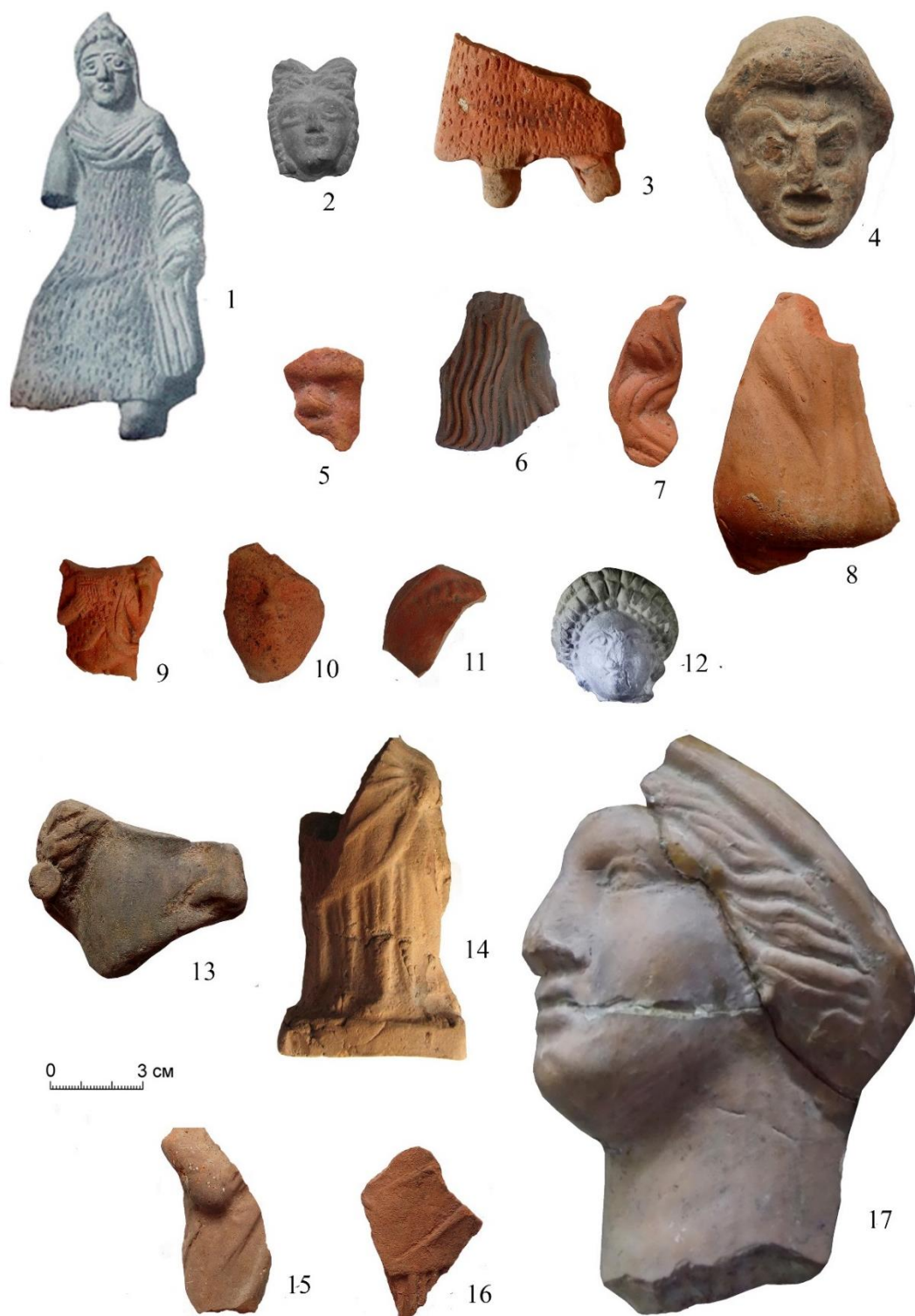


Рис. 28. 1 — богиня в одязі з овчої шкіри (за: [Клейман 1970, с. 27]); 2 — голова богині (за: [Nicorescu 1933, р. 573, fig. 35]); 4—7 — маски; 8 — протома; 9 — Пан; 10—17 — жінки. Тіра.



Рис. 29. Воїни. 1—7, 9 — Тіра; 8 — Ніконій.

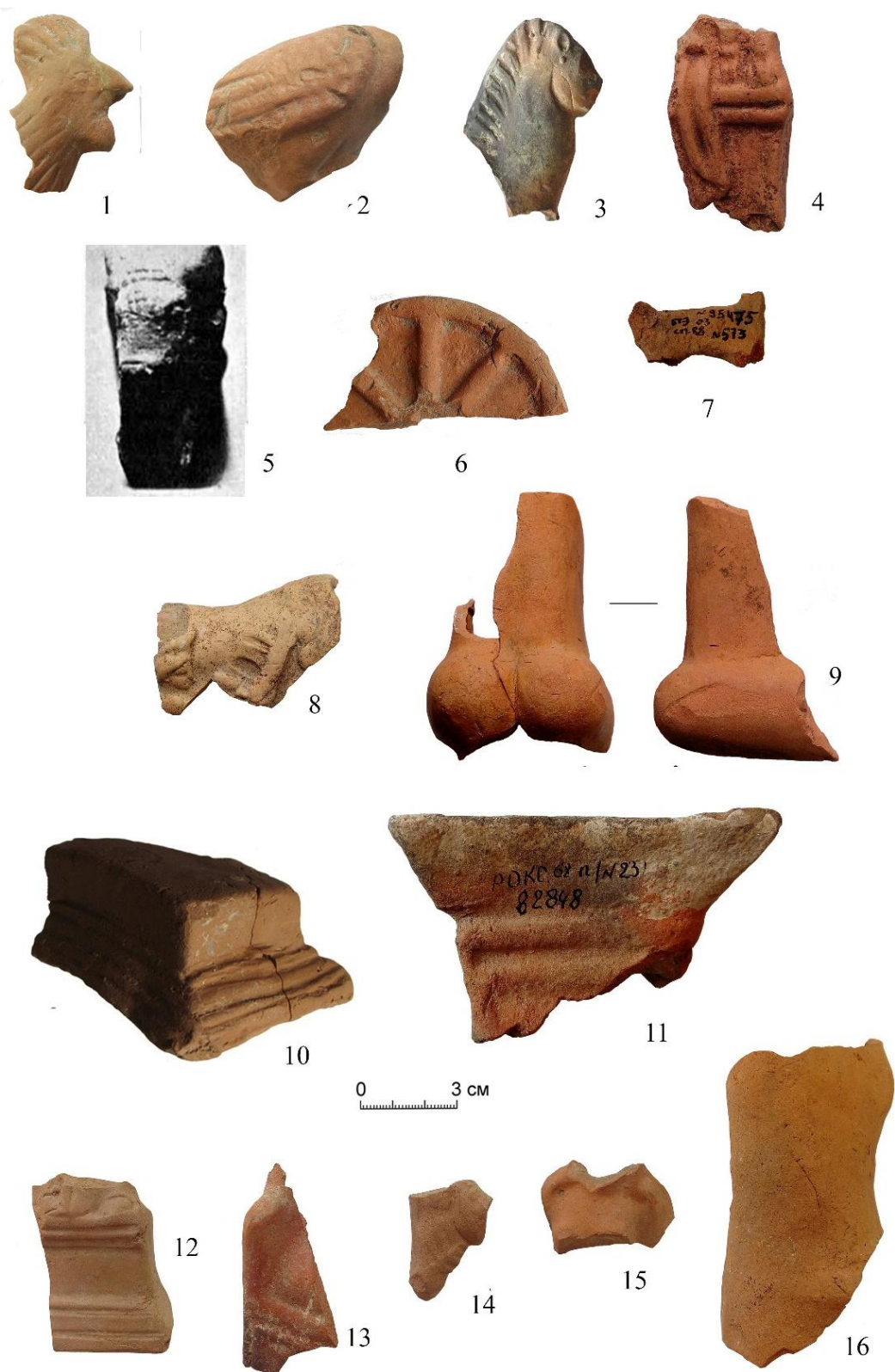


Рис. 30. 1—5, 7 — тварини (Тіра, 5 — за: [Nicorescu 1933, p. 573, fig. 34]); 6 — колесо (Тіра); 8 — рельєфне зображення Каути (Тіра); 9 — людина, що сидить (Тіра); 11 — вівтарик (Ніконій); 12—16 — невизначені типи (Молога II).



Рис. 31. Невизначені типи. 1—4 — Ніконій; 5—20 — Тіра.

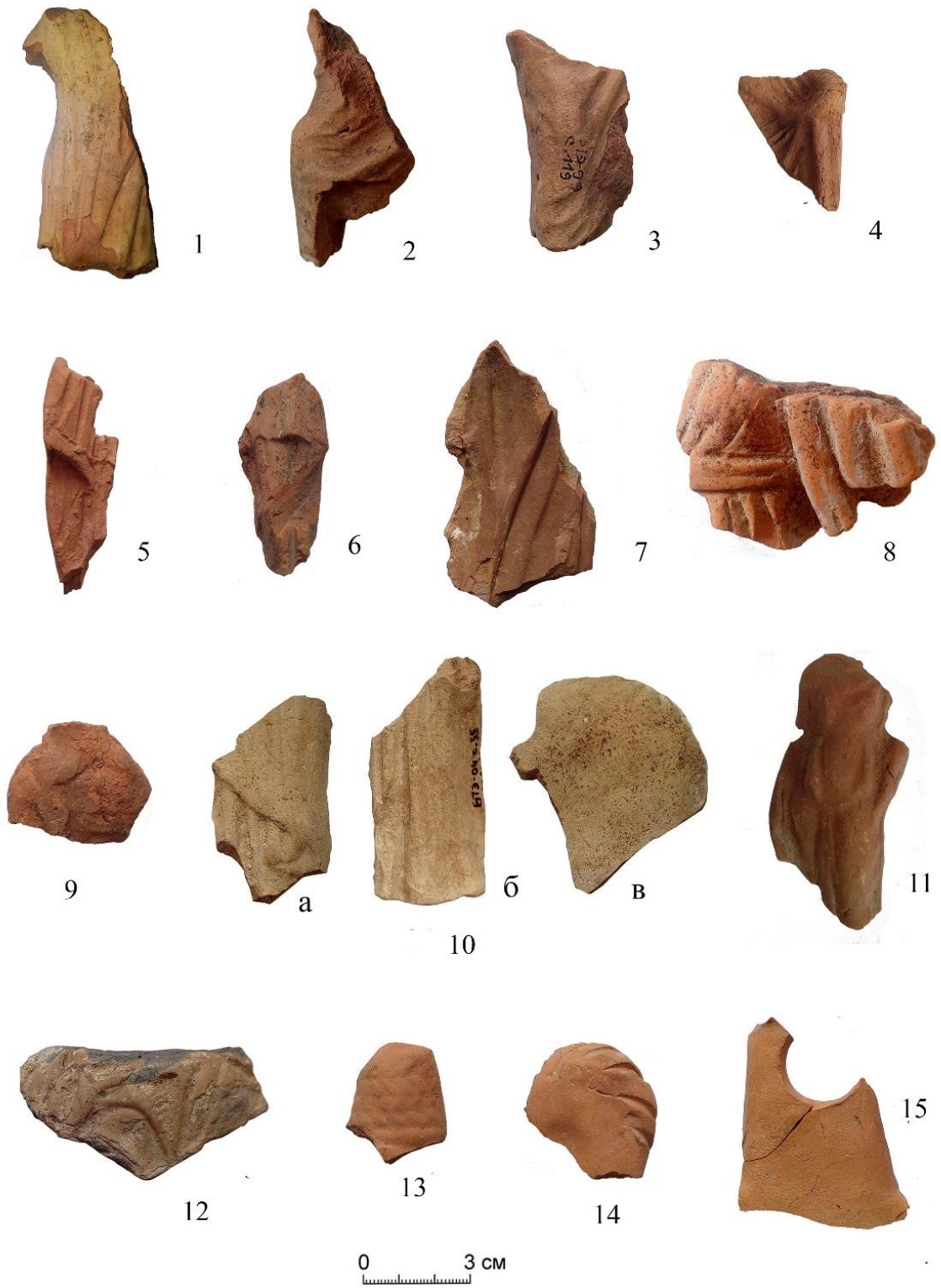


Рис. 32. Невизначені типи (Тіра).



Рис. 33. Невизначені типи (Тіра).



Рис. 34. Матриці для виготовлення теракот з Тіри: 1 — маска Силена, відтиск (за: [Nicorescu 1924, p. 397, fig. 13]); 2 — жінка, що стоїть; 3 — напівфігура богині; 4 — тильний бік торса.

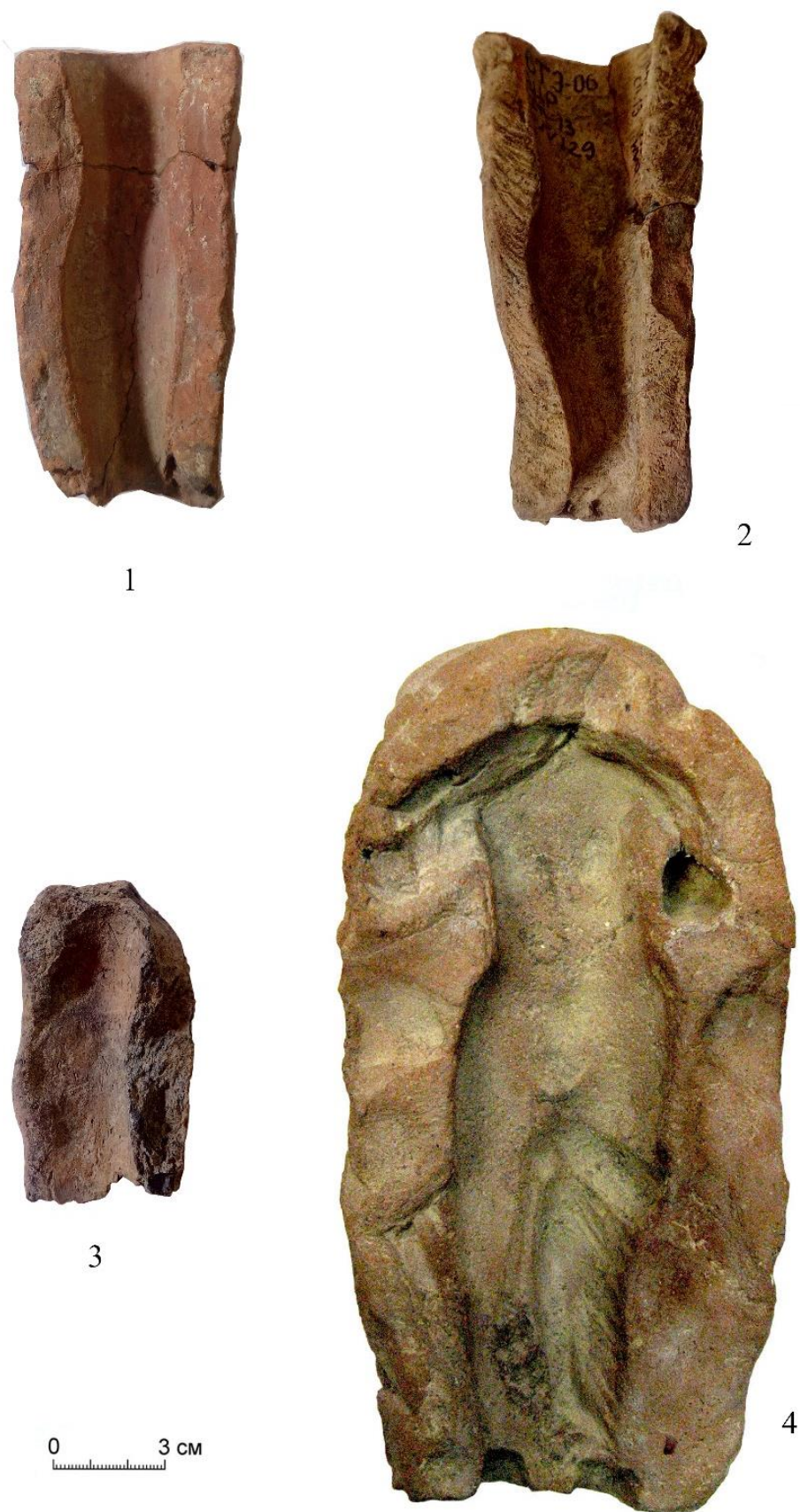


Рис. 35. Матриці для виготовлення теракот з Тіри. 1—3 — частини ніг Афродіти; 4 — Афродіта Анадіомена.

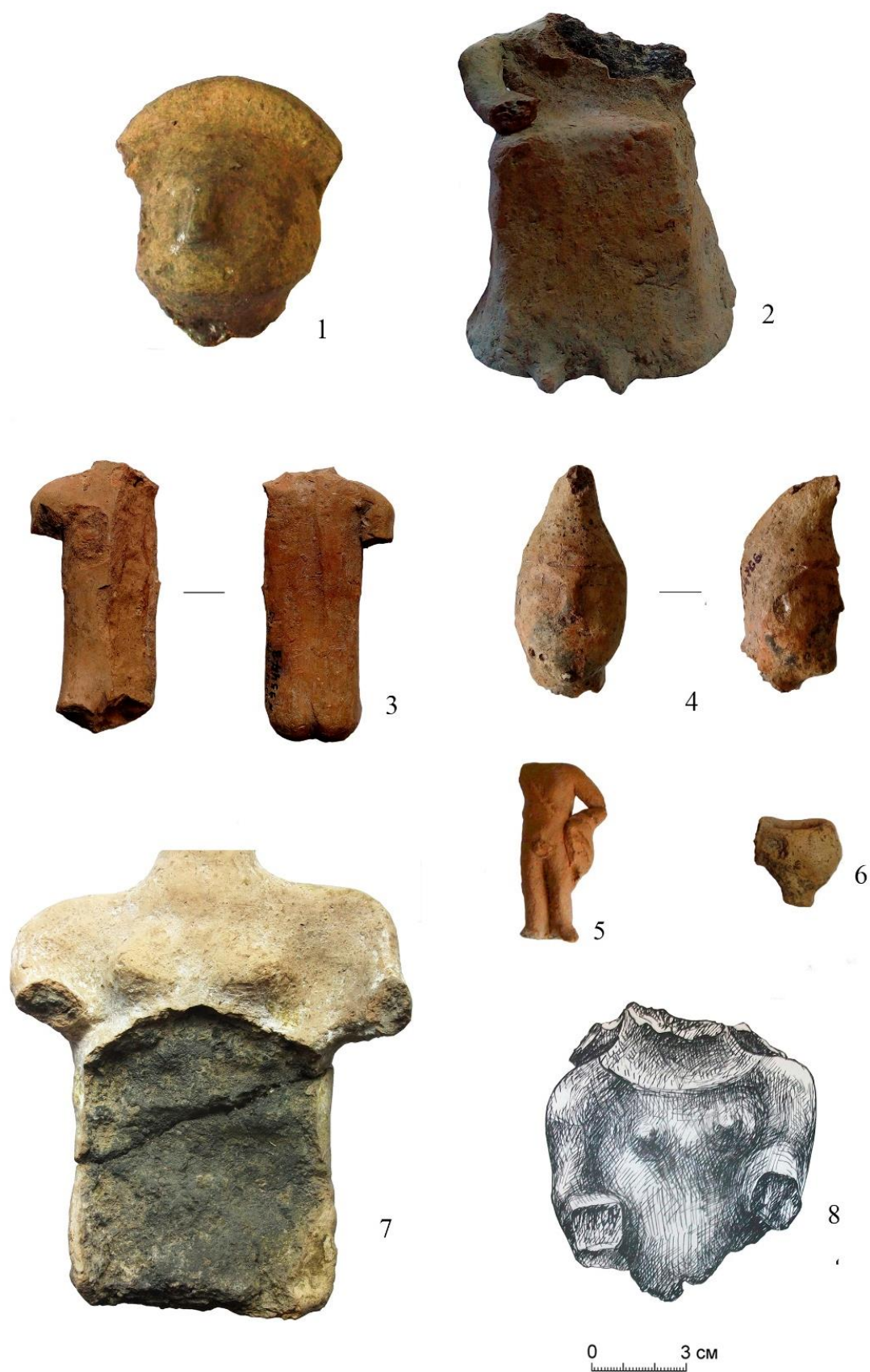


Рис. 36. Ліпні антропоморфні статуетки. 1 — городище Надлиманське; 2—6 — Тіра; 7 — напівфігура богині (Ніконій), 9 — богиня, що сидить (Ніконій, за: [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 39,1].



Рис. 37. Ліпні антропоморфні статуетки. 1—3, 6—8 — Ніконій; 4—5 — Тіра.

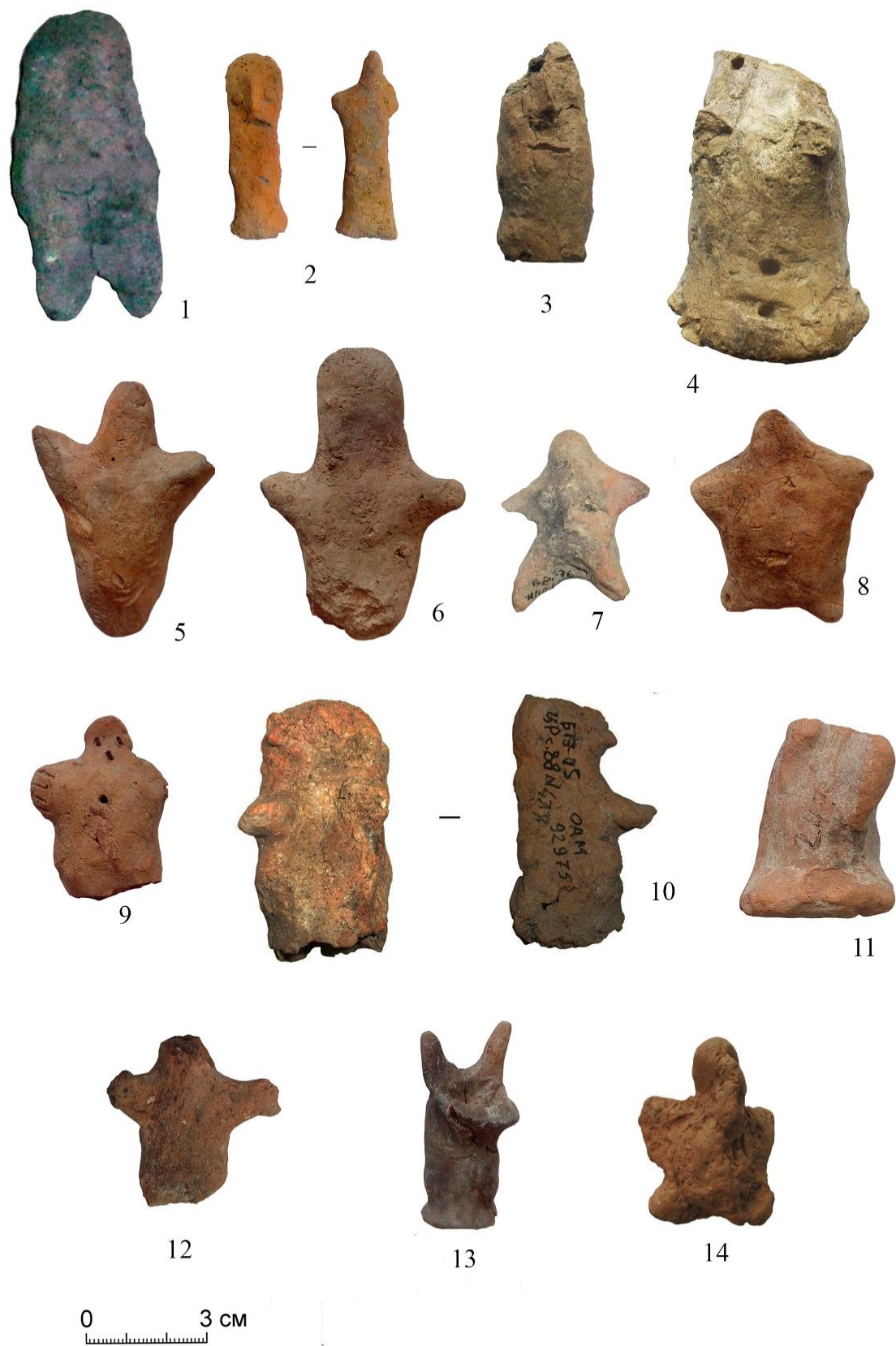


Рис. 38. Ліпні антропоморфні статуетки. 1 — городище Надлиманське; 2—4 — Ніконій; 5—15 — Тіра.



Рис. 39. Співвідношення кількості теракот Ніконія (1) та Тіри (2) на різних історичних етапах.